

2 • 2025

ALABU

Tidsskrift for nordjysk kulturhistorie

2 • 2025

ALABU

Tidsskrift for nordjysk kulturhistorie

ALABU

Tidsskrift for nordjysk kulturhistorie

Redaktion

Karin Johannesen, Nordjyske Museer

Torben Sarauw, Nordjyske Museer

Bodil Frandsen, Nordjyske Museer

Stig Bergmann Møller, Nordjyske Museer

Niels Haue, Nordjyske Museer

Ansvarshavende redaktør

Karin Johannesen, Nordjyske Museer

© Nordjyske Museer 2025

Tidsskriftsdesign og layout | Journal design and layout:

Kirsten Bach Larsen, Nordjyske Museer

Forsideillustration: Fuldgrebsdolk eller kortsværd fra bronzealderen,
Nordjyske Museer

ISSN: 2794-6355

Yderligere information

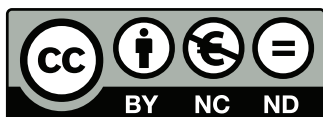
<http://tidsskrift.dk/>

Udgivet af: Nordjyske Museer

Algade 48

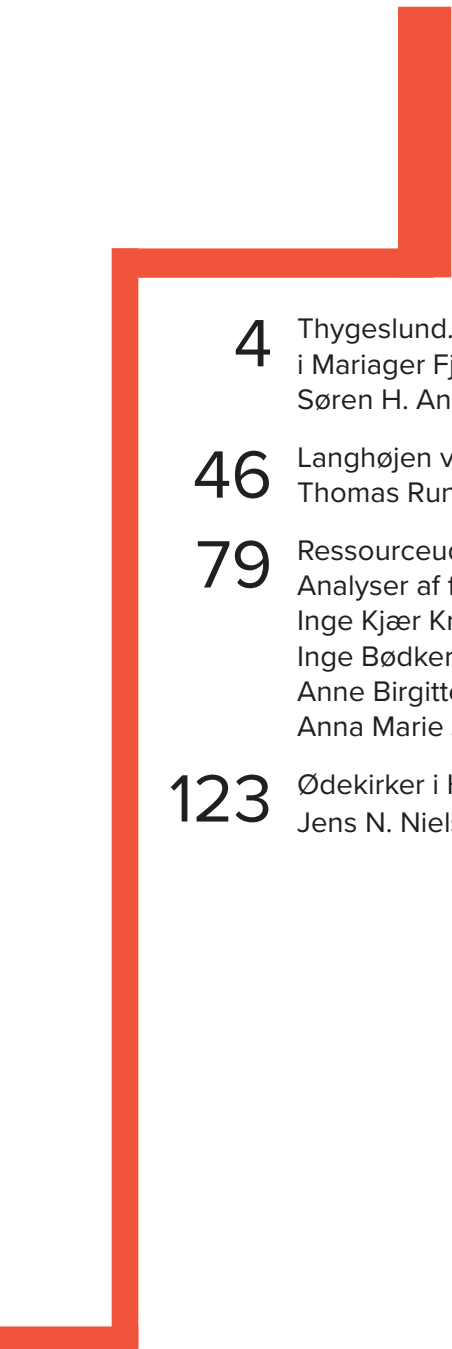
9000 Aalborg

Danmark

2 • 2025

Indhold

-
- 4 Thygeslund. Ertebølle- og Tragtbægerkulturens ressourceudnyttelse
i Mariager Fjord
Søren H. Andersen
- 46 Langhøjen ved Blenstrup. Et monument i langtidsperspektiv
Thomas Rune Knudsen
- 79 Ressourceudnyttelse og bopladsaktiviteter i yngre bronzealder.
Analyser af fund fra grubekompleks med skallag i Hald, Nordfjends
Inge Kjær Kristensen, Claudia Baittinger, Pernille Bangsgaard,
Inge Bødker Enghoff, Berit Valentin Eriksen, Svend Visby Funder,
Anne Birgitte Gotfredsen, Peter Steen Henriksen, Marie Kanstrup,
Anna Marie Junker Stevnsvig,
- 123 Ødekirker i Himmerland
Jens N. Nielsen

Søren H. Andersen
Moesgaard Museum

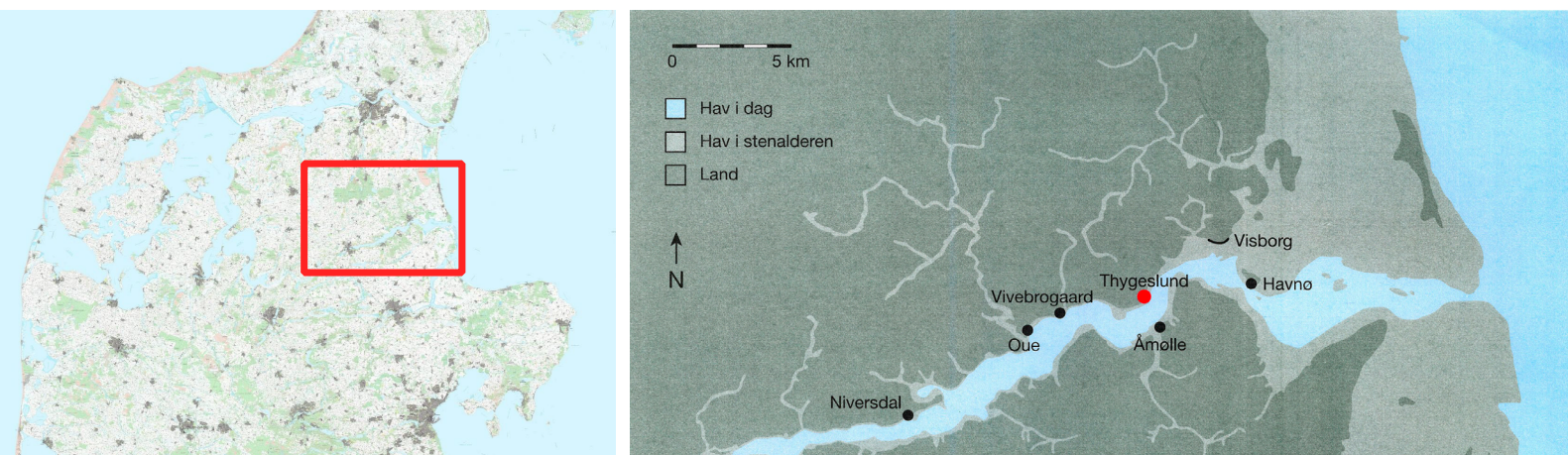
Thygeslund

Ertebølle- og Tragtbægerkulturens
ressourceudnyttelse i Mariager Fjord

Abstract

Thygeslund er en køkkenmødding i Mariager Fjord (Nordjylland) med deponeringer fra senmesolitisk Ertebøllekultur og tidligneolitisk Tragtbægerkultur ca. 4700-3600 f.Kr. Denne køkkenmødding er aldrig tidligere blevet systematisk undersøgt, og formålet med ny undersøgelsen var et forsøg på en sammenligning med de andre udgravede køkkenmøddinger i fjorden specielt med henblik på erhvervet. Thygeslund måler ca. 70x50 m og er en mellemstor køkkenmødding med et ca. 50 cm tykt skallag. Udover redskaber blev der også fundet stenbyggede ildsteder og gruber. Redskabsinventaret var typisk, nordjysk Ertebøllekultur og med tilføjelse af en ny form – en harpun. Under skallaget var der et præmøddinglag med et arbejdsområde med specielle blokke til fremstilling af råmateriale til tværpile. En helt ny anlægstype i Ertebøllekulturen er også gruber med forkullede knogler af rådyr og kronhjort. Erhvervet har været baseret på jagt i skovene og på fjorden, indsamling – og især fiskeri – både af saltvands- brakvands- og ferskvandsarter. Som noget nyt på en Ertebølle kystboplads er der også et større indslag af ferskvandsarter, bl.a. fra lakse-lørredfamilien end vanligt på periodens kystbopladser. Fiskeriet har været et brednært rusefiskeri. Knoglerne fra det tidligneolitiske lag viser et tilsvarende erhverv og med nye tamdyr – altså en blanding af vild- og tamdyr, men der er også forsat indsamlet østers i denne periode.

Keywords: køkkenmødding, Ertebøllekultur, Tragtbægerkultur, fiskeri, Mariager Fjord

Figur 1. Kort over Mariager Fjord i stenalderen og i dag med angivelse af Thygeslund-køkkenmøddingen (rød) og andre vigtige køkkenmøddinger i Mariager Fjord .

Mariager Fjord i Østjylland hører til de ældste og klassiske egne for udforskningen af køkkenmøddinger i Danmark. Allerede i 1854 besøgte Japetus Steenstrup denne egn, og i 1888 prøvegravede A. P. Madsen i flere køkkenmøddinger blandt andet Havnø og Visborg (fig. 1).¹

Antallet af køkkenmøddinger langs fjorden er højt, men til trods herfor har de arkæologiske udgravninger alligevel været meget begrænsede og har kun omfattet Den anden Køkkenmødding-kommissions udgravninger ved Åmølle og Havnø i 1893-94.² Først i de seneste år er undersøgelserne efter ca. 100 års forløb blevet genoptaget med større udgravninger ved Visborg og Havnø og mindre undersøgelser ved Åmølle, Thygeslund og den lille lokalitet Sindholt Nord.³

Thygeslund-køkkenmøddingen ligger ca. 14 km inde i Mariager Fjords munding i stenalderen og 4-5 km vestligere end Visborg og Havnø (fig. 1). Skaldyngen ligger på et fremspringende, sydøstvendt næs ved foden af en stejl, fossil kystskrænt, som mod nord er en del af et større bakkedrag (kote ca. 40-50 m). Ud for lokaliteten er fjorden relativt lavvandet (ca. to meters dybde), men tæt ind mod kysten er der en ca. otte meter dyb rende. Ud fra topografiske forhold må stedet altid have været ideelt for fiskeri, og den dag i dag står der da også stadig fiske-(åle-)gårde ud for bopladsodden.

Bakkerne ved køkkenmøddingen gennemstrømmes af flere bække og åer, hvoraf en, som er større og mere vandrig end de øvrige, løber tæt forbi bopladsen mod vest (fig. 2). Udover fangst i omegnen urskove samt fiskeri og indsamling i fjorden har bopladsens nærområde derfor også givet gode muligheder for en nem adgang til fiskeri i åen efter "trækkende fisk", fx ål og laks/ørred.

Beliggenheden ved en større å er en topografisk og miljømæssig forskel både i forhold til de andre skaldynger i Mariager Fjord og mange andre jyske køkkenmøddinger i hvis nærhed, der kun har været mindre ferskvandsløb.

Figur 2. Ortofoto 2023 af området ved Thygeslund med angivelse af køkkenmøddingen (rød prik) og vandløb. Læg mærke til at det største vandløb passerer tæt forbi (vest for) køkkenmøddingen. Stenalderhavets maksimale kystlinje har omtrent fulgt skovens grænse med den hævede havbund (græsstykket mellem skov og fjordbredden).
Baggrundskort: Klimadatastyrelsen.

Selvom Thygeslund-køkkenmøddingen har været kendt siden 1896, har den aldrig tidligere været genstand for arkæologiske undersøgelser.⁴ Formålet med den nye udgravning var derfor at få et indtryk af stedets art, alder, lagfølge og indhold af oldsager og faunalevn med henblik på en sammenligning med de andre udgravede køkkenmøddinger i denne fjord især Havnø og Visborg.⁵ Da dele af køkkenmøddingen i årenes løb er blevet forstyrret ved anlæg af bygninger, markveje og bevoksning etc. blev udgravningen i 2013-2014 indskrænket til et 5 m² stort, nord-syd gående felt, der blev anlagt vinkelret på den forhistoriske kystlinje og i et urørt område midt i skaldyngen.

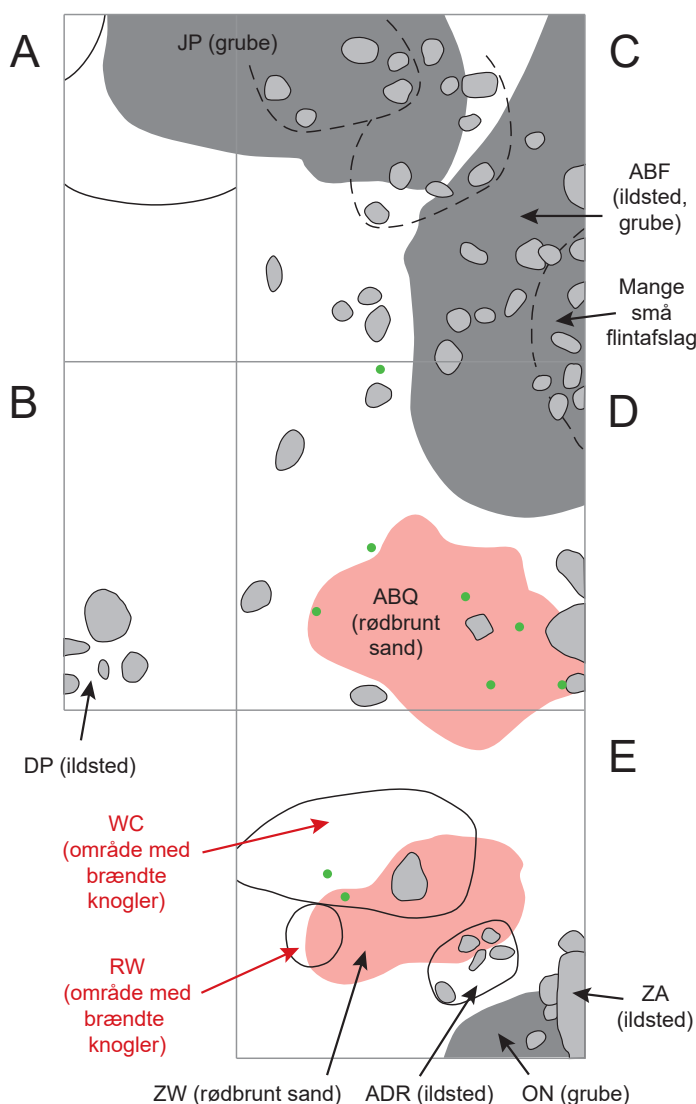
Køkkenmøddingen

Da køkkenmøddingen i dag ligger næsten helt skjult af bygninger, kratkov og haveanlæg er det vanskeligt at angive dens præcise størrelse. Den hører til gruppen af jyske køkkenmøddinger, som ligger på et fremspringende næs, og derfor har et afrundet omrids i

modsatning til de fleste andre lokaliteter, der er smalle og langstrakte og ligger langs en forhistorisk kystlinje, fx den velkendte Ertebølle (*locus classicus*) og Bjørnsholm.⁶

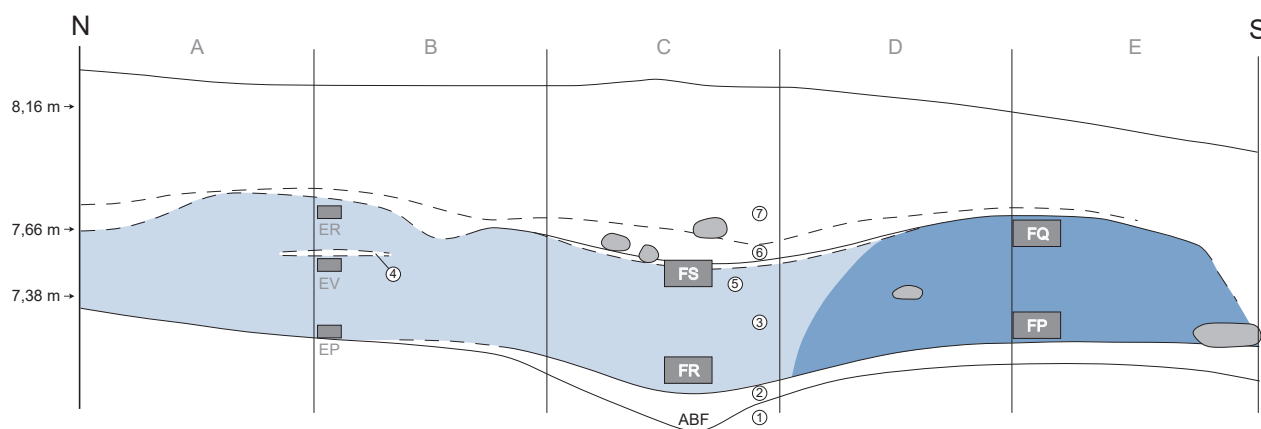
Et forsigtigt og samlet skøn baseret på ejerens oplysninger, Nationalmuseets sognebeskrivelse og forekomsten af flintaffald og muslingeskaller på jordoverfladen, tyder tilsammen på, at den har haft en størrelse på mindst ca. 70x50 m (øst-vest/nord-syd), det vil sige ca. 3.500 m². Samtidig viser iagttagelserne, at den nye under-

søgelse ligger omtrent midt i køkkenmøddingen, og at lagfølgen i udgravningen derfor må antages at gælde for et større område af den centrale del af denne lokalitet. Sammenlignet med andre skaldynger ved Mariager Fjord er Thygeslund en mellemstor til stor køkkenmødding. Til sammenligning er fx Havnø ca. 100-125x40 m, og Visborg er ca. 650x20-50 m. Da Thygeslund i lighed med andre affaldsdynger er vokset i både areal og tykkelse i løbet af dens "brugstid" er de angivne mål kun et udtryk for dens slutstørrelse, og vi ved derfor ikke noget om dens omfang og tykkelse på andre tidspunkter af anvendelsesperioden.

Figur 3. Plan over udgravningsfeltet med angivelse af gruber, ildsteder og koncentration af forkullede knogler. Koglesten er angivet med grå raster. Grønne punkter viser positionerne af specialblokke til tynde afslag til fremstilling af tværpile.

Tegning: Ea Rasmussen.

Figur 4. Nord-sydgående profilvæg af udgravningsfelterne i køkkenmøddingen med angivelse af ^{14}C -dateringsprøver (sorte firkanter: FQ, FP, FR, FS) og kogesten (rasterfylde ovaler). Mørkeblå raster markerer lokal, hvælvet østersdyngne i køkkenmøddingen.

Tegning: Ea Rasmussen.

- 1 moræneundergrund,
- 2 præmøddinglag,
- 3 ertebøllekøkkenmødding,
- 4 sandet, knust skalmasse,
- 5 tætpakket, knust skalmasse,
- 6 trækulsholdigt kulturlag fra Tragtbægerkulturen,
- 7 sekundært muldlag.

Geologi

Undergrunden, der skråner mod syd, består af hvidgråt, fint sand (formodentlig smeltevandssand). Oprindeligt må Mariager Fjord have været et ferskvandsområde, som senere er omdannet til en fjord omkring ca. 6.500-6.000 f.Kr. Den kystskrænt, som ligger bag bopladsnæsset, må være eroderet før køkkenmøddingen opstod, dvs., at den er ældre end ca. 5.000 f.Kr. Stenalderhavets højeste vandstand er opgivet til ca. kote 4,5-5 m, hvilket tilsyneladende er alt for lavt.⁷ Mod nord ligger køkkenmøddingens bund i kote 7,38 m, mens den sydlige del er i kote 7 m (fig. 4). Da det udgravede felt på Thygeslund kun er et udsnit af hele køkkenmøddingen, kender vi imidlertid hverken dens højeste eller laveste kote i forhold til stenalderhavets vandstand, men skallagets koter i udgravningen svarer i grove træk til højdemålene mellem kote ca. 6,3-6,6 m på de andre køkkenmøddinger i Mariager Fjord.

Metode

Skallaget udgravedes efter moderne retningslinjer med forsigtig af-skrabning af kulturlaget i tynde ca. 2-5 cm tykke lag. Der foretoges en systematisk registrering af redskaber, faunalevn, keramik, kogesten og koncentrationer af muslinger og snegle foruden anlæg som

gruber, ildsteder og askepletter og steder med særlig meget bearbejdet flint. Flintaffald blev registreret i lag og i kvarte kvadratmeterfelter. De ovennævnte genstande og anlæg blev indtegnet på planer i målestok 1:10 og suppleret af opmåling og fotografering af et 5 m nord-syd gående profil (fig. 3-5) og et enkelt tværgående profil. Al kulturjord blev siet gennem net med en maskevidde på henholdsvis 1, 2,5 og 4 mm; samtidig blev der udtaget lagprøver (36 prøver fra det mesolitiske og 52 fra det neolitiske lag) og prøver til ¹⁴C-datering. Dokumentation blev desuden suppleret med farvefotos af særlige fund og anlæg.

En følge af det lille udgravningsområde i forhold til hele køkkenmøddingens samlede areal medfører, at resultaterne kun er en stikprøve af den oprindelige bopladshelhed.

Figur 5. Den nord-sydgående (østlige) profilvæg gennem skaldyngen.

Foto: J. Sunesen.

Lagfølgen

Undergrunden består af fint sand, som har et jævnt fald fra bakkerne i nord og ned mod fjordkysten (fig. 4, lag 1).

Ovenpå undergrunden er der et ca. 5-10 cm trækulsholdigt sandlag med meget flintaffald, flinteredskaber, kogesten og dyreknogeter – et såkaldt præmøddinglag (lag 2).⁸ Præmøddinglaget indeholder især mange små flintsplinter, hvis antal tiltager ned ad bakkesiden. Fundene tyder derfor på, at der i nærheden af udgravningen har været et bopladsområde, hvor der er blevet tilhugget flint. I bunden af dette lag er der en ca. 10-15 cm dyb, grydeformet grube (ABF) med en diameter på ca. 100-150 cm og med kogesten

i bunden. Denne grube er tolket som et delvist nedgravet eller forsænket ildsted (fig. 4).

Derover følger en *in situ* køkkenmødding, som er ca. 50-55 cm tyk (lag 3), ifølge ældre, lokale oplysninger har køkkenmøddingen andre steder været op til ca. 1,3 m. Laget består af østers (*Ostrea edulis*), hjerte- (*Cerastoderma edule*) og blåmuslinger (*Mytilus edulis*), strand-snegle (*Littorina littorea*), enkelte små dværgkonk (*Hinia sp.*) og tæppemuslinger (*Venerupis sp.*), hertil kommer eksempler på den lille tårnsnegl (*Bittium reticulatum*). I køkkenmøddingens dybeste og mellemste del er skallerne hele, men i lagets mellemste og øvre del er skallaget præget af en mere knust skalmasse end i flere af fjordens andre køkkenmøddinger. Det må enten betyde, at denne del af Thygeslund-dyngen er en langsom aflejring, hvor overfladen gradvis er blevet nedbrudt (fx ved overskylning af havet?), eller at skallagets overflade gentagne gange har ligget åben, og derved har været udsat for erosion under dets aflejningsforløb – måske begge dele? I køkkenmøddingen kunne der udskilles mindst 4-5 horisonter, som afspejler forskellige faser i aflejningsforløbet.

Artsfordelingen i en skalprøve fra skallagets dybeste del, viser, at den dominerende art er østers (*Ostrea ed.*), hvis skaller er "små," hvor de største (få) kun er ca. 6-8 cm lange og tyndskallede. Til sammenligning er østers ved Visborg ca. 6-16 cm og ved Havnø ca. 6-20 cm.

Den næsthyppest art er hjertemuslinger (*Cerastoderma ed.*), som også består af små til mellemstore individer; dernæst følger blåmuslinger (*Mytilus ed.*), som også er små og tyndskallede individer.

De mindre og tyndskallede muslinger ved Thygeslund i forhold til individerne i de andre udgravede skaldynger i fjorden, er et tegn på dårlige vækstbetingelser for skaldyrene, hvilket må skyldes den køkkenmøddings beliggenhed længere inde i fjorden, hvor vandet har været mindre næringsrigt og mere brakt end ude mod fjordens munding, hvilket er en følge af de mange å-udløb i køkkenmøddingens omegn (fig. 2).

Midt i skallaget er der et ca. 2-3 cm tykt og et ca. 90 cm langt, vandret lag af sandholdig, knust skalmasse med småsten (ral) (lag 4). Dette lag må markere et længere tidsrum, hvor køkkenmøddingen har haft en åben overflade, som har været udsat for erosion.

Mod nord i udgravningsfeltet ligger østersskallerne vandret, mens de mod syd danner en mere hvælvet hob, der er ca. 180 cm

bred og ca. 40 cm høj, og hvis dybeste del næsten kun består af østers og få hjertemuslinger, mens der var betydelig flere blåmuslinger i de øverste ca. 10 cm (fig. 4). Sådanne afgrænsede "muslingedynger" i køkkenmøddingerne er velkendte fra de fleste andre lokaliteter, fx fra Ertebølle og betegnes som "måltidsdynger", som afspejler hurtige, lokale ophobninger af måltidsrester.⁹ I udgravningen er der mindst fire andre sådanne, men mindre koncentrationer af hjerte- og blåmuslinger, som måler fra ca. 15x25 cm til ca. 40x45 cm.

I køkkenmøddinglaget er der kogesten, trækulsstykker, dyreknogler (især store mængder af fisk), flintaffald, redskaber af flint og hjortetak, lidt tykvægget keramik samt anlæg i form af stenbyggede ildsteder, gruber og områder med tydelige spor efter tilhugning af flint.

Oven på køkkenmøddinglaget følger et ca. 2-3 cm tykt sandholdigt skalsmuldslag (lag 5) med spredte kulturlevn, blandt andet lidt vandrullet og omdannet flint, der viser, at havet på et tidspunkt er nået op til kote ca. 7,7-7,8 m og har overskyttet køkkenmøddingen.

Den øverste del af skaldyngen er et ca. 5-10 cm sort, trækulsrigt lag med mange kogesten, knuste muslingeskaller, flintaffald og mange lerkarskår (lag 6, fig. 4). I laget var der to grydeformede, sekundære gruber, hvoraf den største rummer mange kulturlevn i form af flintaffald, dyreknogler (især fiskeknogler), tyndvægget keramik og lidt brændte knoglestumper. Fylden er sandet, meget trækulsholdig jord, skaller og skalstumper af marine bløddyr og mange kogesten. Midt i gruben var der et tyndt, skråtgående lag af østersskaller, som er måltidsaffald, der er kastet ned i gruben under dens opfyldning. Dette lag (lag 6) er meget forskelligt i forhold til det underliggende skallag (lag 3) – både med hensyn til farven (sort) og et større indhold af trækul og kogesten. Lagfølgen slutter med ca. 40-45 cm gråsort sandet muld med småsten (ral) og lidt skalsmuld (lag 7), der dækker køkkenmøddingen og derved har forhindret yngre sekundære påvirkninger som erosion, markarbejde mm.

Sammenfattet viser udgravningen altså, at Thygeslund er en såkaldt "lagdelt køkkenmødding" af samme art som de øvrige skaldynger ved Mariager Fjord og langt hovedparten af alle de jyske køkkenmøddinger, det vil sige, at den har mindst to skallag, som danner en lagfølge med forskellig alder, sammensætning og indhold; henholdsvis fra Ertebølle- og Tragtbægerkulturen. Denne type

køkkenmødding er især meget almindelig i Jylland.¹⁰ Lagfølgen ved Thygeslund med et tidligneutolitisk kulturlag og gruber, der er gravet ned i et ældre, senmesolitisk Ertebølleskallag er velkendt fra andre kystbopladser i Nordjylland, og svarer fx til forholdene ved Aggersund-bopladsen.¹¹

Disse forhold svarer til aflejringerne ved Norsminde og Krabbesholm II, hvor køkkenmøddingerne ligeledes er dækket af et tykt, yngre og beskyttende jordlag.¹² Takket være lag 7 var denne del af køkkenmøddingen uforstyrret og giver et godt indtryk af stedets oprindelige lagfølge i modsætning til mange andre Ertebøllebopladser, hvor de(-t) øverste og dermed yngste lag næsten altid er blevet forstyrret eller ødelagt af erosion og markarbejde.

Datering

I forbindelse med udgravningen er der foretaget fire ¹⁴C-dateringer (to på østers og to på kronhjorteknogler), som danner en stratigrafisk serie igennem køkkenmøddinglaget (fig. 4). Prøverne er kalibreret iflg. Bronk Ramsey (2021) og atmosfærisk data fra Reimer et al. 2020. Bopladsen ligger langt inde i fjorden og har flere ferskvandsudløb i nærheden, så selvom eventuelt indhold af undergrundskalk kunne påvirke dateringsresultaterne i en ældre retning, så er der ikke taget specielt hensyn til dette, fordi målingerne er udført på unge østers med en lav egenalder, og ydermere er to af dateringerne baseret på knogler af kronhjort – ligeledes med en lav egenalder.

Prøven fra skallagets bund gav resultatet 4.720-4.616 f.Kr.¹³ (østers), hvilket svarer til ældre Ertebøllekultur. Lagfølgen viser, at præmøddinglaget (lag 2) enten må være endnu ældre end eller samtidig med denne datering, men en eksakt alder af præmøddinglaget (lag 2) findes ikke. En rhombisk spidspil (fig. 14c) fra lag 2 må stamme fra yngre Kongemosekultur, ca. 6.000-5.700 f.Kr., hvilket antyder, at præmøddinglaget kan være betydeligt ældre end køkkenmøddingen.

To prøver kommer fra køkkenmøddingens øverste skallag og med resultaterne 4.446-4.356 f.Kr.¹⁴ og 4.218-3.975 f.Kr.¹⁵ (begge prøver er fra kronhjorteknogler). Resultaterne viser, at denne del af køkkenmøddingen er aflejret i yngre Ertebøllekultur.

Den fjerde prøve er fra den sekundære grube og det øverste kulturlag i aflejringsfølgen (lag 6) med resultatet 3.628-3.379 f.Kr.¹⁶

(østers), hvilket arkæologisk vil sige tidligneolitisk Tragtbægerkultur (TN Ib). De tidligneolitiske kulturlag/gruber er altså nogle århundreder yngre end den underliggende Ertebøllekøkkenmødding. Der er derfor et ophold i aflejringen lige omkring ca. 4.000 f. Kr., dvs. overgangen mellem ældre og yngre stenalder. Lagfølgen (og oldsagerne) viser, at den tynde horisont øverst i lagfølgen (lag 5) tidsmæssigt må følge efter den yngste del af (Ertebølle)køkkenmøddingen, men er ældre end det dækkende lag (lag 6) fra Tragtbægerkulturen, det vil sige, at dette lag skal dateres til tiden lige efter ca. 4.000 f.Kr., hvilket er overgangen mellem Ertebøllekulturen og Tragtbægerkulturen. Dette lag svarer til lignende tynde aflejringer af samme alder, som også kendes på flere andre nordjyske køkkenmøddinger, fx Bjørnsholm og Krabbesholm I.

¹⁴C-dateringerne viser altså, at køkkenmøddingen på udgravningsstedet består af en akkumulation over ca. 1.300 år, (ca. 4.700-3.600/3.400 f.Kr.), og at skallaget er opbygget i løbet af Ertebøllekulturen og senere i tidligneolitisk Tragtbægerkultur. Lagfølgen viser brud i aflejringen flere steder – blandt andet ved lag 4 og 5 og mellem lag 5 og 6.

Anvendelsen af Thygeslund dækker det samme tidspand som fx Ertebølle-køkkenmøddingen (*locus classicus*), hvis bebyggelse har strakt sig over ca. 1.000 år (ca. 5.100-4.100 f.Kr.).¹⁷ Hvorvidt andre områder af Thygeslundkøkkenmøddingen måske enten er endnu ældre eller yngre er uvist, men det er bestemt en mulighed. Dateringerne viser, at Thygeslund er "arkæologisk" samtidig med de andre køkkenmøddinger i Mariager Fjord, Visborg, Havnø og Sindholt, som er dateret til henholdsvis ca. 4.700-3.500 f.Kr., 4.800-3.500 f.Kr. og 4.775-4.625 f.Kr., mens Åmølle ca. 5.470-4.735 f. Kr. er fra ældre / ældste Ertebøllekultur, hvilket også gælder Niversdal, som er ¹⁴C-dateret til ca. 4.995-4.853 f.Kr.¹⁸

De sekundære gruber og det dækkende, trækulsholdige kulturlag (lag 6) er dateret til tidligneolitisk Tragtbægerkultur (TN Ib), hvilket også er i overensstemmelse med de arkæologiske fund, som blandt andet omfatter en flis af en sleben, tyndnakket økse og keramik fra uornamenterede tragtbægre. Med hensyn til det øvrige materiale fra gruberne og lag 6 kan det ikke anvendes til en præcis datering, da det jo teoretisk kan stamme fra de (ældre) gennemgravede skallag.

Med hensyn til den halvdel af køkkenmøddinglaget som ud fra ^{14}C -dateringerne må tilhøre mellemste- og yngre Ertebøllekultur, stemmer dateringen fint overens med det udgravede fundstof, som fuldstændig svarer til disse faser af nordjysk Ertebøllekultur.

De naturvidenskabelige dateringer viser altså, at Thygeslund består af et køkkenmøddinglag fra hele Ertebøllekulturen, som senere er dækket af skaller fra Tragtbægerkulturen. Dette resultat stemmer både med de stratigrafiske forhold og en relativ-typologisk datering af kulturlagene.

Figur 6. Det nordøstlige hjørne af felt A med den tidligneolitiske grube med trækulsholdigt fyld, marine skaller og kogesten.

Foto: J. Sunesen.

Bopladsanlæg

Ildsteder

I bunden af køkkenmøddingen på undergrundens overflade og dybt i skallaget er der tre steder fundet runde-ovale og lidt diffuse samlinger af kogesten, som er ildsteder (fig. 3). De måler ca. 30x20 cm i diameter og er derfor arealmæssig mindre end de stenbyggede anlæg/ildsteder, som er beskrevet fra de dybeste lag i andre køkkenmøddinger, fx i de nærliggende Havnø og Visborg skaldynger foruden den klassiske Ertebølle, hvor denne anlægstype måler ca. 1-1,2 m i tværmål.¹⁹ Samtidig er anlæggene i denne køkkenmød-

ding mere diffuse, for bålstenene er mindre og ligger ikke så tæt som i de velkendte stenbyggede ildsteder i de andre køkkenmøddinger. Størrelsesmæssigt svarer anlæggene ved Thygeslund til de små stenbyggede ildsteder, som er karakteristiske for flere jyske bopladser fra yngre Kongemosekultur/ældste Ertebøllekultur, fx Brovst (lag 2 og 11), Norslund (lag 3-4) og Ertebølle Hoved.²⁰ Der ser altså ud til at være en størrelsesforskel mellem de stenbyggede ildsteder på de jyske bopladser fra yngre Kongemose- og Ertebøllekultur, hvor de ældste er de mindste og med de mindste sten. Hertil kommer en større, fladbundet grube i præmøddinglaget, som måler ca. 110x50 cm, men har været større, da den fortsætter ind i nabofeltet mod øst. Denne grube har en trækulsholdig fyld med spredtliggende kogesten (fig. 3, ABF).

I bunden af felt B på undergrundens overflade var der et ca. 3-5 cm tykt, sort og meget trækulsholdigt sandlag med en diffus samling af fem kogesten, som målte ca. 35x35 cm i tværmål (fig. 3 DP). Anlægget er tolket som et stenbygget ildsted. Et tilsvarende anlæg i felt E målte ca. 45x15 cm, men har været større, da det fortsatte ind i nabofeltet mod øst (fig. 3). I bunden af felt E var der også en anden, lille samling af fem små kogesten (fig. 3, ADR).

Der blev ikke fundet "askeildsteder", som ellers er meget almindelige i de jyske køkkenmøddinger.²¹ Dette kan være et tilfælde og skyldes det lille udgravningsareal, men kan også være reelt og viser i så fald en forskel mellem de anlægstyper, som findes ved Thygeslund og de andre undersøgte skaldynger i Mariager Fjord.

Udover ildstederne er der også to ovale områder med rødfarvet undergrund, som følge af varmepåvirkning fra (ældre) ildsteder, som ikke kunne erkendes; disse steder måler ca. 80x60 cm og 60x40 cm (fig. 7). En tilsvarende rødfarvning af undergrundens overflade er også set i flere tilfælde på Vængesø III bopladsen på Helgenæs.²²

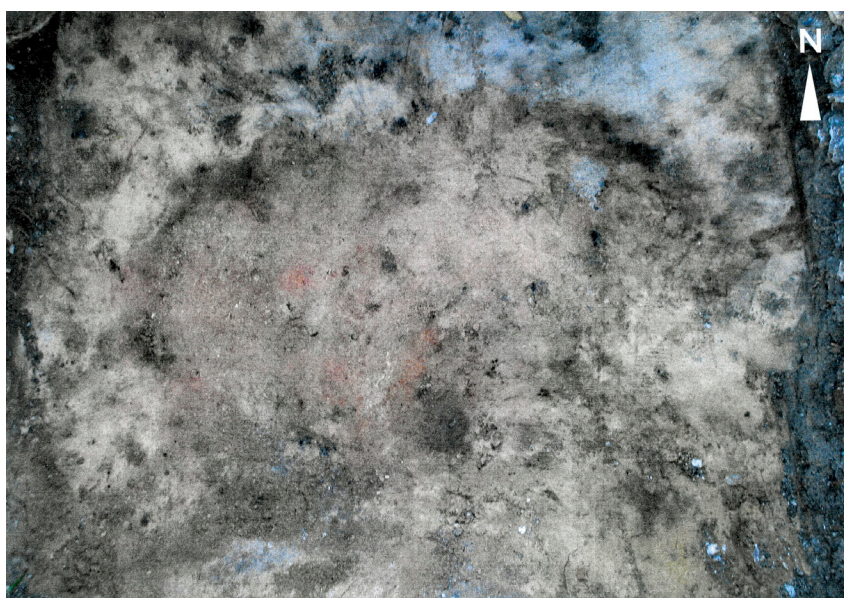
Samlet viser det smalle udsnit af køkkenmøddingen, at der i alt har været ca. tre stenbyggede ildsteder og to rødfarvede områder på undergrunden og en grube. Disse anlæg lå *under* skallaget, hvilket svarer til erfaringerne fra næsten alle andre jyske køkkenmøddinger, hvor præmøddinglagene generelt er de fundrigeste, bl.a. fordi de repræsenterer længere bebyggelsesperioder, hvor der er aflejret rigere affaldslag.

Område med spor efter tilhugning af flint

I felt C var der to steder i skallet koncentrationer af mange små flintfliser (fig. 3). Disse områder målte ca. 40x15 cm og ca. 40x20-30 cm, og i bunden af skallet var der også en mindre plet med små flintsplinter, som måler ca. 15x15 cm. I felt E er der et lidt større område (ca. 50x50 cm) med tilsvarende meget småflint.

Figur 7. Rødfarvet parti af undergrundens overflade (varmepåvirkning fra et ildsted).

Foto: J. Sunesen.

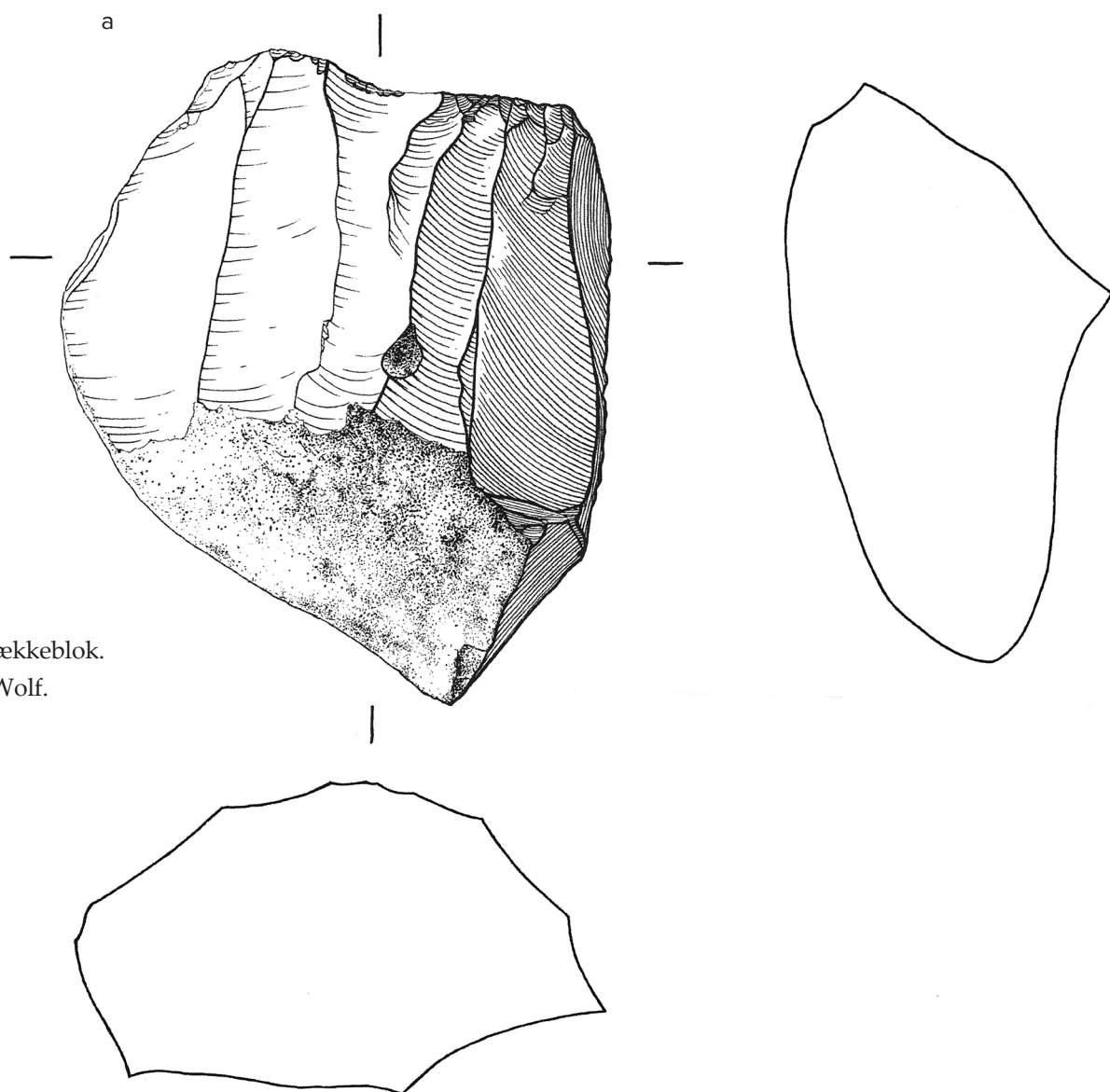
Da alle koncentrationerne med små flintsplinter ligger nær ildstederne viser de, at tilhugningen af flint er foregået på disse steder. At forarbejdningen af flint er foregået nær ildstederne, er efterhånden iagttaget på så mange jyske Ertebølleboplads fx ved Vængesø III, at dette arbejde er en fast og karakteristisk del af arbejds-mønstret på bopladsene.²³

Arbejdsplads for fremstilling af tværpile.

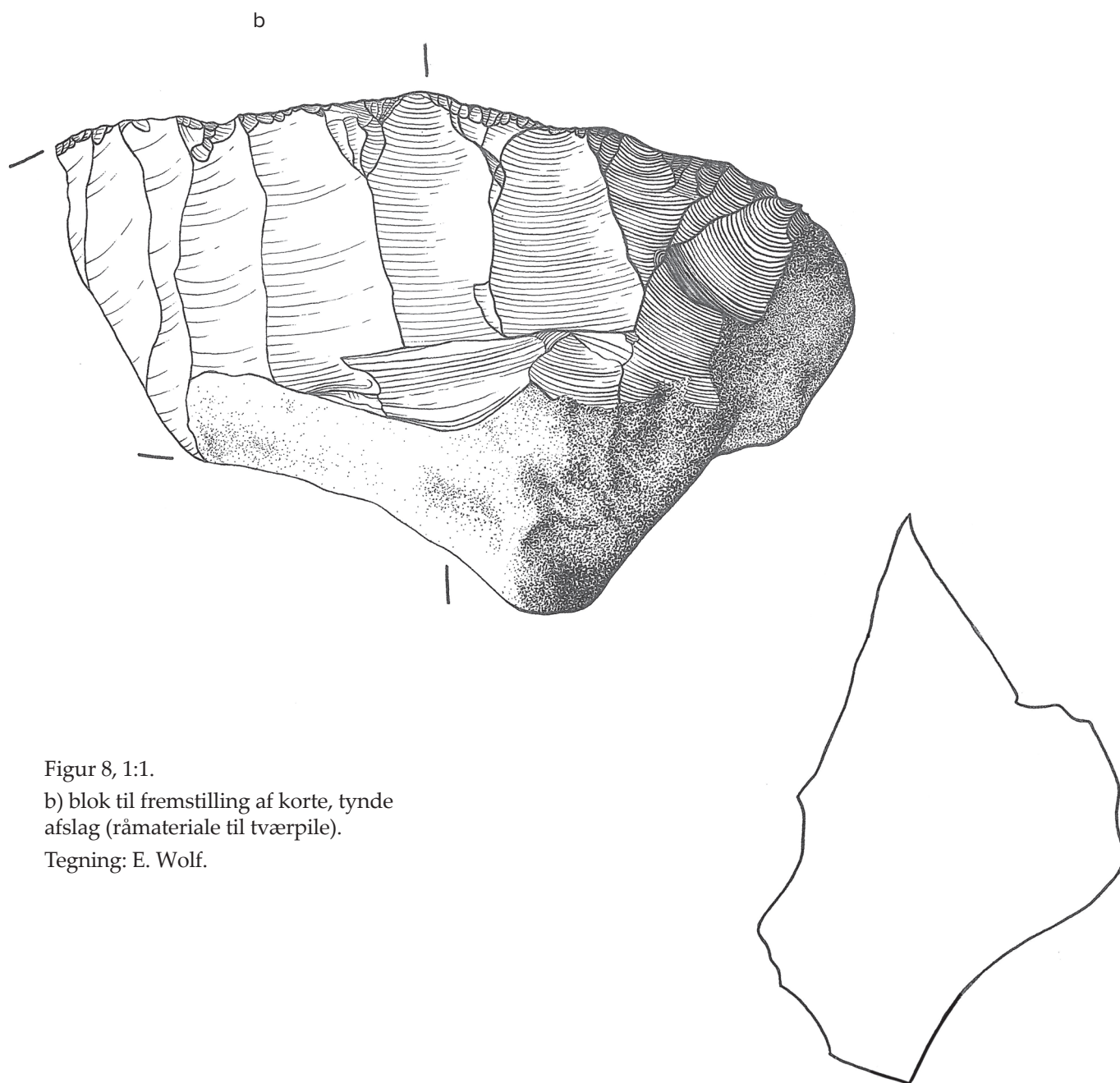
I bunden af skallet i felterne D og E er der også en koncentration (ca. 60x60 cm) af en særlig type "afslagsblokke" til fremstilling af tynde, lige afslag, der er råmateriale til fremstilling af tværpile (fig. 8b) foruden adskillige affaldsstykker fra forarbejdningen af sådanne pile (fig. 14a). Disse fund viser, at der hér også har været en arbejdsplads med fremstilling af tværpile. De mange små afslag inden for et lille, afgrænset område viser også, at stedet må være

dækket hurtigt, da flintsplinterne ellers ville være blevet spredt ud over et større areal.

En tilsvarende "arbejdsplet" med fremstilling af tværpile er ikke tidligere fundet under de jyske skaldynger, men kendes fra en køkkenmødding (Lollikhuse) på Sjælland, hvor huggepladsen målte ca. 1,40x0,50 m og også omfattede både et stort antal forarbejder og mislykkede pilespidser.²⁴

Figur 8, 1:1.
a) Enpolet flækkeblok.
Tegning: E. Wolf.

Figur 8, 1:1.

b) blok til fremstilling af korte, tynde
afslag (råmateriale til tværpile).

Tegning: E. Wolf.

Gruber

Yngre stenalderes gruber

Som nævnt er der en til to sekundære gruber, hvor den største har en diameter på ca. 100 cm og en dybde på ca. 20 cm. Udover den trækulsholdige fyld er gruberne karakteriseret af knuste og hele østersskaller, som ofte ligger på højkant i klar modsætning til de under- og omkringliggende køkkenmøddinglag, hvor skallerne er hele og enten ligger vandret eller kun lidt på skrå.

Grubernes fyld er af samme art som kulturlaget (lag 6), det vil sige sandet sort, trækulsholdig jord med skalstumper, flintaffald, hvidbrændt flint, spredtliggende lerkarskår, mange knogler af pattedyr og fisk og mange kogesten. Gruberne dateres til tidlig Tragtbægerkultur.

Ca. 1 m sydligere end det ovenstående anlæg er der også en lav, grydeformet grube med et ovalt omrids, og som fortsætter ind i nabofelterne. Den måler ca. 1,25x50 cm og er ca. 20-30 cm dyb. Også i dette tilfælde er fylden sort, sandet og trækulsholdig jord med flintaffald, mange kogesten og stykker af marine bløddyrskaller; i gruben er der også lidt ral. Den udfylder en lav sænkning i kulturlaget, og det er derfor muligt, at der ikke var tale om en gravet grube, men måske snarere en fordybning i køkkenmøddingens overflade, der er udfyldt med det samme neolitiske kulturlag, som er omtalt ovenfor i forbindelse med den førstnævnte grube.

Ældre stenalderes gruber

Under køkkenmøddingen er der i lag 2 en fladbundet grube, som gik ned i undergrunden. Den måler ca. 40x50 cm og er ca. 30 cm dyb, men da den fortsætter ind i et nabofelt, har den imidlertid været større. Grubens indhold er sort, meget trækulsholdig fyld, og den har forbindelse med det ca. 10 cm tykke og sorte præmøddinglag. I den midterste og dybeste del af denne grube lå der en koncentration af kogesten, hvilket tyder på, at der er tale om en kogegrube eller et stensat ildsted.

En prøve af 11 stk. trækul fra grubens fyld viste 5 stk. eg (*Quercus sp.*), 3 stk. (antagelig) eg, 1 stk. af lind (*Tilia*) og 1 stk. af enten linde eller stenfrugtfamilien (*Prunus*) (fx hæg, kirsebær og slåen).²⁵

Gruber fra ældre stenalder er en sjælden anlægstype på de jyske Ertebøllepladser og står på dette punkt i klar modsætning til lokaliteterne fra yngre stenalder.

Koncentration af sort-/hvidbrændte dyrekogler

Midt i det sydligste udgravningsfelt og nær skallagets bund er der to områder med splinter og stumper af sort-brændte dyrekogler. Den øverste og mindste dyngte målte ca. 20x20 cm, og skråt derunder på undergrundens overflade er der en større samling forkullede kogler, som måler ca. 70x35 cm og er ca. 25 cm tyk (fig. 3). Da kogledyngterne ligger tæt ved hinanden, kan det ikke udelukkes, at de oprindeligt har udgjort én samlet, større koncentration. I begge dyngter er der tale om fuldstændigt knuste kogler, hvor hovedparten kun måler ca. 1-2,5 cm (den største er ca. 5 cm lang). Udover splinter af rørkogler indeholder koncentrationerne særlig mange stykker af ledender med deres karakteristiske spongiøse væv. Koglekoncentrationerne ligger tæt sammen i tydeligt afgrænsede dyngter og uden direkte forbindelse med andre anlæg og/eller oldsager. Dog er der tæt ved kogledyngterne spor af et ældre ildsted i form af en rødfarvning af undergrundens overflade (fig. 3). Sodsværtning og brandspor på både koglernes inder- og yderside og inde i deres porøse benvæv viser, at de er knust *før* forkulningen. I begge tilfælde er der klart tale om en enkelt aflejringsepisode.

En undersøgelse af den største koglekonzentration har fastslået, at de kun stammer fra kronhjort og rådyr, og at der mindst er ét individ af hver art, som ser ud til at være unge dyr, ca. 1-2 år gamle.²⁶ Koglerne fra rådyret stammede fra det højre for- og bagben fra den samme side, og af kronhjorten var der tale om et højre bagben og lidt af hoften. Der er altså tale om større kropsdele, men ikke en udvælgelse af bestemte fx kødfulde dele af dyrene. Ingen af koglerne havde tydelige spor efter slagting, men på en kronhjortekogle er der et mærke efter marvslåning, som er sket *før* forkulningen. Det vil sige, at koglen altså først er marvslået (en del af et måltid) og derefter er forkullet. Da koglerne ligger i afgrænsede dyngter, må de hurtigt være indlejret i – og dækket – af skaller, da de ellers let ville være blevet spredt over et større område. Denne iagttagelse understreger, at der må være tale om en enkelt, eventuelt to kortvarig(-e) episode(-r).

Forkullede/forbrændte kogler og koglesplinter kendes fra alle køkkenmøddinger, men altid kun i et lille antal, og desuden ligger de altid spredte i skalmassen, fx Vængesø III.²⁷ Det nye fund er imidlertid af en markant anden type, da der her er tale om velafgrænsede "bunker" af forbrændte kogler. Sådanne koncentra-

tioner er usædvanlige i en Ertebølle-mødding. På dette punkt er Thygeslund altså helt afvigende fra andre køkkenmøddingfund og er indtil videre ikke kendt fra andre steder i det danske fundmateriale fra Ertebøllekulturen. Det åbner en række spørgsmål med hensyn til tolkningen. Selve handlingsforløbet ligger nogenlunde fast, men hvorfor er alle knoglerne samlet sammen og forkullede, og hvorfor er de derefter deponeret samtidig i en til to dynger? Kan de være kogt med henblik på enten at danne et maddepot eller et forråd til vinterperioden? Har knoglerne evt. været brugt som brændsel? En tolkning som spor efter et rituelt måltid ligger også nær.

Redskabsinventar

Ved udgravningen blev der fundet 1.523 stykker flintaffald (vægt 1.855 kg) *in situ* i præmødding- og i køkkenmøddinglaget, hertil kommer 375 stykker bearbejdet flint fra den tidlige neolitiske grube.

Køkkenmøddingen indeholder overalt flintaffald og flintredskaber, men antallet er gennemgående lavt (mindre end 10-20 stk./m²). Det viste sig, at der i alle felter er en øget mængde flintaffald mod køkkenmøddingens bund og på undergrundens overflade i forhold til indholdet af flintaffald i den øvrige del af skallaget. En tilsvarende lagmæssig fordeling svarer fuldstændig til iagttagelserne i andre køkkenmøddinger. Til eksempel kan nævnes, at der i fire successive udgravningslag i Ertebølleskallaget (regnet fra toppen og nedefter) er følgende antal stykker flintaffald/m²:

Lag	1	2	3	4
Antal	3	9	8	107

Denne fordeling viser, at der i lag 1 til 4 er tale om en hurtig og ensartet aflejring uden stop, som ellers vil give sig til kende i form af mere fundrige lag.

Råflinten fra Ertebøllelaget er en sort, homogen, senon-type, og enkelte stykker flint er helt frisk og med blød kridtskorpe, hvilket tyder på, at flinten er gravet ud af omegnens *in situ* kridtlag, som har været let tilgængelige mange steder langs de eroderede fjordbredder. Det gælder især blokkene, som alle har frisk skorpe. Udover denne flinttype blev der i to nabofelter også fundet flere mindre, afgrænsede områder med små afslag af en grå, mere kalkholdig flint, som er forskellig fra den øvrige flint. Disse karakteristiske afslag

viser, at flinttilhugningen har fundet sted på bestemte begrænsede områder og samtidig, at flintaffaldet må være blevet dækket hurtigt.

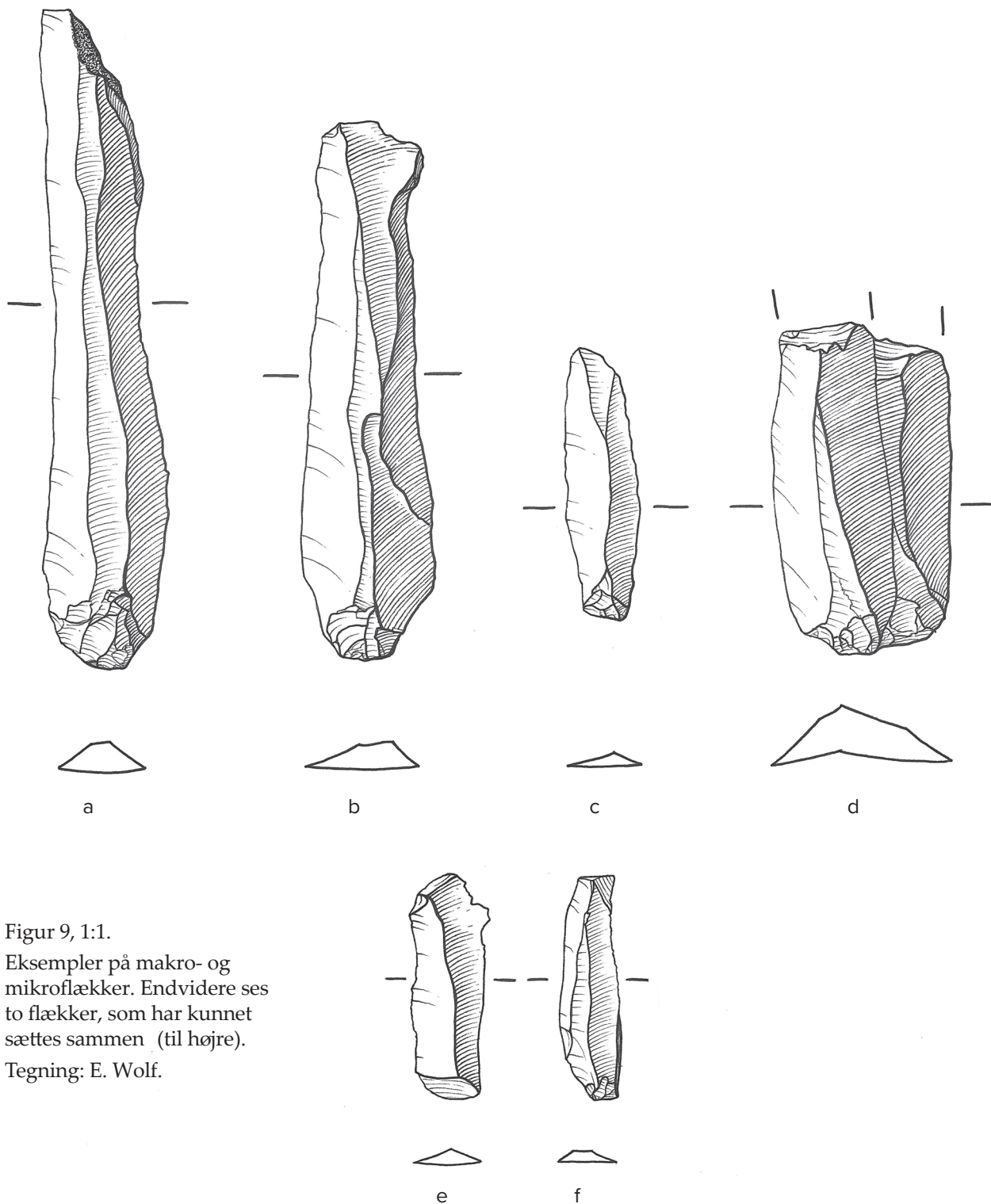
Som helhed er al bearbejdet flint med skarpe kanter og er ikke vandrullet eller overfladeomdannet, og flinten har hvid-hvid-blå overflade.

Der er fundet 8 blokke og 10 ophuggede blokke ("knuder"). Tre flækkeblokke er koniske og har én slagflade på ca. 1,5-2 cm i diameter, og de er helt opbrugte/ophuggede (fig. 8a). Dertil kommer 19 forskellige blokafslag (platforme, kanter og bloksider). Én slagflade fra en flækkeblok har en diameter på ca. 7 cm, hvilket viser blokkenes oprindelige størrelse. To blokke med modstillede, parallelle slagflader er gået i stykker under flækkefremstillingen, fordi der var uregelmæssigheder inde i flintmassen.

En særlig gruppe på syv blokke har en bred, buet slagflade, hvorfra der kun er slået korte og tynde afslag, som er mindre end ca. 5 cm, men ingen flækker. Samtidig er vinklen mellem slagfladen og afslagssiden mere spids (ca. 40-60°) end ved de øvrige (flække-) blokke med en vinkel på ca. 76° (fig. 8b).²⁸ I modsætning til flækkeblokkene, er disse blokke kasseret efter en enkelt serie afspaltninger. En af disse blokke er på et særligt stort stykke frisk pladeflint og måler ca. 14x10,5x5,3 cm, mens de øvrige er mindre. En blok af denne type er blevet kasseret, fordi der efter den første afhugning er dannet en dyb revne igennem flintstykket.

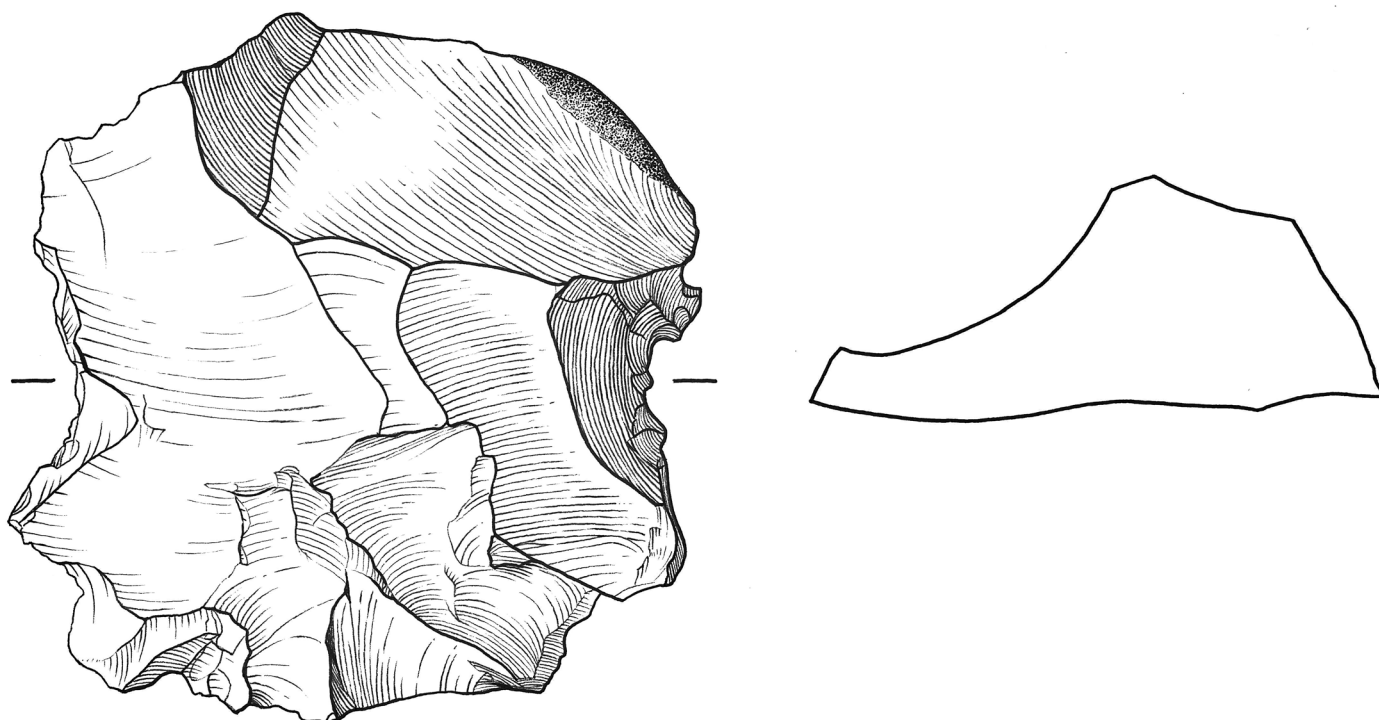
Denne bloktype er velkendt fra de fleste større, jyske Ertebøllebo-pladser, men forekommer sjældent i mere end ét enkelt eller få eksemplarer. Der er altså tale om en speciel bloktype, hvis formål har været at fremstille korte, lige og især tynde afslag som råmateriale til tværpile. Tilstedeværelsen af syv af disse special-blokke, der ligger inden for et afgrænset område på ca. 2 m² og med en stor mængde flintaffald, er derfor usædvanlig og viser, at udgravningen tilfældigvis har ramt et sted, hvor der især er fremstillet råmateriale til tværpile (fig. 14b). Denne tolkning understreges yderligere af, at der i det samme område er fundet meget andet karakteristisk affald fra tværpile-produktion, fx både mislykkede tværpile og mange mikrostikler, der også er typisk affald fra fremstillingen af tværpile,²⁹ og blandt flintaffaldet er der et antal smalle, tynde afslag, som må stamme fra de karakteristiske special-blokke.

Afslagsteknikken for flækker har været "indirekte blød" med lige, regelmæssige og tynde flækker med parallelle kanter og ryg-

Figur 9, 1:1.
Eksempler på makro- og
mikroflækker. Endvidere ses
to flækker, som har kunnet
sættes sammen (til højre).
Tegning: E. Wolf.

ribber, en lille, punktformet slagbule, læbedannelse og en lille oval slagfladerest. Der er 27 flækker, hvoraf 12 er regelmæssige, og 15 er mere uregelmæssige, hvor den længste er 13,7 cm. Derimod er rygflækker sjældne (2 stk.), hvilket er forskelligt fra resultaterne fra andre nordjyske Ertebøllebopladser, hvor flintteknikken i højere grad udarbejder rygflækker på flækkeblokkene. En stor del af flækkerne har hængselbrud, og to af disse kunne sættes sammen (fig. 9d). Mikroflækker er kun fundet i to eksemplarer, hvilket svarer til manglen på mikroflækkeblokke. Systematisk fremstilling af mikroflækker har altså ikke været en del af afslagsproduktionen – et træk, som også svarer til resultaterne fra andre jyske Ertebøllefund. En enkelt uregelmæssig flække er ildskørnet, og endelig er der fundet 19 brudstykker af flækker.

Figur 10, 1:2.
Tandet skiveskraber.
Tegning: E. Wolf.

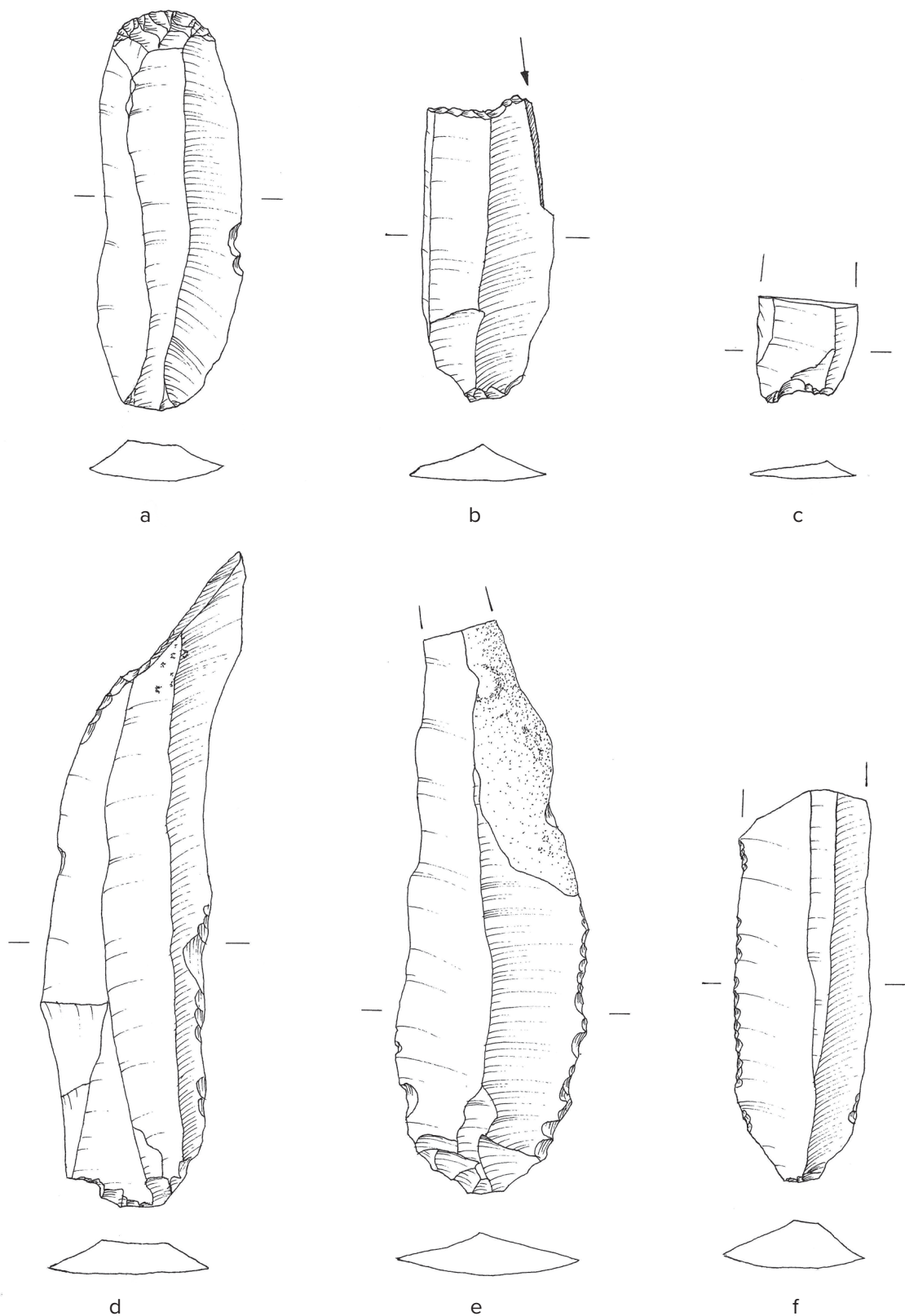
Flinteredskaberne fra *in situ* køkkenmøddinglaget er alle velkendte typer fra nordjyske kystbopladser fra mellemste og yngre (keramisk) Ertebøllekultur (ca. 4.700-4.000 f.Kr.).

Fundet karakteriseres af tre korte flækkeskrabere (fig. 11a), et skivebor med to spidser, to stikler, hvor én er på konkav tværretouche

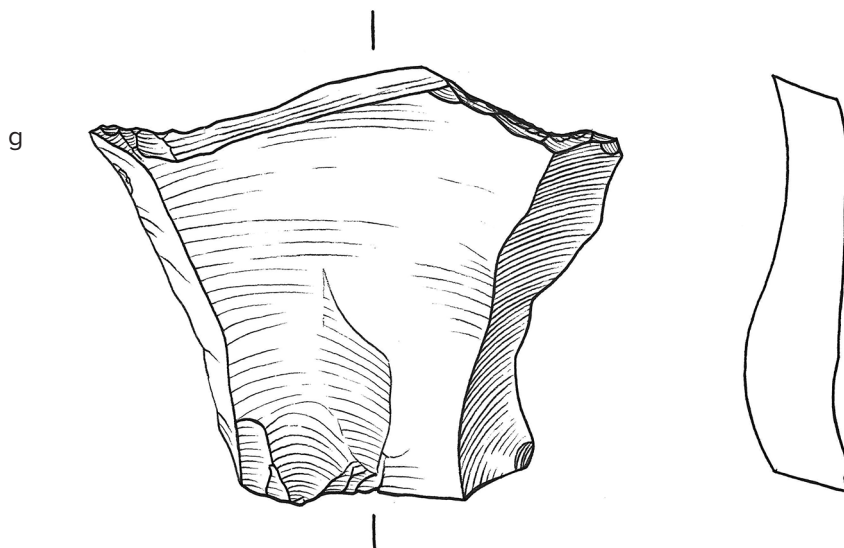
Figur 11, 1:1

- a) Flækkeskraber,
- b) kantstikkel på tværretouche,
- c) brudstykke af flække med konkav tværretouche i basis,
- d) flækkekniv,
- e-f) flækker med kontinuerlig kantretouche.

Tegning: E. Wolf.

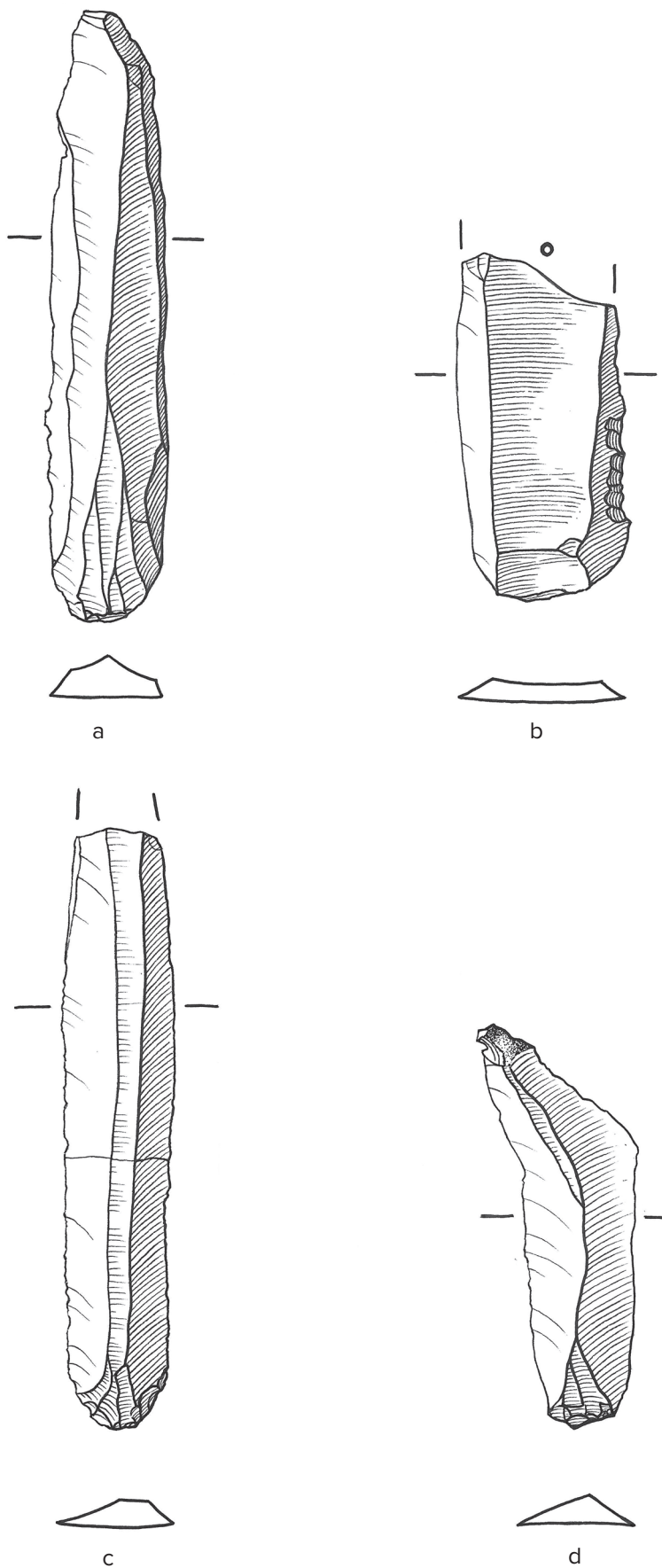
Figur 11, 1:1.
g) skivebor med dobbelt spids.
Tegning: E. Wolf.

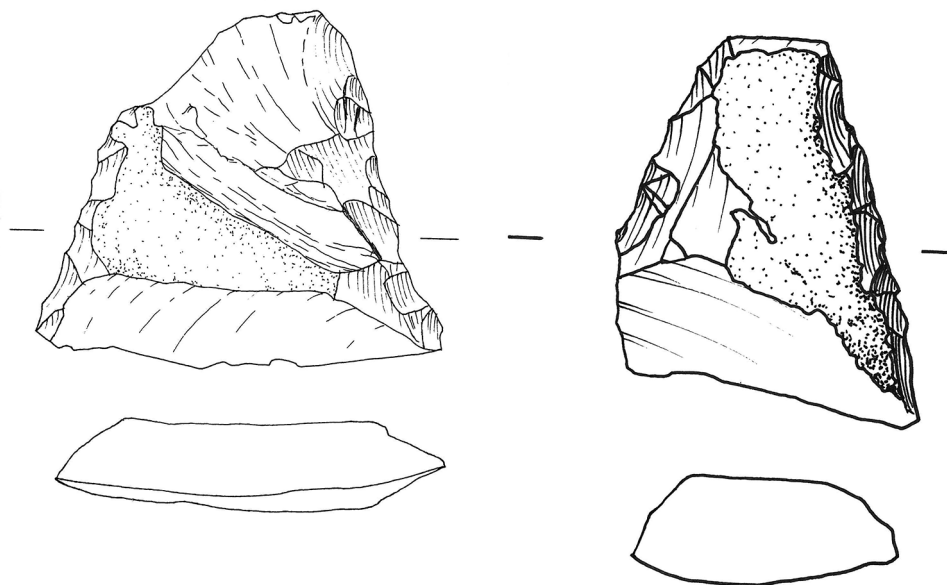
(11b), og den anden er på en skiveøkse samt et enkelt stikkelafslag. To korte afslag har konkav tværretouche, hvor én flække har lige og én skrå tværretouche. Dertil kommer en flækkekniv (fig. 11d), to flækkesave (fig. 11e-f), en krumkniv (fig. 12d) og tre flækker har tandet kant. Endvidere har seks afslag kanter med skår, én flække og ét afslag har kantretouche i slagbuleenden (fig. 11e), og endelig er der afslag og flækker med slid og kantretouche (fig. 11-12).

Fundet rummer også 11 små skiveøkser, som både omfatter kant-huggede (5 stk.), asymmetrisk (3 stk.) og symmetrisk fladehuggede (3 stk.) stykker (fig. 13). De kanthuggede skiveøkser ligger især i skallagets bund og understreger en aldersforskel mellem denne variant og de fladehuggede former, som lå i højere/ yngre dele af køkkenmøddingen. Alle skiveøkserne er uregelmæssige og meget små ca. 4 cm lange (den største ca. 8 cm) sammenlignet med økserne fra jævn gamle bopladser længere sydpå i Jylland. Øksernes mange skår og skader i æggen er dog tydelige tegn på, at de til trods for deres ringe størrelse har været flittigt brugt. Størrelses- og formmæssigt svarede de fuldstændig til, hvad der kendes fra andre, samtidige nordjyske Ertebøllebopladser fx Ertebølle,³⁰ men derimod *ikke* fra jævn gamle lokaliteter i det mellemste og sydlige Jylland. De er på den måde med til at understrege et af flere regionale præg ved de nordjyske bopladser i modsætning til fundene fx omkring Vængesø på Helgenæs, hvor de samtidige skiveøkser både er

Figur 12, 1:1.
(a-c) Flækker med tanding,
(d) krumkniv
Tegning: E. Wolf.

Figur 13, 1:1.
Små kanthuggede
skiveøkser — en
nordjysk lokaltype.
Tegning: E. Wolf.

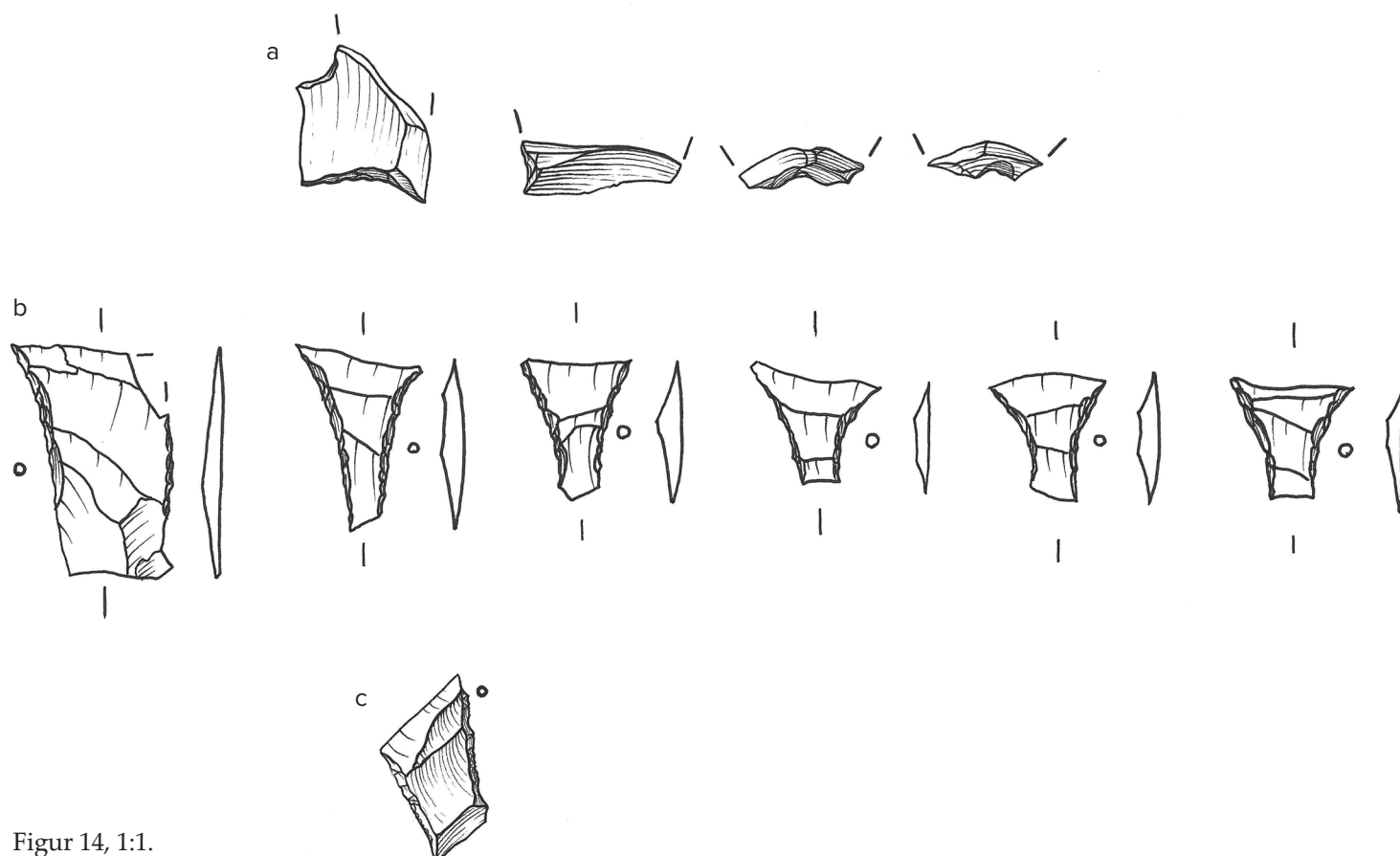
længere og bredere, og den fladehuggede, symmetriske type er den absolut dominerende form.³¹ I modsætning til andre, samtidige Ertebøllefund er antallet af flækker med konkav tværretouche derimod påfaldende lille på Thygeslund.

Af andre fund er der nakken af en symmetrisk kærneøkse og et brudstykke af endnu en kærneøkse.

Bredæggede tværpile med lige æg og meget konkave sidekanter er dominerende (12 stk. og 55 forarbejder), og deres form stemmer fint med dateringen til mellemste/ yngre Ertebøllekultur (fig. 14b-g); blandt tværpilene er der også en stor pil, som lå dybt i skaldyngen, (fig. 14b). I en jysk sammenhæng tilhører en sådan variant en tidlig del af Ertebøllekulturen³²

Udover tværpilene er der 12 mikrostikler (affald fra fremstilling af tværpile) (fig. 14a), og fem mislykkede forarbejder til tværpilene. Mikrostiklerne fra Thygeslund svarer til tværpileaffaldet fra sjællandske Ertebølleboplads, ³³ men er dog lidt afvigende, da kærven på de jyske stykker både er dybere og smallere end på de sjællandske. Muligvis afspejler dette også en regional forskel i fremstillingsteknikken af tværpile mellem (Nord-)Jylland og Sjælland?

En pilespids afviger markant fra de øvrige, da den er af rhombisk form (fig. 14c). Det er en type, som ikke kendes fra de øvrige Ertebølleboplads i Mariager Fjord, men som typologisk er ældre, og skal dateres til Kongemosekulturen (ca. 6.500-5.400 f.Kr.). Den er fundet dybt i skaldyngen, og da den er betydelig ældre end resten

Figur 14, 1:1.

- a) Mikrostickler (affald fra fremstilling af tværpile),
- b) tværpile med meget konkave kanter, som er den dominerende type i Thygeslund-fundet og
- c) rhombisk pil fra Kongemose-kulturen.

Tegning: E. Wolf.

af køkkenmøddingens fund, tyder den på, at der i den nederste del af skallet er enkelte, spredte fund fra Kongemosekulturen, som fortsat er sjældne ved de nordjyske kyster, men som første gang blev fundet ved Brovst.³⁴

Yderligere er der en rund slagsten af kvartsit (fig. 15) og en slibesten af lagdelt gnejs (18,5x16,5x3,5 cm), ligesom to stykker tykvægget, strimmelopbygget keramik (vægtykkelse ca. 1,3-1,4 cm) også indgår i fundene fra Ertebøllelaget.

Af øvrige redskaber kan nævnes en hjortetaksøkse af rosentype med delvis glatskrabet overflade, som er fundet dybt i skallet (fig. 16a), en slagstok (længde ca. 16,5 cm) og en flis af spidsen af en anden slagstok; rosenkransen af et spinkelt kronhjørtegevir – en sprosse – hvis spids er skåret af, en afsavet basis af en sprosse (et såkaldt "forkortningsstykke"). Et særligt vigtigt fund er en sprosse med to parallelle, langsgående furer, som er affald fra fremstillingen af en harpun.³⁵ Dette fund er interessant, da det viser, at der er

Figur 15. Slagsten af gnejs.
Foto: Moesgaard Museum.

fremstillet harpuner på Thygeslund, hvilket adskiller denne boplads fra de andre samtidige bopladser ved Mariager Fjord, hvorfra der ellers ikke kendes harpuner eller affald fra fremstilling af sådanne fangstredskaber.

Af mere sjældne stykker er der også en opskærpet harpun af rådyrtak (Ertebølletype C) (fig. 17), som blev fundet i det dybeste lag i køkkenmøddingen.³⁶ Den er interessant, fordi den sammen med den omtalte affaldssprosse med furer underbygger faunaresternes udsagn om harpunjagt på havets og landjordens pattedyr. Samtidig er harpunen det nordligste fund af denne type, som ellers kun kendes fra det centrale og østlige Danmark, Nordtyskland og det nordlige Polen.³⁷ Andre harpuner af denne type er relativt dateret til ældre Ertebøllekultur, hvilket stemmer fint med, at det nye fund lå i køkkenmøddingens bund.

Fra tidligneo-litisk Tragtbægerkultur er der en kort slagstok (længde ca. 11,5 cm) og flere flager af et tyndvægget, umønstret tragtbæger, en flis af en sleben tyndnakket økse, og et antal mindre skår af yngre stenalder-type.

Samlet viser oldsagerne fra Ertebøllelaget og det tidligneo-litiske kulturlag et velkendt inventar fra de mange lagdelte jyske køkkenmøddinger, således som det også er tilfældet fra de andre, samtidige store bopladser i Mariager Fjord.

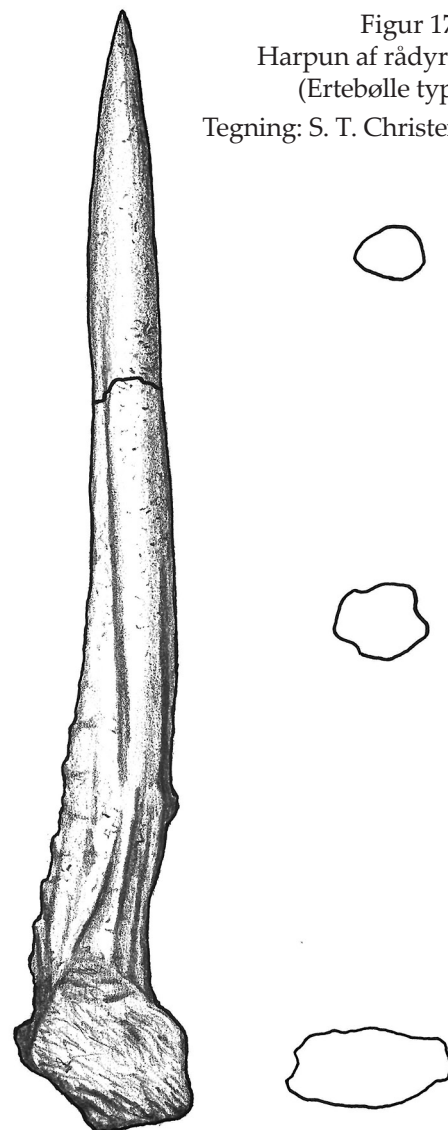
Udover dagligdagens redskaber og fangstvåben, så viser fundet også, at der er foregået en produktion af tværpile og harpuner på dette sted.

Erhverv

Både køkkenmøddingen og de sekundære gruber havde gode bevaringsforhold for faunalevn, og der er artsbestemt 223 knogler af pattedyr og fugle,³⁸ samt 644 stk. fiskeknogler.³⁹ Jagten er dokumenteret af 203 artsbestemte pattedyr, 12 knogler er af fugle, og fire er af havpattedyr. Faunaresterne repræsenterer både vilde og tamme arter.⁴⁰ En gennemgang af dette fundmateriale viser, at erhvervet i både Ertebøllekulturen og i den tidlige Tragtbægerkultur ved Thygeslund har været baseret på jagt, fiskeri og indsamling, som i yngre stenalder også var suppleret med et mindre indslag af tamdyr. Der kan imidlertid ikke siges noget sikkert om den relative betydning

Figur 16. a) Hjortetaksøkse (rosentype)
in situ i skallet bund,
b) kronstyrssprosse.
Foto. J. Sunesen.

Figur 17, 1:1.
Harpun af rådyrgevir
(Ertebølle type C).
Tegning: S. T. Christensen.

af disse tre erhvervsformer, men den store mængde fiskeknogler i både Ertebølle- og Tragtbægerlaget giver dog et umiddelbart indtryk af fiskeriets vigtighed for befolkningen.

Som helhed er knoglerne velbevaret. Halvdelen er, som vanligt i køkkenmøddingerne, kortere end ca. 3 cm, hvilket svarer til erfaringerne fra andre køkkenmøddinger, fx Havnø.⁴¹

På basis af antallet af artsbestemte knogler er det dominerende jagtvildt i Ertebøllelaget kronhjort (*Cervus elaphus*) (med adskillige unge dyr), fulgt af rådyr (*Capreolus capreolus*) og i mindre grad

(vild-)svin (*Sus scrofa*). Hertil kommer vildkat (*Felis silvestris*), ræv (*Vulpes vulpes*) og en enkelt knogle af det eneste tamdyr hunden (*Canis sp.*). En knogle af okse kan ikke med sikkerhed bestemmes som enten tam- eller urokse, men den har en størrelse, der tyder på, at der nok er tale om en urokse (*Bos primigenius*). Dette gælder også knoglerne af svin, som teoretisk både kan være vild- og tamsvin (eller begge arter). I fundet fra Ertebøllebopladsen Horsø helt inde i bunden af fjorden ved Hobro, indgår der også en urokseknogle.⁴²

Knoglematerialet viser også, at der er drevet hav-(fjord-)jagt på gråsæl (*Halichoerus grypus*) og spækhugger (*Orcinus orca*). Den sidstnævnte art er interessant i betragtning af, at bopladsen ligger langt inde i fjorden, ca. 14 km vest fra dens munding i stenalderen. Imidlertid er der også fundet en knogle af øresvin (*Tursiops tursio*) i lag ved Ertebøllebopladsen Horsø, hvilket tyder på, at der har været hvaler (og sæler) i hele fjorden i slutningen af ældre stenalder. Havpattedyrene fra Thygeslund behøver ikke nødvendigvis at være fanget i bopladsens nærhed, men kan selvfølgelig også være nedlagt enten i en mere havåben del af fjorden (mod øst) eller ligefrem ude i Kattegat og derfra bragt til Thygeslund?

Af fugle er der flere rester af svane (*Cygnus cygnus* og *Cygnus sp.*), og blandt fugleknoglerne er der en del mindre stumper, som formentlig stammer fra fugle af "andestørrelse", men som ikke har kunnet artsbestemmes nærmere.

Tolv knogler er marvslået (blandt andet en knogle fra dyngen med forkullede knogler, to knogler har snitmærker, hvor den ene er fra en kronhjort (antagelig spor efter slagting), mens den anden stammer fra en vildkat (med snitmærker efter "pelsning").⁴³

Pattedyr- og fugleknoglerne fra Ertebøllelaget giver ingen sikre udsagn om evt. sæsonophold, men de meget unge kronhjørtede tyder på forårsjagt, mens vildkatten, som har den tykkeste og fineste pels om vinteren, peger på fangst på denne årstid.

Endelig viser analyser af østersskaller at de hovedsagelig er indsamlet om foråret.

Knoglerne fra den tidligneolitiske grube er en blanding af vild- og tamdyr. Fundene består især af knogler af kronhjort (*Cervus elaphus*), rådyr (*Capreolus capreolus*), okse (*Bos sp.*), vildsvin (*Sus scrofa*), svane (*Cygnus cygnus*), og som tamdyr er der knogler af får / ged (*Capra capra/Ovis aries*), selvom det ikke kan udelukkes, at der

blandt okse- og svineknoglerne også er tamformer. Fire knogler fra den tidligneolitiske grube kunne sættes sammen.

Fiskeri

At fiskeri har været en meget vigtig del af bopladsaktiviteterne, fremgår af de betydelige mængder af fiskeknogler, som fremkom ved den lille udgravning. I alt er der artsbestemt 644 knogler fra ca. 15 arter, og af ikke artsbestemte fiskerester er der 2.523 stk. Fiskeresterne lå både enkeltvis og i små klumper i skallet.⁴⁴

Fiskeriet har først og fremmest sigtet på fangst af ål (*Anguilla anguilla*), trepigget hundestejle (*Gasterosteus aculeatus*), fjæsing (*Trachinus draco*), fladfisk (Pleuronectidae), fisk af torskefamilien (Gadidae), lakse- / ørredfamilien (Salmonidae) (blandt andet en havørred), makrel (*Scomber scombrus*) og sild (*Clupea harengus*). Hertil kommer et mindre, men interessant indslag af ferskvandsfisk som karper (Cyprinidae), gedde (*Esox lucius*), skalle (*Rutilus rutilus*) og aborre (*Perca fluviatilis*) (tab. 1).

Tabel 1. Liste over fiskearter og det artsbestemte antal (H. Robson, York, UK).

Art	Antal
Multe (<i>Liza ramada</i>)	1
Ulk (<i>Myoxocephalus Scorpius</i>)	7
Aborre (<i>Perca fluviatilis</i>)	1
Skrubbe (<i>Platichthys flesus</i>)	4
Fladfisk (<i>Pleuronectidae</i>)	71
Fladfisk/Pighvarre (<i>Pleuronectidae/ Scopthalmidae</i>)	3
Skalle (<i>Rutilus rutilus</i>)	1
Ørred (<i>Salmo trutta</i>)	1
Laksefamilien (<i>Salmonidae</i>)	38
Makrel (<i>Scomber scombrus</i>)	27
Fjæsing (<i>Trachinus draco</i>)	125
Trepigget hundestejle (<i>Gasterosteus aculeatus</i>)	129
Ål (<i>Anguilla anguilla</i>)	127
Torsk (<i>Gadus morhua</i>)	39
Elritse (<i>Phoxinus phoxinus</i>)	18
Sildefamilien (<i>Clupeidae</i>)	17
Sild (<i>Clupeidae harengus</i>)	13

Hovedparten af fiskene er små individer (15-30 cm lange), det gælder også arter som torsk, der godt kan blive betydelig længere, men alligevel kun er til stede i små størrelser, hvilket tyder på et brednært rusefiskeri.⁴⁵ Fem fiskeknogler har utydelige, men mulige spor efter slagtning, men der var ingen brændte fiskeben, hvilket ellers jævnlige forekommer ved køkkenmøddingernes ildsteder som resultat af madlavning. Artssammensætningen er interessant, da den viser en blanding af saltvands-, brakvands- og ferskvandsarter, og i forhold til den nærliggende Visborg-skaldynges er der en forskel, da der er flere brak- og ferskvandsarter i Thygeslund. Da ørred og laksefisk generelt er fåtallige i faunamaterialet fra Ertebøllebopladser,⁴⁶ er hyppigheden af gruppen salmonidae (laksefisk) i Thygeslund (og på Havnø) lidt usædvanlig og medfører, at vi måske enten skal justere det generelle billede af fiskeriet i Ertebøllekulturen – i hvert fald hvad angår bopladserne i Mariager Fjord. Det kan dog også skyldes, at bevaringsforholdene for salmonidae-knogler har været særlig favorable for bopladserne i denne fjord eller at forskellen skyldes en mere omhyggelig udgravningsteknik og efterfølgende analyse? Forskellen skyldes dog nok først og fremmest Thygeslunds beliggenhed længere inde i fjorden end de andre udgravede køkkenmøddinger, men formodentlig også åen lige vest for køkkenmøddingen, hvor fx ørred og laks kan være fanget. Tilstedeværelsen af en å tæt ved denne boplads er en topografisk faktor, som adskiller den fra både Visborg og Havnø (fig. 1).

I det tidligneolitiske lag blev der registreret færre fiskerester, hvilket både kan skyldes bevaringsmæssige faktorer, og at der er tale om en lille stikprøve. Som tidligere beskrevet medførte de stratigrafiske forhold, at der ikke er nogen sikkerhed for, at alle de fundne fiskeknogler i gruben og kulturlaget stammer fra yngre stenalder, selvom det er mest sandsynligt. I den neolitiske grube var der følgende arter: Ål (*Anguilla anguilla*), trepigget hundestejle (*Gasterosteus aculeatus*), salmonid, makrel (*Scomber scombrus*), fjæsing (*Trachinus draco*) og fisk af torskefamilien.⁴⁷

Fiskeriet har altså også i denne periode på samme måde som i Ertebøllelaget været koncentreret om ål og trepigget hundestejle. Det er blevet suppleret med en rig fangst af en række andre arter, fx fjæsing, fladfisk og torsk, og hertil kommer et mindre islæt af ferskvandsfisk. Sammenlignes Thygeslund med det jævngamle fiskeri

fra Havnø, danner disse to bopladser en særlig gruppe inden for Ertebøllekulturens kystfiskeri, da fiskeriet ved Thygeslund kun adskiller sig lidt fra fiskeriet ved Havnø, hvor den trepiggede hundestejle var mindre fremtrædende.⁴⁸ Forekomsten af både makrel og hornfisk peger mod sommerfiskeri, mens fiskeriet efter ål især er foregået i sensommeren og efteråret, men teoretisk set også godt kan have fundet sted hele året.

Det samlede indtryk af fiskeriet ved køkkenmøddingerne i Mariager Fjord viser, at det er foregået i løbet af hele året, og at det først og fremmest har været koncentreret om ål og trepigget hundestejle og med særlige højdepunkter om sommeren og ved efterårstid. Samtidig viser dette fund (og fundstoffet fra Havnø), at fiskeriet på kystbopladserne i Mariager Fjord i modsætning til andre lagdelte skaldynger som fx Norsminde fortsatte i århundrederne *efter* bondekulturens/agerbrugets fremkomst på denne egn ca. 4.000 f.Kr.⁴⁹

Det omfattende ålefiskeri svarer i store træk til forholdene på de andre Ertebøllebopladser langs Mariager Fjords bredder som Visborg og Havnø og ved Limfjorden på pladser som Ertebølle, Aggersund, Bjørnsholm og Krabbesholm I og II, hvor fiskeriet på disse steder også primært har været rettet mod ål, skalle og fjæsing.⁵⁰

Indsamling

Indsamling af marine bløddyr er veldokumenteret i både Ertebølle- og Tragtbægerlaget. Der kan heller ikke påvises nogen forskel i artssammensætningen mellem de to kulturfaser. Østers (*Ostrea ed.*) er den dominerende art, fulgt af hjerte- og blåmusling (*Cerastoderma ed.* og *Mytilus ed.*), strandsnegl (*Littorina littorea*) og et mindre antal dværgkonk (*Hinia sp.*) og lille tårnsnegl (*Bittium reticulata*).

Skalprøve; en 5 liters prøve fra den dybeste del af Ertebøllelaget viste følgende arter:

		Antal	Vægt
Østers	81 stk.	50,3 %	320 g
Hjertemusling	41 stk.	25,5 %	110 g
Blåmusling	9 stk.	18 %	20 g
Strandsnegl	5 stk.	3,1 %	9 g
Østersømusling	3 stk.	1,9 %	
Lille tårnsnegl	2 stk.	1,2 %	

Hertil kommer spredte skaller af tæppemusling (*Venerupis sp.*).

Denne analyse viser, at østers er den dominerende art. Omtrent halvdelen af individerne er små og tyndskallede eksemplarer, hvor de største skaller er ca. 8-9 cm (en enkelt er ca. 11 cm lang), men der er kun meget få af denne størrelse. Østersskallerne er klart mindre end ved Visborg og Havnø, hvor længden var fra 6-16 cm ved Visborg, 6-20 cm ved Havnø og 7-8,7 cm ved Krabbesholm II.⁵¹ Der blev ikke konstateret nogen størrelsesforskel mellem østersskallerne fra køkkenmøddingens bund og top, hvilket ellers er tilfældet ved andre jyske køkkenmøddinger, fx Bjørnsholm, Åle Syd og Dyngby III.⁵²

Hjertemuslingerne fra Thygeslund er små til mellemstore individer, og der er kun iagttaget ganske få skalstykker af større individer. Også blåmuslingerne er små og tyndskallede, hvor de største måler 6,6 cm i længden. Sammenlignes muslingerne med de tilsvarende arter på Visborg og Havnø, kan der konstateres en tydelig forskel både med hensyn til individernes størrelse og skallernes tykkelse. De mindre og mere tyndskallede mollusker viser, at deres livsvilkår har været ringere end på skalbankerne nærmere det åbne hav (Kattegat), hvilket skyldes en lavere saltholdighed i den del af Mariager Fjord omkring Thygeslund sammenlignet med pladserne længere østpå i fjorden. Der er ikke foretaget undersøgelser af vækstringene på østersskallerne fra denne lokalitet.

Til erhvervet skal også medregnes en forkullet nøddeskal (*Corylus avellana*), der er fra Ertebøllelaget. Nøddeskallen kan med forsigtighed tages som tegn på indsamling i efteråret.

Sammenfatning

Thygeslund ligger ca. 4-5 km længere vestpå i Mariager Fjord end fx Visborg og Havnø, det vil sige i en del af fjorden, hvor vandets saltholdighed har været lavere end ved de to andre bopladser. Miljømæssigt kan dette også konstateres ved, at skallerne af østers og de andre marine bløddyr på Thygeslund er mindre og mere tyndskallede end ved både Havnø og Visborg.

Der er tale om en mellemstor til stor køkkenmødding, som aldrig tidligere er systematisk udgravet. Topografisk adskiller den sig fra både Visborg og Havnø ved at ligge tæt ved en å. Ligesom disse lokaliteter viser Thygeslund stedskontinuitet igennem en lang tidsperiode, da det er en lagdelt køkkenmødding med en basisaflejring fra

Ertebøllekultur (ca. 4.700-4.000 f.Kr.), som er dækket af kulturlag/gruber fra tidligneolitisk Tragtbægerkultur (ca. 3.628-3.379 f.Kr.).

Af anlæg er der stenbyggede ildsteder, som ligger på undergrundens overflade, men de er både af mindre størrelse og af mindre sten, end tilfældet ved andre Ertebølle-køkkenmøddinger. Den største koncentration af bearbejdet flint findes i præmøddinglaget under køkkenmøddingen, hvor adskillige special-blokke og mange mislykkede forarbejder til tværpile i et afgrænset område viser, at der er foregået en omfattende fremstilling af tværpile i dette lag. Skallaget fra Ertebøllekultur rummer et nordjysk redskabsinventar med flækkeskrabere, få kantstikler, adskillige flækkesave, tværpile med meget konkave sidekanter, mange små skiveøkser og lidt tykvægget keramik, men det er bemærkelsesværdigt, at der ikke er flækkebor i fundet, og desuden er der en mangel på flækker og afslag med konkav tværretouche, som ellers er en fremtrædende type på andre, samtidige kystbopladser. Blandt redskaberne af knogle og hjortetak er der også et fravær af benspidser, som ellers er en hyppig type på andre, jævn gamle Ertebøllebopladser. Et nyt fangstredskab i Nordjylland er dog en harpun af rådyrtak.⁵³

De karakteristiske, små skiveøkser er en nordjysk lokaltype, som sammen med andre regionale træk blandt andet få trindøkser, tøn-deformede spidsbundede lerkar og meget få udsmykkede genstande af knogle og hjortetak er med til at vise, at Thygeslundskaldyn-gen tilhører den nordjyske lokalgruppe af Ertebøllekulturen – en gruppe, hvis sydlige grænse ligger omkring Mariager Fjord.

Knoglematerialet viser et ensartet erhverv i både Ertebølle- og Tragtbægerkultur. Erhvervsmæssigt har lokaliteten været baseret på jagt, fiskeri og indsamling. Den eneste forskel er et indslag af flere tamdyr (får og ged) i laget fra yngre stenalder. Kronhjort, rådyr og i mindre grad (vild-)svin og urokse er fremtrædende, hertil kommer pelsdyr og hund. Erhvervet har været præget af et omfattende fiskeri efter både marine og ferskvandsarter. De primære arter har været ål, trepigget hundestejle og almindelig fjæsing, hvilket svarer til de øvrige Ertebøllebopladser i Mariager Fjord samt de andre store nordjyske køkkenmøddinger, Ertebølle, Bjørnsholm og Krabbesholm I og II,⁵⁴ men der er gennemgående tale om små individer (15-30 cm).

En interessant og ny detalje med hensyn til stedets erhverv er et indslag af ferskvandsfisk, som ellers er sjældne på de nordjyske Ertebølle-kystboplader, men som også kendes fra Ertebøllekøkkenmøddingen (*locus classicus*) og fra Havnø.⁵⁵ I betragtning af bopladsens beliggenhed langt inde i fjorden, er det erhvervsmæssigt interessant, at der også er spor efter gråsæl og spækhugger.

Selvom der kun er tale om et lille udsnit af Thygeslund-køkkenmøddingen viser undersøgelsen, at der er tale om en lokalitet, som i flere henseender viser slægtskab, men også forskelle i forhold til de seneste års nye udgravningsoplysninger fra de langt større Visborg- og Havnø-køkkenmøddinger.

Summery

Thygeslund

Resource exploitation in Mariager Fjord during the Ertebølle and Funnel Beaker cultures

Thygeslund is a stratified kitchen midden located c. 14 km into the inner part of Mariager Fjord, where excavations have previously been undertaken at Visborg, Havnø, Åmølle and Sindholt. Thygeslund has not been previously subjected to archaeological investigation, and the aim of this excavation was to obtain finds for comparison with the other excavated shell middens by Mariager Fjord such as Visborg and Havnø. Thygeslund lies in a part of the fjord where the water was more brackish, i.e. less salt, than by the other settlements. This is largely due to a large stream entering the fjord close to the site. Thygeslund is a medium-sized kitchen midden measuring c. 70x50 m, with a shell layer c. 50-60 cm in thickness, dominated by oysters. It was only a small excavation, so the results simply represent a random spot sample.

The midden comprises a basal deposit from the Middle and Late Ertebølle culture, dated to c. 4700-4000 BC. Following a break in the settlement, the kitchen midden is covered by a new shell layer containing pits dating from the beginning of the Neolithic (Funnel Beaker culture) (c. 3628-3379 BC). Beneath the kitchen midden there was a finds-rich pre-midden layer containing Ertebølle artefacts, shallow pits, hearths and workstations for knapping flint, including special cores to produce blanks for making transverse arrowheads. Two pits containing burnt bones of roe deer and red deer found here represent a completely new phenomenon in an Ertebølle context. As corresponding features have not previously been found in kitchen middens in Jutland, an interpretation is for the time being uncertain. The shell layer from the Ertebølle culture contains a northern Jutland tool inventory which includes small flake axes. A harpoon of roe deer antler is a new type for northern Jutland.

The faunal material demonstrates a subsistence economy in both the Ertebølle and Funnel Beaker cultures based on hunting – in the forests and on the fjord, fishing and gathering, with the only difference between the two being some remains of domesticated animals (sheep/goat) in the Neolithic layer. The economy was characterised by extensive fishing activity, centred primarily on

eel, three-spined stickleback and weever fish. The species and sizes of fish present bear witness to shore-near fishery and about 15 species have been identified. In addition to marine fishes there were also bones of freshwater species of the salmon/trout family, in addition to carp, pike, roach and perch – species that are rare at the other Ertebølle settlements on Mariager Fjord. The presence of relatively many freshwater fishes at Thygeslund is unusual and suggests that we should perhaps adjust our current picture of fishing during the Ertebølle period – at least in relation to settlements on Mariager Fjord. The difference is likely due primarily to Thygeslund's location further into the brackish part of Mariager Fjord than the other excavated kitchen middens, and probably also the proximity of the site to the stream, where fish such as salmon and trout could be caught.

Noter

- 1 A. P. Madsen 1888: Undersøgelser af Køkkenmøddinger ved Mariager Fjord i 1888. Arkivalier i Nationalmuseets beretningsarkiv, A 8767-71.
- 2 Madsen et *al.* 1900, 93-111.
- 3 AUD; Andersen 2004, 9-43 & 2008, 3-6; Robson et al. 2013, 167-178. Sindholt Nord: Måltidsplet med marine skaller, ca. 2x2 m (Andersen 2004, 9-43).
- 4 Thygeslund, Vive sogn, Hindsted herred, Aalborg amt. Stednr. 12. 04. 14. Sognebeskrivelse nr. 4. Moesgaard Museum jnr. 5434. Nordjyllands historiske Museum jnr. 6384.
- 5 Ca. 1,5 km længere vestpå i fjorden og på dens sydlige bred ligger køkkenmøddingen Åmølle, der er den nærmeste større Ertebøllebo-plads i denne del af fjorden (Madsen et *al.* 1900, 93-103). Videre vestpå langs fjordens nordlige kyst findes der andre skaldynger, bl.a. Ovegård Mølle og Niversdal.
- 6 Andersen 1993, 62-64, fig. 3; Andersen & Johansen 1987, 35-37, fig. 3-4; Madsen et *al.* 1900, 11-13.
- 7 Astrup 2018, 61-63; Mertz 1924, 22.
- 8 Andersen 2000, 368.
- 9 Madsen et *al.* 1900, 22.
- 10 Andersen 2000, 375-376.
- 11 Andersen 1979, 7-56.
- 12 Andersen 1991, 13-40; Nielsen 2008, 157-158.
- 13 AAR-19085.
- 14 UBA-25149.
- 15 UBA-25147.
- 16 UBA-25148.
- 17 Andersen & Johansen 1987, 49-51, fig. 17a og 17b.
- 18 Aamølle, Sognebeskrivelsen nr. 1. ¹⁴C: Dybeste prøve: 5.470-5.320 f.Kr. AAR-7216 (østers), øverste prøve: 4.905-4.735 f.Kr. AAR-7218 (østers). Niversdal, Valsgaard sogn, Hindsted herred, Aalborg amt. Stednr. 12. 04. 11. Sognebeskrivelse nr. 113. ca. 20x20 m. ¹⁴C: 4.995-4.853 f.Kr. AAR-19084 (østers).
- 19 Madsen et *al.* 1900, 26-27.
- 20 Andersen 1969, 67-90; Andersen og Malmros 1966, 38-39; Nielsen 2018, fig. side 9
- 21 Andersen 2018, 122-129, fig. 105-107, 109.
- 22 Andersen 2018, 128-129, fig. 111.
- 23 Andersen 2018, 137-138, fig. 118a og b.

- 24 Sørensen 1993, 9-24.
- 25 Rapport fra Afd. for Konservering og Naturvidenskab, Moesgaard Museum, 31-8-2017.
- 26 Personlig meddelelse K. Gron 2016.
- 27 Andersen 2018, 191-192, fig. 158.
- 28 Blankholm *et al.* 1968, 71.
- 29 Andersen 1975b, 55-56, fig. 46.
- 30 Madsen *et al.* 1900, 30-34, Tavle IV.
- 31 Andersen 2018.
- 32 Andersen og Malmros 1966, 59, fig. 15, x307.
- 33 Sørensen 1993, 19-24, Type II.
- 34 Andersen 1970, 67-90.
- 35 Andersen 1972, 105-108, fig. 38-40.
- 36 Andersen 1972, 99-102, fig. 30-34a; Andersen 1997, 60-65, 69, 71, fig. 16-19, 24.
- 37 Andersen 1997, 71, fig. 24; Gramsch 1973, 160, Tafel 55,4; Czarnecki 1976, 7-13.
- 38 Personlig meddelelse K. Gron, 2016.
- 39 Ritchie og H. K. Robson pers. meddelelse 2020.
- 40 Artsbestemmelserne er foretaget af K. Gron, Durham og H. Robson, York.
- 41 Gron *et al.* 2016.
- 42 Jessen 1927, 134.
- 43 Gron 2014.
- 44 Artsliste fra H. K. Robson 2020.
- 45 Enghoff 2011.
- 46 Enghoff 2011.
- 47 Artsliste fra H.K. Robson 2020.
- 48 Robson *et al.* 2011, 167-178.
- 49 Enghoff 1991, 41-50.
- 50 Enghoff 2011.
- 51 Nielsen 2008, 163.
- 52 Andersen 1993, 68-69; Andersen 2018, 108, fig. 93
- 53 Andersen 1972, 99-102.
- 54 Enghoff 2011, 101-119.
- 55 Madsen *et al.* 1900, 88; Andersen 2018; Upubl. mundtlig meddelelse fra H.K. Robson, University of York.

Litteratur

- Andersen, S. H. 1970: Brovst, en kystboplads fra ældre stenalder. Kuml 1969, s. 67-90. Aarhus. <https://doi.org/10.7146/kuml.v19i19.105130>
- Andersen, S. H. 1972: Ertebøllekulturens harpuner. Kuml 1971 (1972), s. 73-125. Aarhus. <https://doi.org/10.7146/kuml.v21i21.105515>
- Andersen, S. H. 1979: Aggersund. En Ertebølleboplads ved Limfjorden. Kuml 1979, s. 7-56. Aarhus. <https://doi.org/10.7146/kuml.v27i27.106887>
- Andersen, S. H. 1993: Børnsholm. A Stratified Køkkenmødding on the Central Limfjord, North Jutland. With a contribution by Kaare Lund Rasmussen. Journal of Danish Archaeology, Vol. 10, s. 59-93. Odense. <https://doi.org/10.1080/0108464X.1991.10590054>
- Andersen, S. H. 1997: Ertebølleharpuner og spækhuggertænder. Aspekter af marin fangst i Ertebølletid. Kuml 1995-96, (1997), s. 45-99. Aarhus. <https://doi.org/10.7146/kuml.v40i40.112335>
- Andersen, S. H. 2000: „Køkkenmøddinger“ (Shell Middens) in Denmark: a Survey. Proceedings of the Prehistoric Society 66, s. 361-384. <https://doi.org/10.1017/S0079497X00001857>
- Andersen, S. H. 2004: Aktivitetspladser fra Ertebølletid. Dyngby III og Sindholt Nord. Kuml 2004, s. 9-43. Aarhus. <https://doi.org/10.7146/kuml.v53i53.97366>
- Andersen, S. H. 2008: A report on recent excavations at the shell midden of Havnø in Denmark. Mesolithic Miscellany, March 2008, Volume 19: Number 1, s. 3-6.
- Andersen, S. H. 2018: Vængesø and Holmegaard. Ertebølle fishers and hunters on Djursland. Aarhus University Press. Aarhus.
- Andersen, S. H. og C. Malmros 1966: Norslund. En kystboplads fra ældre stenalder. Kuml 1965 (1966), s. 35-114. Aarhus. <https://doi.org/10.7146/kuml.v15i15.104495>
- Andersen, S. H. & E. Johansen 1987: Ertebølle Revisited. Journal of Danish Archaeology, Vol. 5, s. 31-62. Odense. <https://doi.org/10.1080/0108464X.1986.10589957>
- Astrup, P. M. 2018: Sea-Level Change in Mesolithic southern Scandinavia. Jutland Archaeological Society Publications Vol. 106
- Blankholm, R. og E. & Søren H. Andersen 1968: Stallerupholm. Kuml 1967, s. 61-116. Aarhus. <https://doi.org/10.7146/kuml.v17i17.104748>

- Bratlund, B. 1991: The Bone Remains of Mammals and Birds from the Bjørnsholm Shell-Mound. *Journal of Danish Archaeology*, Vol. 10, 1991, s. 97-104. Odense. <https://doi.org/10.1080/0108464X.1991.10590055>
- Czarnecki, M. 1976: Chronologia harpuna z Podjuch. *Materialy Zachodniopomorskie*, t. XVIII, s. 7-13.
- Enghoff, I. B. 1986: Freshwater Fishing from a Sea-Coast Settlement - The Ertebølle locus classicus Revisited. *Journal of Danish Archaeology*, Vol. 5, s. 62-76. <https://doi.org/10.1080/0108464X.1986.10589958>
- Enghoff, I. B. 1994: Fishing in Denmark during the Ertebølle period. *International Journal of Osteoarchaeology*, Vol. 4, s. 65-96. <https://doi.org/10.1002/oa.1390040203>
- Enghoff, I. B. 2011: Regionality and biotope exploitation in Danish Ertebølle and adjoining periods. *Scientia Danica. Series B, Biologica*. Vol. I. Det Kongelige Danske Videnskabernes Selskab. København.
- Fischer, A., V. Hansen, P. Rasmussen 1984: Macro and Micro Wear Traces on Lithic Projectile Points. Experimental Results and Prehistoric Examples. *Journal of Danish Archaeology*, vol. 3, s. 19-46. Odense. <https://doi.org/10.1080/0108464X.1984.10589910>
- Gramsch, B. 1973: Das Mesolithikum im Flachland zwischen Elbe und Oder. *Veröffentlichungen des Museums für Ur- und Frühgeschichte*. Potsdam. Bd. 7. Berlin.
- Gron, K. J. 2015: Body-part representation, fragmentation, and patterns of Ertebølle deer exploitation in northwest Zealand, Denmark. *International Journal of Osteoarchaeology*, Vol. 25, s. 722-732. <https://doi.org/10.1002/oa.2339>
- Gron, K. J., Robson H. K. 2016. The Ertebølle Zooarchaeological Dataset from Southern Scandinavia. *Open Quaternary*, Vol. 2(1), s. 1-15. <https://doi.org/10.5334/oq.15>
- Gron, K. & P. Rowley-Conwy 2016: Herbivore diets and the anthropogenic environment of early farming in southern Scandinavia. *The Holocene* 2017. Vol. 27(1), s. 98-109. <https://doi.org/10.1177/0959683616652705>

- Högberg, A., & D. Olausson 2007: Scandinavian Flint. Aarhus University Press.
- Jessen, K. 1927: Et Kulturlag fra den ældre Stenalder ved Horsø. De geologiske Forhold. Meddelelser fra Dansk geologisk Forening. Bind 7, s. 129-138. København.
- Madsen, A. P., S. Müller, C. Neergaard, C. G. Joh. Petersen, E. Rostrup, K. J. V. Steenstrup & H. Winge 1900: Affaldsdynger fra Stenalderen i Danmark. Undersøgte for Nationalmuseet. København.
- Mertz, E. L. 1924: Oversigt over De sen- og postglaciale Niveauforandringer i Danmark. Danmarks Geologiske Undersøgelse. II Række. Nr. 41. København. <https://doi.org/10.34194/raekke2.v41.6827>
- Møhl, U. 1979: Aggersund-bopladsen zoologisk belyst. Svanejagt som årsag til bosættelse? Kuml 1979, s. 57- 75. Aarhus. <https://doi.org/10.7146/kuml.v27i27.106888>
- Nielsen, M. S. 2018: Ertebølle - før og efter køkkenmøddingen. Vesthimmerlands Museum, Årbog 2018, s. 6-12. Års.
- Nielsen N. 2008: Marine Molluscs in Danish Stone Age Middens; A Case Study on Krabbesholm II. In Antczak, A., & R. Cipriani (eds.): Early human impact on megamolluscs. British Archaeological Reports International Series 1865, s. 157- 167. Oxford.
- Ritchie, K., K. J. Gron & T. D. Price 2013: Flexibility and diversity in subsistence during the Late Mesolithic: Faunal evidence from Asnæs Havneemark. Danish Journal of Archaeology, Vol. 2, s. 1-20 <https://doi.org/10.1080/21662282.2013.821792>
- Robson, H. K, S. H. Andersen, O. Craig & K. Ritchie 2013: Eel fishing in the Late Mesolithic and the Early Neolithic: a preliminary report from the stratified kitchen midden at Havnø, Denmark. Archaeofauna, Vol. 22, s. 167-178. <https://doi.org/10.15366/archaeofauna2013.22.013>
- Sørensen, S. A. 1993: Lollikhuse - en køkkenmødding ved Selsø. Arkæologi i Frederiksborg Amt 1983-1993, s. 7-37. Frederiksborg Amts Museumsråd 1993.

Thomas Rune Knudsen
Arkæolog og
Museumsinspektør
Nordjyske Museer

Langhøjen ved Blenstrup

Et monument i langtidsperspektiv

Abstract

I 2021 blev udgravet en ikke nøjere daterbar langhøj, som var blevet udbygget i bronzealderen med gravlæggelser og tilføjelser af højfyld over flere etaper. De tre bronzealdergrave, hvoraf den ene var en hellekiste, indeholdt bl.a. fuldgrebsdolk med skede, halsring og tutulus. Derimod var der ingen neolitiske grave. Arkitektonisk minder langhøjen om barkæranlæggene, men afviger også på væsentlige punkter i en sådan grad, at der kan stilles spørgsmål ved anlæggelsestidspunktet. Udredningen af de mange faser rejser spørgsmålet om, hvad sådan et monument har betydet i et langtidsperspektiv? Ved opførslen af en langhøj skabte højbyggerne et monument med den fortælling, de ønskede at formidle. Grupper vendte tilbage og ændrede eller genopfandt en fortælling ved hvert nyt højbyggeri. Hvert indgreb var forskelligt, så hver gruppe forholdt sig til monumentet på deres egne præmisser. Igennem deres handlinger formede de stedet og dets synlighed, og anskuelsen af stedet ændrede sig drastisk igennem tiden.

Keywords: Langhøj, monument, ardsfor, hellekiste, social hukommelse

Introduktion

Det er ikke alle samfund, der bygger monumenter og i de samfund, som gør, varierer monumenternes udformning, placering, opbygning og ikke mindst de sociale drivkræfter bag deres opførelse. Barkæranlæggene er de første monumenter i det danske område. Efterfølgende beboere har ikke nødvendigvis selv rejst monumenter, men de har levet i et landskab med monumenter. De har alle haft det tilfælles at have været bosat i et kulturlandskab med synlige spor i landskabet efter de kulturgrupper, der kom forud for dem.

Et af disse monumenter er et gravkompleks med en langhøj samt bronzealderhøje, som Nordjyske Museer udgravede i 2021 nær Blenstrup i Østthimmerland. Hvad der oprindeligt var blevet erkendt som en enkeltliggende, overpløjet gravhøj viste sig ved den arkæologiske udgravning at være et byggeri med mange delelementer, som havde en betragtelig tidsdybde. Udredningen af de mange faser rejser spørgsmålet om, hvad sådan et monument har betydet i et langtidsperspektiv. Mennesker er flere gange vendt tilbage til samme lokalitet og har bygget videre på monumentet, og det store tidspænd gør, at der ikke altid har været direkte kontinuitet mellem de forskellige anvendelser af stedet. I stedet må forskellige grupper på forskellige tidspunkter have vendt tilbage til stedet og forholdt sig til og handlet ud fra deres egen samtid.

Ikke alle dele af gravkomplekset har været lette at datere. Så selvom den relative anlægshistorik har kunnet udredes, så er anlægsestidspunktet fortsat et åbent spørgsmål. Langhøje af forskellig art kendes både i neolitikum og bronzealderen. På flere punkter minder langhøjen om et barkæranlæg fra tidligneolitikum, men denne datering kan drages i tvivl, da der er et fravær af jordgravede anlæg og neolitiske genstande. ¹⁴C-dateringerne peger muligvis på, at langhøjen helt eller delvist blev opført i begyndelsen af bronzealderen.

Denne artikel præsenterer udgravningsresultaterne og anlægshistorikken af en lokalitet med anlægsspor fra tidligneolitikum og frem til romersk jernalder, men også den betydningsrejse stedet har været igennem fra tidligneolitikum og frem til den blev udgravet. Der vil blive set på de enkelte anlægsbegivenheder, deres indbyrdes forhold, og hvordan stedets betydning som monument udviklede sig i et langtidsperspektiv.

Monumenter og social hukommelse

Det danske landskab er rigt på fortidsminder, hvoraf gravhøje, langhøje og megalitter har været gravanlæg samt landskabsmonumenter. De fredede bronzealderhøje er især hyppige i det nordjyske¹, men også andre steder i landet. De er ikke blot ofte synlige fra lang afstand, såfremt bevoksning og senere byudvikling tillader det, men også påmindelser om en kulturhistorie, der spænder tilbage over årtusinder.

Gravhøjene er mindesmærker. Et mindesmærke skal ikke blot skabes, men også være synligt. Dette var tilfældet ved deres anlæggelse, men også i nutiden. De er påmindelser om fortiden. Dette kan ses nedfældet i den danske fredningslovgivning, hvor grundbetingelser for gravhøjenes fortsatte status som mindesmærker søges sikret. For det første er de på grund af Museumsloven beskyttet mod ændring og destruktion, for det andet er deres synlighed, og dermed monumentalitet, er beskyttet igennem Naturbeskyttelsesloven, som sikrer ind- og udsyn til de synlige fortidsminder.

Når der tales om "fortidsminder i forfald"², så handler det ikke blot om beskyttelsen af fortidsminderne mod indgreb og ødelæggelse. Det er også et forsvar af deres værdi som monumenter og af deres synlighed i landskabet. Uden synlighed mister fortidsminderne deres værdi som kulturhistoriske landskabselementer. En gravhøj kan være godt beskyttet mod indgreb og skader på en tilgroet agerø, men samtidig være skjult af denne bevoksning. Uden synlighed mister gravhøjen en væsentlig del af dens betydning. Dette er ikke blot et synspunkt, som kan aflæses i lovgivningen, da tilsynsførende arkæologer også har påpeget det uhensigtsmæssige i, at bevoksning skjuler et stort antal af de fredede fortidsminder.³ Nordjyske museer modtager jævnligt henvendelser fra borgere, der udtrykker bekymring over et fortidsmindes pleje og synlighed. Dette udbredte synspunkt fortæller os noget væsentligt om, hvordan samtiden opfatter de synlige fortidsminder. Både lovgivningen og borgerne udtrykker, at det ikke er tilstrækkeligt, at de blot er beskyttet mod destruktion. De skal helst også være synlige. Uden synligheden mister en gravhøj en del af sin væsentlighed. Den mister sin monumentalitet. Den ophører som monument og findes i stedet som en passiv del af landskabet og ikke længere som et landskabselement.

Monumenter er mindesmærker. Det virker selvindlysende og universelt, at monumenter og minder er knyttet sammen. Monumenter er rejst med det formål at forankre en fælles fortælling om en specifik begivenhed og/eller fælles fortid til kommende generationer.⁴ Monumenter kan hjælpe med at skabe og forankre social hukommelse ved at gøre fortællingen håndgribelig og synlig.⁵ En social hukommelse er anderledes end et individs hukommelse. Den sociale hukommelse er den fælles pulje af minder og viden, som er delt af en gruppe og har en betydning for gruppens selv-

opfattelse. Den sociale hukommelse er en aktiv og foranderlig proces, hvor mennesker husker eller glemmer afhængigt af samtidens behov. Skabelsen af den fælles forståelse af individuel og gruppeidentitet kan involvere direkte, imaginære eller mytologiske slægtsforbindelser, ofte baseret på tolkningen af landskaber eller monumenter.⁶

Hvordan senere generationer har forholdt sig til et monument fortæller om, hvordan de opfattede sig selv og tiden, der kom forud for dem. For oldtidsmenneskene var påmindelser om fortiden til stede omkring dem. De levede i et landskab af monumenter. Mennesker bosatte sig i landskaber med spor efter tidligere anvendelse. Bopladser kunne bygges på gamle bopladser, gravpladser på gamle gravpladser, og de samme landskaber anvendes igen og igen. Genanvendelse var sjældent uden hensigt eller tilfældig, men derimod observerede datidens mennesker også sporene fra generationerne før dem og kunne på forskellig vis indgå i et samspil med dem til at tjene deres interesser og behov.⁷

Det samme kan siges at være tilfældet for nutiden, hvor der fortsat rejses nye monumenter. Fx førte 100-års jubilæet i 2020 for genforeningen med Sønderjylland til opførslen af flere mindesmærker rundt omkring i landet. Et mindesmærke står som en påmindelse om, hvad samtiden finder vigtigt, og de er altid aktivt til forhandling. De kan fjernes, som det er tilfældet med flere konføderale statuer i USA over de seneste år. Der kan udøves hærværk mod dem som fx overmalingen af statuen af Hans Egede i Nuuk i Grønland i 2020. Monumenter kan også forandres til bedre at stemme overens med en gruppes selvopfattelse, som ved statuen "Moderland" i Kiev, hvor det sovjetiske nationalvåben på statuen blev udskiftet med det ukrainske våbenskjold i 2023. Monumenter kan fejres, ignoreres, afvises, destrueres, udbygges eller glemmes. En social hukommelse er hverken statisk eller monolitisk, men mangefacetteret og i konstant forandring.⁸

Gravhøje i neolitikum og ældre bronzealder

Anlæggelsen af lange, primært jordbyggede gravmonumenter ses flere gange i neolitikum og ældre bronzealder. Den første langhøjsfase sker i ca. 3.700 f.Kr. Betegnelserne for anlæggene varierer i litteraturen og vil i artiklen blive kaldt barkæranlæg. Det er en fællesbetegnelse for en samling gravfund eller aflange gravmonumenter,

der deler fællestræk, men dækker over en betydelig variation.⁹ Fællestræk er en rektangulær eller trapez-formet grundplan, hvis udstrækning kan være markeret med grøfter eller stolpeindhegninger. De vil oftest være orienteret øst-vest. Anlæggene kan være dækkede af lave høje bygget af lyst sand.¹⁰

Andre hyppige anlægsspor ved barkæranlæg er en facadegrøft, fundamentgrøfter og en ikke-megalitisk gravlæggelse, selvom megalitiske gravkamre kan være kommet til på et senere tidspunkt. Facadegrøften vil være i den bredeste ende på tværs af højens længdeakse.¹¹ I grøften vil være spor efter stolper. Stolperne kan være kraftigere og mere velfunderede end, hvad der ellers er tilfældet for de fleste forhistoriske hus- og hegnstolper.¹² Ved facadegrøften kan være sket en forsætlig destruktion ved afbrænding eller lignende.¹³ Der er i flere tilfælde også gjort fund af keramik.¹⁴ Fundamentgrøfter eller stolpeindhegninger, der indrammer barkæranlægget, er typiske og kan tage mange former, og det er i visse tilfælde også de tydeligste spor efter barkæranlægget fx Mosegården øst for Horsens.¹⁵

Der foreligger ikke en samlet bearbejdning af barkæranlæggene, og ikke alle udgravninger af barkæranlæg er publicerede.¹⁶ Det er meget gennemgående, at barkæranlæggene publiceres enkeltvist, mens komparative studier på dansk grund er en mangelvare. Den nuværende forskningsstatus kan let komme til at give det indtryk, at hvert barkæranlæg var unikt, men kan variationen være udtryk for kronologisk udvikling og regionalitet, som det endnu ikke er lykkedes at afsløre? Før materialet er tilgængeligt bliver det svært at lave en grundig komparativ bearbejdning, og disse spørgsmål vil et langt stykke hen ad vejen stå ubesvarede. For nu må status være at barkæranlæggene dækker over et gravskiks- og højbygningsfænomen med en betragtelig variation.

Den anden langhøjsfase sker med megalitgravene. I starten blev der bygget dyssekamre med rektangulære grundplaner og med eller uden trædesten, stordysser og andre dysser med polygonal grundplan. Dyssekamrene kan findes anlagt i aflange gravmonumenter. Langdysserne kunne være udbygninger på de allerede eksisterende barkæranlæg, hvor der blev tilføjet nyt højmateriale, der helt eller delvist dækkede megalitgraven og gav toppen et kuplet udseende.¹⁷ Længs kanten kunne stilles store randsten som fx Bygholm Nørremark ved Horsens.¹⁸ Derimod viser Troelstrup ved

Møldrup nær Viborg tegn på, at den startede som en aflang høj og senere blev udbygget til langdysse bl.a. ved at blive forlænget.¹⁹ Jættestuer kan også findes dækket af langhøje.²⁰ Konstruktionerne kunne hermed udbygges af flere omgange både ved at tilføje fyld ovenpå eller ved egentlige tilbygninger. Det er genbrug over et langt tidspænd og på tværs af kulturgrupper.

I enkeltgravstid sker gravlæggelser i rundhøje, mens skikken aftager kraftigt i senneolitikum, selvom de aldrig forsvinder som gravskik.²¹ Enkeltgravshøjene kunne være opbygget af opkastet jord, hovedsageligt undergrundsmateriale.²² Enkeltgravshøjene er oftest lave og kan være forholdsvis uanseelige, især hvis de er kratbegroede. Enkeltgravskulturen knytter sig særligt til de sandede jorde i Jylland, og højene ligger ikke nødvendigvis særligt prominent i landskabet.²³ Til sammenligning er bronzealderens gravhøje kendetegnet ved at indtage højtliggende punkter i terrænet.

Holst har inddelt bronzealderens gravhøje i fire typer: Rundhøje, sammensatte høje, fladhøje og langhøje.²⁴ Rundhøjene er de typiske kuplede høje med cirkulær grundplan og er den altoverskyggende mest udbredte type. Gravhøjene med cirkulære grundplaner kan også være bygget sammen, så de får en ottetals-/sadelformet eller oval grundplan. Nogle gange betegnet tvillingehøje. Denne type er ofte resultatet af tilbygning eller sammenføring af to separate, mere tætliggende rundhøje.²⁵ Et eksempel på typen er Muldbjerg i Vestjylland.²⁶ Et mindre antal gravhøje med cirkulær grundplan virker til ikke at have været kuplede, men derimod med flad top. Disse fladhøje er ofte af beskeden højde, men oftest med en betydelig diameter.²⁷ Eksempler er Bredhøj ved Salling og Dansehøjen mellem Vestbjerg og Sulsted i Vendsyssel.²⁸

Inddelingen beskriver, hvordan gravhøjene fremstår i dag, men tager ikke højde for deres anlægshistorik. Rundhøje, sammensatte høje og fladhøje har alle i udgangspunktet cirkulær grundplan. Hos de sammensatte høje er det to cirkler, som er smeltet sammen, men grundformen er stadig den samme. Hvordan, de to rundhøje er blevet bygget sammen, er meget væsentligt for tolkningen af anlæggene. To rundhøje, der er bygget tæt op ad hinanden og senere forenet, er en væsentlig anden række af begivenheder end, at en rundhøj er bygget op ad og delvist dækker en allerede etableret nabohøj. Slutproduktet kan minde om hinanden, men det indbyrdes forhold for gravhøjene i de to eksempler er næppe ens. For

langhøje er grundplanen aflang, og det kan være nyttigt at skelne mellem "sande" og "falske" langhøje. En sand langhøj er anlagt med en aflang grundplan fra begyndelsen, mens den falske langhøj først har fået sin langhøjskarakter ved tilføjelse af senere materiale. En falsk langhøj er fx tvillinge- eller trillingehøje, hvor der er tilføjet materiale i hulrummene for at ombygge konstruktionen til en langhøj. Derimod vil en sand langhøj godt kunne have tilbygninger i form af rundhøje ovenpå, men den er begyndt som en langhøj.

Undersøgelser af bronzealderens langhøje sker meget sjældent, og publicering af udgravningsresultater er derfor også meget sjælden. En del af forklaringen er, at langhøjene er meget få sammenlignet med periodens gravhøje i almindelighed, og udgravninger af velbevarede gravhøje sker kun meget undtagelsesvist. De få kendte er desuden beskyttede fortidsminder. En anden del af forklaringen kan være, at langhøjene ikke er særligt synlige, når de er blevet overpløjede. Barkæranlæggene varierer i udtryk, men har grundlæggende det fællestræk, at de er jordgravede. De har anlæg, som er gravet ned i undergrunden, fx en centralgrav, en indhegning eller en facadegrøft. Derimod findes der bronzealderhøje, der kun erkendes som skygger i undergrunden, hvis de ellers overhovedet har efterladt sig nogen spor. Nordjyske Museer udgraver forholdsvis jævnligt overpløjede gravhøje, men overpløjede langhøje ses ikke. Kan det tænkes, at langhøjene næsten aldrig har haft jordgravede anlæg, men i stedet var blevet anlagt direkte på jorden?

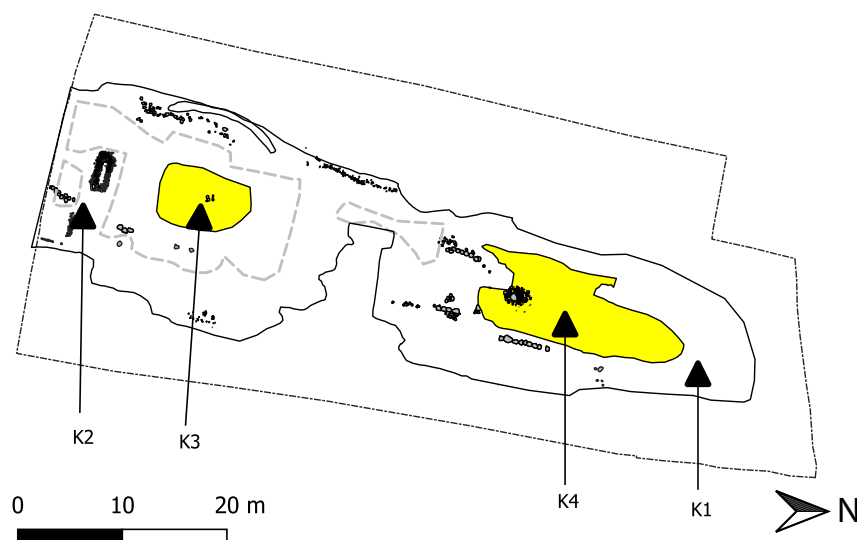
Gravkomplekset ved Blenstrup

I 2021 undersøgte Nordjyske Museer et areal syd for Blenstrup i Østhimmerland, som førte til en udgravning af ca. 2.200 m². På arealet var et gravkompleks (fig. 1), som bestod af en langhøj (K1) med tre tilføjelser i ældre bronzealder i form af gravlæggelser i tørvebyggede høje (K2-K4). I de tre bronzealdergrave (A25, A27 og A28) var der gravgaver såsom fuldgrebsdolk med skæfte, tutulus, armring og spidsgrebsdolk. Ved gravkomplekset var i yngre romersk jernalder nedsat en urne, som bl.a. indeholdt en ornamenteret benkam og -nål. Gravkomplekset var blevet anlagt på en markflade med ardspor, hvorunder der var anlægsspor dateret til tidligneolitikum.

Der er tale om en kompleks konstruktion, der ændrede udseende flere gange i løbet af brugstiden. Til gravkomplekset hører flere delelementer såsom højfyld, tørvelag, stenrækker, ralstensbræmme,

Figur 1. K1-K4 på en
forsimplet udgravnings-
plan. Med gult ses
udstrækning af tørvelag,
mens ardsorenes
udstrækning ses med
stiplet linje.

Tegning:
Nordjyske Museer.

grøfter, stolperækker og gravlæggelser. Alt sammen enten ovenpå eller gravet ned i en ældre markflade med ardsor. De mange delelementer blev anlagt på forskellige tidspunkter og næppe altid med bevidsthed om, hvad der var anlagt forud herfor. Mange af elementerne kunne kun følges over kortere strækninger, og afklaringen af deres indbyrdes sammenhæng er den største udfordring ved beskrivelsen af gravkomplekset.

Placering og landskab

Landskabet ved Blenstrup er et morænelandskab med smeltevandssand og -grus dannet under sidste istid.²⁹ Størstedelen er i dag landbrugsjord. Arealet er topografisk afgrænset af Lindemborg ådal i nord, Skibsted å i øst og Thostrup Bæk i vest. Mod syd ligger Rebild Bakker. Fra Blenstrup til udgravningsfeltet er en mindre højderyg orienteret nord-syd bestående af småbakker. På denne strækning er der seks overpløjede og tre fredede rundhøje, hvoraf den ene fredede gravhøj er den anseelige Galgebakke i udkanten af Blenstrup By.³⁰

Afrømningen af udgravningsfeltet viste, at gravkomplekset lå på en lav, langstrakt tunge svarende til langhøjens orientering. Syd for Krastrupvej sker et naturligt terrænfald, der fremhævede langhøjen i et vist omfang, selv hvis den har haft en beskeden højde. Det er kendetegnende for barkæranlæg, at ingen af dem er placeret på de højeste og mest synlige punkter i landskabet.³¹ Der var en grad af bevidst anvendelse af terrænet ved anlæggelsen, men det var ikke

hensigten, at de skulle krone landskabets højdepunkter, som det ses med mange af bronzealderens gravhøje. Da der skete tilføjelser til gravkomplekset i ældre bronzealder, må højden have steget og synligheden forøget.

Langhøjen var orienteret NNØ-SSV. De danske barkæranlæg var overvejende orienteret øst-vest med den bredeste ende i øst.³² De har en væsentlig mere ensartet orientering end på kontinentet og i sådan en grad, at det sammen med den trapezformede eller rektangulære grundplan er et af det mest konsekvente kendetegn. Der findes undtagelser såsom Oreby Skov på Sydsjælland, der er orienteret nord-syd.³³ Til sammenligning er hver tiende af de nordjyske langdysser orienteret nord-syd.³⁴ Langhøjens orientering hænger sandsynligvis sammen med, at den her kunne placeres på en forhøjning på denne led, og man herved undgik terrænforskelle under anlæggelsen.

Figur 2. Dronefoto af langhøjen under udgravning. Set fra syd.

Foto: Nordjyske Museer.

Baggrundskort: Klimadatastyrelsen.

Langhøjens dimensioner og bevaringsgrad

Langhøjens (K1) oprindelige grundplan var trapezoid eller endda en anelse skibsformet. Udfordringen med at give en beskrivelse af grundplanen hænger sammen med to faktorer. For det første blev gravkomplekset ombygget i flere omgange, hvilket slører langhøjens oprindelige udformning. For det andet blev gravkomplekset ikke afgrænset i sydlig retning, hvilket gør, at der må tages forbehold i beskrivelsen af dens form. Original 1-kort peger på, at lang-

højen var lettere skibsformet (fig. 3). Da kortet blev tegnet, var ødelæggelsen af den sydlige del allerede godt i gang som følge af den vej, som vises på kortet – så dette må tages i betragtning.

Figur 3. Original 1-kort
med udgravningsfelt nord
for Krastrupvej.

Baggrundskort: Klimadatastyrelsen.

Trapezformede grundplaner ses hyppigt ved barkæranlæg.³⁵ Grundplanerne af barkæranlæg udviser variation, fx har Storgård IV ved Fjelsø i Himmerland et udsvaj i østlige side i dens anden anlægsfase, hvilket gør grundplanen irregulær.³⁶ Bronzealderens langhøje kan have tilnærmelsesvis rektangulære grundplaner, såsom Langdos i Thisted og Svennum i Vendsyssel.³⁷ Grundplanerne kan også være ovale eller langovale, som det ses ved Tvillinghøj ved Middelfart eller Kongehøj på Als.³⁸ For de ovale langhøje må der tages i betragtning, at gentagen pløjning omkring højfoden kan give gravhøjene et mere ovalt udtryk, end deres oprindelige grundplan.

Bredden af gravkomplekset ved Blenstrup målt ud fra udstrækningen af højfyld og randsten varierer fra ca. 13-14 m i syd til 8-9 m i nord. En svag farveforskel i undergrunden underbygger denne bredde. Omkring langhøjen var en 3-4 m bred bræmme med marksten og overfladiske grøftegravninger. På vestsiden var en kort række af ralsten, som formentlig har udgjort konstruktionens største udstrækning. Bredden inklusive bræmmen passer ganske fint med den typiske bredde på barkæranlæg i Danmark.³⁹

Gravkomplekset har haft en længde på mindst 62 m. Den er gennemskåret fra øst til vest af Krastrupvej, som er en ældre vejstrækning, der med uændret vejføring også optræder på Original 1-kort. Original 1-kortet fra 1814 viser, at konstruktionen på dette tidspunkt må have fortsat i sydlig retning. Der blev i efteråret 2021 åb-

net et udgravningsfelt syd for Krastrupvej, men der var ikke spor efter gravkomplekset. Dette kan skyldes naturligt terrænfald og den mere intensive dyrkning syd for vejen. En sammenligning af koterne fra udgravningen og de høje målebordsblade viser, at der er sket en højdereduktion fra 37,68 til omkring 36,58 m.o.h. En hel meter var hermed fjernet i dette tidsrum, hvilket er nok til, at samtlige spor af langhøjen syd for vejen kan være blevet fjernet. Området nord for vejen var længe udlagt som æbleplantage, mens den sydlige del var dyrket mark. Æbleplantagens mildere drift har skånet den nordlige del af konstruktionen. På Original 1-kortet kan ses, at udpløjningen allerede var godt undervejs i 1800-tallet. Denne udpløjning gør, at langhøjens faktiske længde må baseres på et skøn. Ifølge Original 1-kortet har anlægget fortsat ca. 20-25 m længere mod syd. Gravanlægget kan med rimelig sikkerhed siges at have været mindst 80 m langt, men kan have været endnu længere.

Der er bevaret op til ca. 0,5 m højfyld, og anlægget var bedst bevaret i syd og mere slidt i nord. Den oprindelige højde var vanskelig at fastslå med sikkerhed. Barkæranlæggene er typisk ikke synderligt høje, og de kan også variere i højden, hvor den bredeste ende har været den højeste.⁴⁰ Den bredeste del af gravkomplekset mod syd er bedre bevaret, men dette kan lige så vel skyldes, at de yngre tilbygningers udpløjede materiale måske har beskyttet bedre i den sydlige del end i den nordlige. Ved barkæranlæggene og langdysserne kan højmateriale være blevet tilføjet helt eller delvist på et senere tidspunkt, hvorved selve anlæggene blev flerfasede.⁴¹

Gravkompleksets grundplan og dimensioner gør det klart, at der her er tale om et af de større gravanlæg på landsplan, men uden at der nødvendigvis er tale om en ny rekordholder. Både barkæranlæggene, Barkær og Mosegården er større.⁴² Hertil er der langdysser, fx Trinderup Krat ved Hobro og Tastrup ved Skive, som er markant større.⁴³ Grundplanen peger i retning af, at langhøjen (K1) kan være anlagt i tidligneoolitikum. Som det bliver tydeligt i de følgende afsnit, kan der dog være grund til at se nærmere på helheden, før der drages en konklusion.

Langhøjens højfyld og sten

Langhøjens højfyld fremstod overvejende som et sammenhængende, homogent lag, hvilket tyder på, at den må være anlagt i en omgang. Højfylden var mørkebrunt, kompakt og finkornet, og

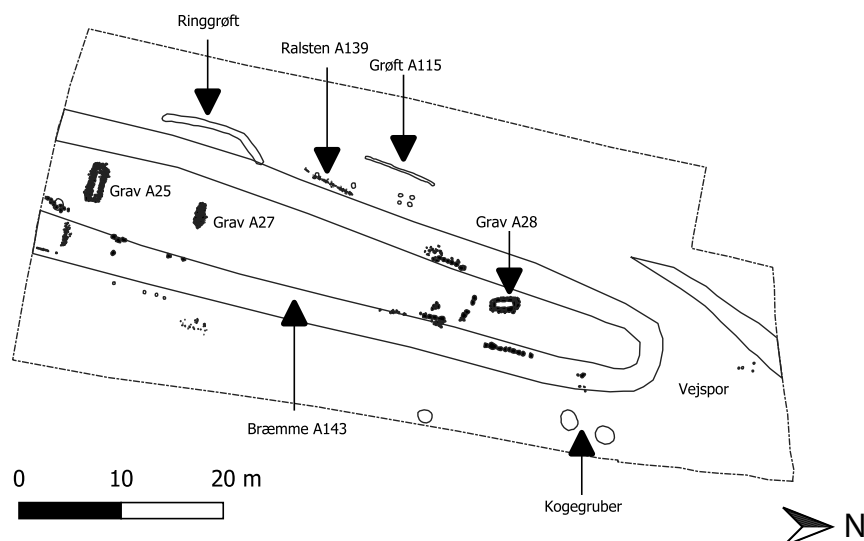
højopbygningen adskilte sig tydeligt i materialevalg fra de senere tilføjelser. Ligeledes var den betydeligt anderledes end det lyse, sandede undergrundmateriale, som anvendes i barkæranlæggene.⁴⁴ I modsætning til flere barkæranlæg ser det ud til, at den ikke-tørvebyggede del af langhøjen var udlagt på mere eller mindre samme tid og ikke inddelt i sektioner. Sektionsopdeling med tværgående stenrækker eller pæleforløb er set ved flere barkæranlæg, fx Barkær og Bygholm Nørreremark.⁴⁵ Sektionerne er tolket som markeringer til arbejdsholdenes områder eller støtteværktøjer til udlægning af højens form.⁴⁶ Ved langhøjen i Blenstrup tyder det derimod på, at højopbygningen er blevet opfattet som en enkeltstående begivenhed, hvor højens overordnede form og størrelse blev fastlagt på samme tid.

Ikke alle barkæranlæg eller langdysser er med højopbygning. Derimod kan højfyld være kommet til på et senere tidspunkt eller de kan have stået fyldtomme. Det er et typisk billede for disse barkæranlæg, at de har en lang anlægshistorik med flere ombygninger. Variationen hos barkæranlæggene er meget stor, og nærmest ingen er identiske, men det er forholdsvist gennemgående, at de har udviklet sig i flere tempi, såsom markering, opbygning, gravlæggelse, nedbrydning og tildækning.⁴⁷ Et klassisk eksempel er Bygholm Nørreremark. Her blev der først indhegnet en plads med en husbygning, som senere blev revet ned og et gravanlæg anlagt samme sted. På samme tid blev anlagt et par småbygninger og endnu et gravanlæg. I det tredje stadie blev bygningerne og stolpeindhegningen fjernet, og der blev etableret tværgående pælerækker. I det fjerde stadie blev der tilføjet højfyld, og den blev indkredset af randsten.⁴⁸ Flere århundreder senere blev anlægget ombygget til langdysse med nye tilføjelser af højfyld, randsten og megalitisk gravkammer.⁴⁹

Gravkomplekset ved Blenstrup havde randsten, og de havde en diameter på ca. 50 cm. De fleste blev erkendt på den nordlige og østlige side. De har sandsynligvis været sat langs hele langhøjen og afgrænset højfyldet. Flere af stenene er sat ovenpå højfyld, mens andre var sat i oldtidsmulden. Enten var randstenene blevet sat på et senere tidspunkt, ellers også har opbygningen været en rodet affære, hvor højfyld og sten blev tilføjet i en løbende arbejdsgang, og hvor stenenes indbyrdes placering var vigtigere end det materiale, som de blev sat i.

Figur 4. Renset udgravningsplan i undergrunds-niveau med de mest væsentlige anlæg, randsten, stenkonstruktioner og bræmme (hvidt område).

Tegning:
Nordjyske Museer.

En 3-4 m bred bræmme med marksten kunne erkendes udenfor randstenene (fig. 4). Bræmmen (A143) virker til at have afgrænset langhøjen i dens fulde længde. Markstenene lå i omrodet materiale, men de holder sig næsten alle sammen pænt indenfor bræmmen, der kunne erkendes som en svag aftegning i undergrunds-niveau. På den vestlige side kunne erkendes en kort grøft med ralsten (A139), som virker til at være en ydre afgrænsning. Ved langsiderne blev erkendt en mørk grøft (A115) med en bredde på ca. 30-40 cm. Grøften var tydeligst på vestsiden, men kunne også anes på østsiden.

Bronzealderhøjene

For langhøjen ved Blenstrup er det muligt, at centralgraven lå i den sydlige del, fx under Krastrupvej, og ikke var bevaret. De tre grave anlagt i gravkomplekset er fra bronzealderen og repræsenterer separate anlægsskifter (K2-K4).

Den sydlige grav (A25) lå fire meter nord for Krastrupvej. Den kan have været en del af en rundhøj (K2), men dette er svært at afgøre. Det er også muligt, at den var anlagt direkte ned i langhøjen og uden nogen højopbygning. Graven er orienteret ØNØ-VSV og lå hermed på tværs af langhøjens længdeakse. Graven havde ydre mål på 3,7 x 1,4 m og bestod af hundredvis af stablede knytstående sten. En mindre mængde sten var skredet ned i graven, men ellers virkede den uforstyrret. Omkring graven var både spor efter graveaktivitet samt henkastet undergrundsmateriale, som formentlig var opstået under anlæggelsen af graven. I bunden

var de indre mål blot 2,4 x 0,4 m. Der var næppe tale om stenpakning omkring en egestamme- eller plankekiste, da bredden ville være utilstrækkelig.

Figur 5. Den stenbyggede grav i syd (A25).

Foto: Nordjyske Museer.

I graven var der adskillige gravgaver, hvor den mest bemærkelsesværdige var en fuldgrebsdolk eller kortsværd med åben hæftebue og rund grebknep. Tilhørende dolken blev fundet en skede af organisk materiale, eventuelt presset birkebark. I graven var desuden en tutulus, en bøjlenål og en bæltékrog (fig. 6). Dolken kan dateres til bronzealderens per. II og eventuelt sidst i 1400-tallet f.Kr., mens bøjlenålen er hyppig i 1500-1400-tallet f.Kr. Gravgaverne gør, at graven dateres til bronzealderens per. II, og at den hermed har været tilnærmelsesvis samtidig med rundhøjen (K2) og den centralgrav (A27), som ligger 9 m længere mod nord. Der blev ikke erkendt højfyld eller lignende i forbindelse med graven, selvom dette muligvis kan skyldes bevaringsforholdene.

Omkring 9 m nord for grav A25 lå grav A27, som var centralgraven i en rundhøj (K3). Til rundhøjen var bevaret en tørveopbygning og dele af en dårligt bevaret ringgrøft, som kun lige akkurat nåede ned i undergrunden. I den sydlige del er der erkendt brede grøftegravninger langs gravkomplekset, men disse var ikke synlige længere mod nord. Det er derfor sandsynligt, at disse grøfter bør relateres til rundhøjens anlæggelse. Graven var orienteret ØNØ-

Figur 6. Fuldgrebsdolk eller kortsværd med åben hæftbue og rund grebnap, tutulus, bøjlenål og bæltekrog.

Foto: Nordjyske Museer.

VSV, så den ligger på tværs af langhøjens længdeakse. Omkring graven var tørvebygget højfyld, og den var gravet ned i langhøjens mørkebrune højfyld. Graven lå ca. 20 cm over undergrunds niveauet. Den var opbygget af hovedstore sten langs kanten og knytnævestore sten centralt. Graven var lettere skibsformet, hvor kantstenene stak ca. 20 cm højere op end stenlejet i midten. Gravens indre mål er 1,9 x 0,4 m. Stenene repræsenterer sandsynligvis stenpakningen til en egetræskiste. Mellem stenene i bunden blev fundet en endedup af

bronze og resterne af en mulig tutulus. Graven skal sandsynligvis dateres til ældre bronzealder, eventuelt per. II.

Den nordligste grav var en helle- eller stenkiste (A28), som hørte til en nordlig, tørvebygget gravhøj/udvidelse af gravkomplekset (K4). Umiddelbart virker den tørvebyggede tilføjelse til at holde sig pænt indenfor langhøjens grundplan, og den skal måske nærmere tolkes, som en lille gravhøj end en længdeudvidelse. Tørveopbygningen er anlagt ovenpå det mørkebrune højfyld og når helt ud til randstenene, som udgør en hesteskoform. Hellekisten blev fundet lige under det moderne, pløjelag, som over hellekisten kun var ca. 15-20 cm tykt. Graven var orienteret nord-syd og lå hermed en anelse forskudt i forhold til langhøjens længdeakse, hvilket underbygger tolkningen af, at hellekisten sammen

Figur 7. Rundhøj og stenleje til grav (A27). Omkring graven ses ardsfor.

Foto: Nordjyske Museer.

med tørveopbygningen er en yngre tilføjelse til gravkomplekset. Hellekisten var dækket af et 3,3 x 2,4 m stort stentæppe, hvori der bl.a. indgik to knusesten samt en løber fra en skubbekværn. Under stendækket lå fem dæksten på toppen af hellekisten. Kisten var opbygget i et enkelt stenskitte, hvor kistens indre mål var 1,7 x 0,4 m. Bunden bestod af en lettere irregulær stenlægning af knytnævestore og mindre sten.

Figur. 8. Hellekiste (A28)
med gravgaver.
Foto: Nordjyske Museer.

I midten af hellekisten lå sorteret, brændt knoglemateriale fra en mand, som var død i alderen 28-48 år. Det gravlagte individ var blevet brændt andetsteds for derefter at blive stedt til hvile i hellekisten. Vedkommende var blevet gravlagt med bl.a. et bronzesværd eller -dolk med firkantet grebknop og en halsring, som var brudt i flere mindre stykker (fig. 9). Gravgodset daterer graven til bronzealderens per. III. Dette passer udmærket med, at brandgrave kan findes i kombination med stenkister og højbyggerier i denne periode.⁵⁰ Denne gravlæggelse var med undtagelsen af urnen den yngste gravlæggelse i gravkomplekset. Den nordlige udbygning af gravkomplekset var således det sidste højbyggeri, der skete på stedet.

Gravene er veldaterede pga. gravgaverne, som understreger, at gravene og de højtilbygninger, som de er en del af, skal dateres til bronzealderens per. II og III. Højopbygningerne adskiller sig entydigt fra langhøjens ældre fyld, da der er tale om tørveopbygning,

Figur. 9. Bronzesværd eller -dolk med firkantet grebknop, itubrudt halsring, spiralfibula samt ragekniv.
Foto: Nordjyske Museer.

der ser helt anderledes ud. Bronzealdertilføjelserne (K4) er anlagt ovenpå langhøjen og har højst sandsynligt givet gravkomplekset et kuperet udseende. Rundhøjen (K3) ville have haft en diameter på ca. 16-20 m og kan delvist have dækket den sydlige grav (A25). En mulig forklaring på dette er, at den sydlige grav enten var uden højopbygning og ganske enkelt blev anlagt direkte ned i langhøjen, eller at højopbygningen for den sydlige (K2) og midterste (K3) grav vitterlig mødtes og dannede en sadelformet sammenbygning. Dette ses ved bl.a. Muldbjerg, hvor begge grave også er fra samme tidsperiode, og det er sandsynligt, at der her har været direkte slægtskab eller kendskab imellem de gravlagte.⁵¹

Gravene ser ud til at være gravet ned i langhøjens højfyld i forskelligt omfang. Der er kun ganske få forstyrrelser af langhøjens højfyld heriblandt en større forstyrrelse i sydøst. Derimod virker det til, at senere ombygninger vitterligt har været tilføjelser til frem for indgreb i langhøjen. En mulig undtagelse er den nordlige tilbygning (K4), hvor stenene antyder, at der har været en afslutning og efterfølgende udvidelse i nordlig retning. Der kunne dog ikke erkendes væsensforskel i højfyld og aftegningen i undergrunden, hvilket indikerer, at langhøjen er udlagt i én omgang. Såfremt langhøjen var anlagt med en centralgrav, må denne være enten under eller syd for Krastrupvej. Det er også i syd, at langhøjen er bredest, så det virker ikke usandsynligt, at en eventuel centralgrav har ligget her, men er fjernet af det højere dyrkningsslid syd for Krastrupvej.

Urne og øvrige genstande

På østsiden af rundhøjen (K3) var nedsat en urne. Knogleresterne var meget fragmenterede, men de kunne fastslås at stamme fra et voksent individ. Urnen var dekoreret med vinkelbånd og kan dateres til yngre romersk jernalder. Foruden de humane rester indeholdt urnen flere ornamenterede gravgaver, som alle var af ben såsom bennåle, en benkam og en tenvægt (fig. 10). Urnen var sidste gravlæggelse ved gravkomplekset og den eneste gravlæggelse, som ikke har medført en ændring af langhøjen.

Lidt nord for gravkomplekset blev fundet et meget medtaget lerkar, hvis gods og magring gør, at det sandsynligvis er neolitisk. Lerkarret indeholdt ingen brændte knogler, så det er næppe en urne. Ved maskinafrømningen af gravkomplekset blev der fundet en d-pil fra yngre enkeltgravskultur. Pilespidsen blev fundet i nærheden af den ene rundhøjs centralgrav (A27). Herudover var spredt flinteaffald, som fordelte sig jævnt over udgravningsfladen og lod til at knytte sig til højfyldet.

Anlægsspor i undergrunden

Der var kun ganske få anlægsspor i undergrunden: Ringgrøften til rundhøjen (K3), hellekisten (A28) og den sydlige gravlæggelse (K2/A25). Disse er alle udtryk for yngre tilføjelser til gravkomplekset og tilhører ikke langhøjen. Ingen af grøfterne har sat sig spor i undergrunden. Der var også kun ganske få stenspor efter randsten, og disse gik ikke særlig dybt. På dette punkt er langhøjen bemærkelsesværdig, da der ikke var sikre spor af den i undergrunden, men den derimod kun fandtes som stenstrukturer, højfyld samt overfladiske nedgravninger i oldtidsmulden. Ingen af de hyppige elementer af barkæranlæg kunne med sikkerhed konstateres ved langhøjen fra Blenstrup. Der blev som tidligere be-

skrevet fundet anlægsspor i form af delvist bevarede grøftforløb og randsten, selvom det var bemærkelsesværdigt, hvor overfladisk den var funderet.

Udenfor langhøjen blev erkendt flere anlæg, som respekterede langhøjens udstrækning inklusiv den stendækkede bræmme. Mod nord var en kortere strækning af et vejforløb bestående af to parallelle hjulspor, der var ved at udvikle sig til en hulvej. Vejforløbet var orienteret NV-SØ og snoede sig om vestsiden af langhøjen. Vejen ligger med ca. 4-5 m's afstand til langhøjen, og eftersom den respekterer langhøjen, må vejen være yngre end denne. Der er ingen naturvidenskabelig datering af hjulsporene, men sporvidden på 1,2 m muliggør, at det kan være hjulspor fra oldtiden.⁵²

Øst for gravkomplekset mod syd var fire tætliggende stolpehuller med blegt fyld. De havde en dybde på ca. 30-40 cm og samme orientering som langhøjen. Vest for gravkomplekset var også fire stolpehuller. De havde en dybde på ca. 15-40 cm. De fire anlæg dannede tilsammen en firkant på 1,2 x 0,8 m. Eftersom alle stolpehullerne ligger udenfor langhøjen, er det nærliggende, at de først er kommet til efter, at langhøjen var blevet anlagt.⁵³ Udgravningerne af bl.a. Bygholm Nørremark og Frydenlund I på Sydvestfyn viser, at barkæranlæggene kan overlejlre tidligneolitiske stolpebyggede bygninger.⁵⁴ Det er muligt, at stolpehullerne øst for gravkomplekset er neolitiske, mens stolpehullerne i vest er fra yngre bronzalder. En tolkning af konstruktionerne er meget udfordrende, men grundet fundkonteksten vil et godt bud være, at de på en eller anden måde var relateret til gravkulten.

Øst for den nordlige tilbygning (K4) var tre kogegruber, og syd for Krastrupvej blev fundet en enkelt, meget nedslidt kogegrube. Diameteren af kogegruberne er op til 1,5-2,0 m, og de var ca. 20-30 cm dybe. Kogegruberne var forholdsvis fladbundede og indeholdt ildpåvirkede sten og trækulslag i bunden. Kogegruber beliggende ved bronzalderens gravhøje er et kendt fænomen.⁵⁵

Ardspor og anlæg under gravkomplekset

Under markfladen med ardspar var et mindre antal anlægsspor som spredte stolpehuller og trækulsførende gruber. I det omfang, som det var muligt at afgøre, ser disse anlæg ud til at være ældre end ardsporene. Der kan ikke udskilles egentlige konstruktioner, hertil var anlæggene for få og spredte. Ardsporene, som dækkede

235 m², lå under den sydligste to tredjedel af langhøjen, men var bedst bevaret i syd (fig. 7). De gav sig til kende som lysegrå eller lysebrune til gråbrune striber i overgangen mellem et ca. 5-10 cm tykt lag oldtidsmuld og undergrunden. Sporene lå på kryds og tværs. I hovedreglen var de orienteret langs med eller på tværs af langhøjens orientering. Ardsporene kan stamme fra en eller flere pløjninger på stedet, og det var ikke muligt at udskille stratigrafi mellem ardsporene. Visse steder lå ardsporene ganske tæt, men overvejende havde de en forholdsvis regulær indbyrdes afstand på ca. 15-25 cm.

Ardsporene og gruberne vidner om, at der har været anlægsaktivitet på stedet forud for opførslen af langhøjen. Mængden af genstandsmateriale under langhøjen var ganske beskeden og begrænser sig til en håndfuld flintafslag. Det lave antal af anlægsspor gør, at det også er muligt, at der aldrig har været særlig intens aktivitet på stedet. Anlæggene gør det dog klart, at langhøjen ikke var anlagt på uberørt jord.

Flere forklaringer kan gives på, hvorfor der kunne findes anlægsspor under langhøjen. En årsag kan være at det var bekvemmeligt at opføre højen på en forladt boplads eller andre steder, hvor der tidligere har været menneskelig aktivitet, da skoven allerede var ryddet her.⁵⁶ Forudgående handlinger på stedet udført af enten højbyggerne eller deres forfædre kunne udtrykke en tilknytning til jorden og demonstrere et landkrav, der gik flere generationer tilbage.⁵⁷ Begge årsager kan også være med til at forklare hvorfor, der blev fundet ardspar under store dele af langhøjen.

Det er ikke ualmindeligt at finde ardspar under rundhøje og megalitter. Ardspar er også set ved flere lejligheder under barkæranlæg fx Højensvej Høj på Sydfyn og Brendkroggård i Midtjylland.⁵⁸ Det er dog langt fra under alle barkæranlæg, at der er erkendt ardspar. Beck har i sin artikel om barkæranlægget Højensvej Høj flere overvejelser om ardspar og det tidligneolitiske agerbrug.⁵⁹ Heriblandt hæfter hun sig ved hvor relativt sjældent, at der er registreret ardspar fra tidligneolitikum I (TN I). Fundbilledet kan hænge sammen med under hvilke forhold udgravningerne er blevet gjort. Man kan derfor også overveje, hvorvidt ardspar måske er mere hyppige under barkæranlæggene end de umiddelbart fremstår. Hertil hører naturligvis også problematikken i at datere ardsporene, som også

gør sig gældende med ardsporene under langhøjen ved Blenstrup. Markfladen må være ældre end langhøjen og yngre end de underliggende anlæg. Dateringsproblematikken vil blive uddybet i forbindelse med tolkningen og diskussionen af gravkomplekset.

Tolkning og datering af gravkomplekset

Undersøgelsen gør det klart, at det var et kompliceret gravkompleks præget af gentagne ændringer og tilføjelser. Det har også længe været velkendt, at barkæranlæg er særdeles dynamiske i deres udtryk, og at det ikke er usædvanligt at finde megalitgrave i barkæranlæg.⁶⁰ Typeadskillelsen mellem barkæranlæg og langdysser kan derfor blive sløret. Der er også i flere tilfælde bygget rundhøje ovenpå barkæranlæg i ældre bronzealder.⁶¹ Udfordringen ligger derfor i at udskille de mange delelementer og forstå deres indbyrdes forhold.

¹⁴C-dateringer til neolitikum

Langhøjen mangler en grundlæggergrav. Den er også arkitektonisk atypisk for et barkæranlæg. Den mangler typiske anlægstræk såsom facadegrøft og fundamentgrøfter. Facadegrøften kan bortforklares ved, at den burde være anlagt i syd, og derfor sandsynligvis ikke var bevaret. Hertil kan det fremhæves, at der fandtes grøftegravninger samt en stenførende bræmme omkring langhøjen, men at disse lidt atypisk ikke har sat sig spor i undergrunden.

Der blev lavet 14 ¹⁴C-dateringer fra lokaliteten.⁶² Syv af dateringerne hører til tidligneolitikum, hvoraf to dateres til 3779-3643 f.Kr., mens fem andre dateres til 3634-3349 f.Kr. Det kan være fristende at tolke ¹⁴C-dateringerne til at have en umiddelbar og uomtvistelig udsagnsværdi, men der kan være grunde til at mane til forsigtighed. Prøverne stammer fra jordgravede anlæg under eller langs med langhøjen og ikke fra anlægsspor, som med sikkerhed hører til konstruktionen. Prøvematerialet med de tidligneolitiske dateringer er med en enkelt undtagelse alle af trækul, og der er hermed en risiko for, at prøvematerialet kan have haft en egenalder, som giver en ældre datering end tidspunktet for anlæggenes brug. De tidligneolitiske dateringer må siges at præsentere en terminus post quem i tidligneolitikum, mens bronzealdergravene (A25, A27 og A28) vil give en terminus ante quem til bronzealderens per. II. Disse forhold

medtaget er det alligevel påfaldende at halvdelen af udgravningens ^{14}C -dateringer falder i tidsrummet for anlæggelsen af barkær-anlæg i Danmark.

Under langhøjen var som nævnt markfladen med ardspor, men pga. den lave andel af makrofossiler fra ardsporene var kun en enkelt ^{14}C -datering mulig. Denne datering faldt i enkeltgravstid (2772-2569 f.Kr.). I en periode som ikke er kendt for hverken langhøje eller -dysser, men derimod for mere beskedne rundhøje overvejende fremstillet af undergrundsmateriale. I det omfang, det har været muligt at afgøre, virker anlæggene i undergrunden til at være stratigrafisk ældre end ardsporene. En enkelt ^{14}C -datering kan næppe påstås at have en stor udsagnsværdi, da alt er bundet op på en enkelt prøvetagning. Alligevel er det væsentligt at få fremhævet denne datering, da den trods alt understøtter, at ardsporene er yngre end de underliggende jordgravede anlæg. Fra markfladen er gennemført flere pollenanalyser, som peger på et åbent landskab, mens marken var i brug.

^{14}C -dateringer til bronzealder

Fra den omkransende, overfladiske grøft (A115) på vestsiden af langhøjen er gennemført tre ^{14}C -dateringer. Dette er de eneste dateringer, som er fra selve langhøjen, selvom det naturligvis er diskutabelt, hvornår i langhøjens livsbiografi, at grøftegravningerne er sket. For barkæranlæggene vil anlæggelse af grøftanlæg ofte være noget af det første der sker.⁶³ En af dateringerne falder i henholdsvis yngre senneolitikum (1981-1873 f.Kr.), mens de to andre dateringer ligger i bronzealderens per. I (1687-1496 f.Kr.). Der er to andre ^{14}C -dateringer fra den nordlige udvidelse. Den ene er fra under hellekisten (A28) og dateres til yngre senneolitikum (2031-1881 f.Kr.), mens den anden datering, fra en grøft på den vestlige side, falder i bronzealderens per. I (1692-1532 f.Kr.). Såfremt dateringerne er korrekte, så viser de, at grøften omkring langhøjen ikke er hverken tidlig- eller mellemneolitisk, men derimod et bronzealderfænomen. En mulighed er, at grøften (A115) er en genmarkering af langhøjen i den tidlige bronzealder.

Lighed med bronzealderens langhøje

En datering af langhøjens anlæggelse til den tidlige bronzealder vil kunne forklare, hvorfor langhøjen på flere punkter afviger fra de

kendte barkæranlæg. For det første er der ikke erkendt nogen neolitisk gravlæggelse eller fundet genstande fra tidligneo-litikum. For det andet var der ikke anlægsspor i undergrunden såsom facadegrøft eller fundamentgrøft. Disse arkitektoniske træk er ellers hyppige ved barkæranlæggene. For det tredje består højopbygningen af mørkt materiale og ikke lyst undergrundsmateriale. Ingen af punkterne er dødsstødet for en tolkning af langhøjen til tidligneo-litikum, da de kommer med forbehold for bevaringsgrad og den store variation, der i øvrigt allerede kendes fra barkæranlæggene. Ligesom de monumentale dimensioner og grundplanen begge vil passe fint overens med de kendte barkæranlæg. Dateringen af langhøjen er i høj grad en vægtning af de forskellige observationer og vil afhænge af de øjne, der ser.

Hvis ¹⁴C-dateringerne tages for pålydende, så antyder de, at der i tidligneo-litikum var bopladsspor eller lignende anlægsaktivitet på stedet i form af gruber og stolpehuller. I enkeltgravstid bliver der anlagt en mark på stedet. På denne mark bliver anlagt en aflang gravhøj i begyndelsen af bronzealderen med højfyld, randsten, grøfter og en bræmme af marksten på ydersiden. Under byggeboomet af gravhøje i bronzealderens per. II bliver der anlagt mindst en rundhøj (K3) ovenpå langhøjen og endnu en gravlæggelse med eller uden høj (K2) umiddelbart syd herfor. I bronzealderens per. III bliver der lavet en hellekiste (A28) på den nordlige del af langhøjen, hvor der i den forbindelse også tilføjes nyt højfyld (K4).

Bronzealderens langhøje bliver kun sjældent udgravet. Langhøjen ved Svennum i Vendsyssel indeholdt spor efter en egestamme-grav og en plankebygget grav, og begge lå centralt og på samme led som langhøjens orientering. Den var ca. 42 m lang, 12 m bred og 2,5 m høj. Grundplanen var rektangulær med afrundede hjørner, og den er orienteret tilnærmelsesvis NV-SØ.⁶⁴ Langdos i Thisted er et monumentalt byggeri, som oprindeligt har været hele 175 m langt, hvoraf en femtedel er blevet sløjft, men hvor der bl.a. blev fundet et gravkammer med bronzegenstande fra ældre bronzealder. Bred-den er ca. 14-16 m, og den er omtrent 2 m høj. Grundplanen er umiddelbart lidt irregulær, da der er flere formodede tilbygninger. Langdos er orienteret tilnærmelsesvist NV-SØ.⁶⁵ På visse punkter har de to langhøje ligheder med langhøjen ved Blenstrup fx bredden og den lettere nordlige orientering.

Højden af langhøjen er ukendt, men det er tænkeligt, at den har været forholdsvis lav eftersom, der ikke er flere meter højfyld gemt under de tørvebyggede tilføjelser. På dette punkt vil konstruktionen hermed være mere lig barkæranlæggene end bronzealderens langhøje. Hvis den har været relativ lav, må dens synlighed heller ikke have været særlig stor før, at den blev udvidet i ældre bronzealder per. II-III. Såfremt langhøjen var lav og ikke kuplet som Langdos eller Svennum, så ville dette også gøre det lettere at færdes på højfladen. Sædvanligvis er bronzealderens gravhøje kuplede, men der findes undtagelser såsom fladhøje, hvor der er et stort plant areal på toppen. Man kan næsten kun spekulere på, hvorvidt toppen af langhøjen også var flad, og hvad det betød for de handlinger, der kan have foregået der?

Langhøj i langtidsperspektiv

Gravkomplekset ved Blenstrup har en lang tilblivelsestid uafhængigt af, om langhøjen blev anlagt i tidligneolitikum eller først i den tidlige bronzealder. Den første påviselige handling på stedet var et mindre antal gruber og lignende anlæg i tidligneolitikum. På dette tidspunkt var der intet monumentalt på stedet, og valget af placering skete uden kendskab til at følgende generationer ville bruge stedet til højbyggeri. Efterfølgende blev stedet udlagt som mark, og i den forbindelse kan området være blevet ryddet for krat og træer. Det er en mulighed, at ardsporene er udtryk for rituel pløjning, men grundet dateringsproblematikken er det svært at anslå tidsrummet mellem markarbejdet og langhøjens opførsel, så det er ganske sandsynligt, at ardsporene ligesom den forudgående grubebegravning ikke skal betragtes som forarbejde til monumentopførslen.

Derimod kan de indirekte konsekvenser af disse handlinger have været medvirkende til valget af langhøjens placering. Der er et terrænfald på stedet, som giver en god synlighed fra syd, men det er ikke den mest prominente placering i landskabet. Synligheden af langhøjen fra lang afstand har hermed antageligt været en faktor, men ikke altafgørende for valget af placering. Rydningen af landskabet, som markdyrkningen foranledigede, kan have skabt et åbent areal, hvor det var lettere at bygge en stor konstruktion. Pollenanalyserne indikerer, at landskabet allerede var forholdsvis åbent, da marken var i brug, og det var også åbent, da langhøjen blev bygget.

Langhøjen kan også være placeret og orienteret med hensyn til andre gravlæggelser eller monumenter i området. Denne betragtning er væsentlig såfremt langhøjen først blev anlagt efter, at landskabet var helt eller delvist præget af monumentbyggeri, men mere uvæsentlig hvis, den blev anlagt i tidligneolitikum. Nord for langhøjen er en gravhøjsrække. De sydlige udbygninger (K2 og K3) og langhøjens nordlige udbygning (K4) forstærkede forholdet mellem langhøjen og gravhøjsrækken, da den blev en integreret del af den. Synligheden blev også væsentligt forbedret med højdeforøgelsen. I anlæggelsen af bronzealderhøjene har man i datiden forholdt sig til, at der allerede fandtes et monument på stedet. Dette monument valgte man at fremhæve og udbygge. Gravlæggelserne blev kædet sammen med betydningen af det forudgåede monument, og derved blev forbindelsen til foregående generationer fremhævet.

Efter anlæggelsen har langhøjen ligget ubrugt hen i antageligvis adskillige generationer. Det er muligt, at langhøjen i perioden er blevet vedligeholdt, og at det er i denne periode, at hele eller dele af randstenskæden er blevet etableret. Derudover er grøften omkring langhøjen muligvis en genmarkering, som er foretaget i bronzealderen. Byggeriet af langhøjen har indebåret omfattende ressourceforbrug i tid og materialer, så handlingerne viser, at den i sin samtid har været betydningsfuld. Den sociale hukommelse omkring den, handlinger ved dens opførsel, ritualerne ved den formodede gravlæggelse og den afdødes individuelle og gruppeidentitet vil have været kendt i årtierne efter opførslen. En social hukommelse er ikke statisk, men foranderlig, og hvad der var alment kendt i en kulturgruppe, kan ændre sig eller gå tabt mellem to generationer eller på et par århundreder, især hvis gruppen er uden skriftsprog.⁶⁶ Hvis monumentet stod alene, kunne alle detaljerne sagtens gå tabt på kort tid og tilbage ville stå et monument, hvor fortællingen er gået tabt, men dens monumentalitet stadig projicerer dens vigtighed til omverdenen.

Hvad der skete i området frem til bronzealderhøjenes opførsel, er sigende for i hvor høj grad langhøjen bibeholdt sin monumentalitet. Såfremt den hurtigt groede til og blev skjult i bevoksning, mistede den sin synlighed. Nærliggende bebyggelse kunne have medført, at der skete fældning af træer og græsning, så langhøjen fortsat var synlig. På tidspunktet for bronzealderhøjenes anlæggelse-

se var stedet stadig væsensforskelligt nok fra dagliglivet til at være blevet fundet egnet til gravlæggelser samt decideret udbygning og synliggørelse af langhøjen.

Denne synliggørelse af stedet skete i flere omgange. De to sydlige grave og den tilhørende højbygning er begge dateret til bronzealderens per. II, mens hellekisten og tilhørende højbygning, er dateret til bronzealderens per. III. Den arkæologiske udgravning peger på, at den nordlige udvidelse har fejret langhøjen ved at fremhæve dens form yderligere med en forhøjelse, som har respekteret formgivningen. Graven med hellekisten har samme orientering som gravhøjen, mens de to andre gravlæggelser er orienteret på tværs af gravhøjens længdeakse. De to andre gravlæggelser førte også til større synlighed, og i hvert fald den ene var en rundhøj, og højbyggerne indskrev den på denne måde til trods for placeringen i bronzealderens rundhøjstradition. Det arkitektoniske valg førte også til en ændring af langhøjens udseende. Man fremhævede ikke blot monumentet, men ændrede det og udtrykte en tilknytning til fortiden, men også til samtidens gravskik, hvor man fremhævede rundhøjen og den afdødes identitet som noget separat.

De to sydlige grave er placeret med kort afstand fra hinanden. Hvorvidt de mødtes og dannede en tvillinghøj, eller den sydligste var nedgravet nær randen af rundhøjen, er væsentligt for, hvordan deres indbyrdes forhold bør tolkes. I det første scenarie sammenknyttes højene fysisk og forstærker en samhørighed, men i det andet scenarie fremhæves rundhøj K3, mens K2 tillægges en mere sekundær betydning. I begge scenarier fremhæves rundhøjen og den fortælling, som monumentet symboliserede i samtiden. Et tredje scenarie er, at den sydlige grav blev anlagt før rundhøjen og var relateret til langhøjen. Især hvis denne grav vitterligt var uden højfyld. I anlæggelsen af selvsamme grav er det også værd at nævne, at man havde gravet ned i langhøjen. Man havde ikke blot tilføjet materiale, men udført et begrænset, men alligevel destruktivt indgreb i langhøjen. Et indgreb der potentielt kunne have forstyrret gravfreden for en grundlæggergrav. Handlingen illustrerer både et stort ønske om tilknytning til langhøjen, men også at monumentet ikke blev anset som fredhelligt. Derimod var langhøjen et monument, der kunne forandres efter behov, som også de to andre gravlæggelser gør det klart.

I udkanten af gravkomplekset blev der i yngre romersk jernalder nedsat en urne. Urnen blev nedsat efter et betragteligt tidsspænd, så der var næppe noget direkte kendskab til gravkomplekset udover dets monumentalitet. Urnen blev ikke nedsat i nærheden af de andre begravelser, men blev i stedet placeret for sig selv. Nedsætningen af urnen gør det klart, at gravkomplekset på dette tidspunkt var synligt i landskabet. Urnegravens synlighed ville hurtigt forsvinde, men gravlæggelsen lånte fra gravkompleksets monumentalitet igennem sin placering. Brandgravskikken indebærer i sig selv ikke stor synlighed, men i dette tilfælde blev urnen knyttet til et synligt landskabselement. Vedkommende blev gravlagt på stedet, hvor der i fordums tid også var sket begravelser.

I tiden efter den sidste gravlæggelse sker der skade på gravkomplekset. Original 1-kortet fra 1814 viser, at langhøjen på dette tidspunkt begyndte at blive udpløjet, og der var anlagt en vej på tværs af den. Monumentet blev siden yngre romersk jernalder ignoreret og til sidst glemt. Den var ikke længere en del af den sociale hukommelse, men betragtet som en naturlig del af landskabet. Senere blev der bygget en mindre murstensbygning langs grusvejen, hvoraf fundamentet kunne erkendes under den arkæologiske udgravning. I årtierne forud for den arkæologiske udgravning var den nordlige del af gravkomplekset udlagt som æbleplantage. I hele denne tid er der sket skade af forskelligt omfang på gravkomplekset, og dette skete uden bevidsthed om stedet forhistorie.

Ved den arkæologiske udgravning blev overjorden fjernet, og monumentet fik kortvarigt en monumental karakter. Særlig da flere randsten stadig var bevaret og stod som tydelige fremmedelelementer på stedet. Hos lokale besøgende opstod stedet som et nyt monument, og flere udtrykte forundring over den arkæologiske praksis med at forstyrre fortidsmindet for at kunne dokumentere det. Enkelte ønskede en reetablering af fortidsmindet, hvilket understreger, at stedet og dets kortvarige monumentale karakter havde gjort indtryk på dem. Efter den arkæologiske udgravning blev området reetableret og der blev plantet skov. Stedet er nu uden monumentalitet, og der er blevet sat punktum for en betydningsrejse, der har varet i årtusinder.

Summery

The long barrow at Blenstrup A monument in long-term perspective

In 2021, North Jutland Museums excavated an area of about 2200 m² south of Blenstrup in Østhimmerland. The area hosted a burial complex comprised of a long barrow of uncertain date to which additions were made on three occasions in the Early Bronze Age in the form of burials in turf-built mounds. The three Bronze Age graves contained grave goods such as a solid-hilted dagger, a tutulus, an armring and a tang-hilted dagger. In the Late Roman Iron Age, an urn was interred here with contents that included an ornamented bone comb and pin. The original long barrow was established on the surface of an arable field with ard marks that could not be dated more precisely, and underneath were features that could be dated to the Early Neolithic.

This was a complex monument that altered form several times during its period of active use. The burial complex incorporates numerous sub-elements such as mound fill, turf layers, stone rows, gravel border, ditches, posthole rows and burials. All of these lay on top of, or cut into, an earlier field surface with ard marks. The many sub-elements were added at various times and probably not always in the knowledge of what had gone before. Many of them could only be traced over shorter distances, and elucidation of their mutual relationships constitutes the greatest challenge in the description of the burial complex.

The repeated return to and alteration of the monument begs the question of the site's significance in a long-term perspective. With the construction of a long barrow, the barrow builders created a monument with the narrative they wished to communicate. Groups of people then returned to the site and changed or reinvented this narrative with each new mound construction. Each intervention was different, so each group's behaviour at the monument was according to their own premisses. Through their actions, they shaped the place and its visibility, and perception of the place changed drastically over time.

Noter

- 1 Jensen 1998, 22; Hellesen & Tuxen 1988, 40.
- 2 Andersen 2015, 265-267.
- 3 Andersen 2015, 267; Lundø 2018, 42.
- 4 Küchler 1999, 53.
- 5 Thomas 2020, 288-289.
- 6 Van Dyke & Alcock 2003, 3.
- 7 Van Dyke & Alcock 2003, 3
- 8 Van Dyke & Alcock 2003, 2-3.
- 9 Beck 2013, 35.
- 10 Eriksen & Andersen 2016, 112; Kristensen 2015, 32; Madsen 1993, 97.
- 11 Rudebeck 2002, 125.
- 12 Kaul 1988, 14-15.
- 13 Kristensen 2015, 33.
- 14 Beck 2013, 61; Kristensen 1991, 81; Rudebeck 2002, 126; Madsen 1979, 311.
- 15 Madsen & Petersen 1984, 65-71.
- 16 Mischka 2022.
- 17 Eriksen & Andersen 2016, 112-115.
- 18 Rønne 1979, 3-8.
- 19 Kjærum 1977, 20 og 26.
- 20 Eriksen & Andersen 2016, 52-53.
- 21 Holst 2013, 45-46.
- 22 Glob 1945, 159.
- 23 Nielsen & Simonsen 1987, 194-195.
- 24 Holst 2013, 68-69.
- 25 Brøndsted 1939, 35.
- 26 Boye 1896, 30-31.
- 27 Holst 2013, 69; Brøndsted 1939, 35-37; Glob 1967, 104.
- 28 sb. 120610-5; Boye 1896, 24-26.
- 29 Koch 2017, 182-183.
- 30 sb. 120301-10.
- 31 Beck 2013, 40.
- 32 Midgley 1985, 68; Kristensen 2015, 32.
- 33 Christiansen 1996, 44.
- 34 Ebbesen 2011, 60-161.
- 35 Midgley 1985, 57 og 75; Kristensen 2015, 33.
- 36 Kristensen 1989, 78.
- 37 Boye 1896, 19; sb. 110309-36.

- 38 Aner & Kersten 1981, 131; Aner & Kersten 1977, 142; Berglund 1980, 11.
- 39 Midgley 1985, 57.
- 40 Beck 2013, 39.
- 41 Eriksen & Andersen 2006, 71-73; Kristensen 2015, 29.
- 42 Midgley 1985, 293; Liversage 1992, 17.
- 43 Eriksen & Andersen 2016, 49.
- 44 Kristensen 2015, 32.
- 45 Rønne 1979, 7-8; Liversage 1992, 19-20.
- 46 Rønne 1979, 7-8; Liversage 1992, 19-20.
- 47 Kristensen 2015, 29.
- 48 Rønne 1979, 7-8.
- 49 Rønne 1979, 3.
- 50 Holst 2013, 66.
- 51 Dehn-Nielsen 1976, 116-117.
- 52 Schovsbo 1987, 131-138.
- 53 Poz-151130 2610±30 BP.
- 54 Andersen 2019, 124-126; Rønne 1979, 5.
- 55 Kristensen 2008, 10-11.
- 56 Christiansen 1996, 55; Larsson 2002, 156-157.
- 57 Beck 2013, 70.
- 58 Fischer 1980, 27; Beck 2013, 71.
- 59 Beck 2013, 72.
- 60 Beck 2013, 78.
- 61 Rudebeck 2002, 132.
- 62 Poz-151158 3270±30 BP; Poz-151039 3565±30 BP; Poz-151040 3320±35 BP; Poz-151159 3350±30 BP; Poz-151160 4100±35 BP; Poz-151042 4720±35 BP; Poz-151043 4715±35 BP; Poz-151129 3590±30 BP; Poz-151044 4920±35 BP; Poz-151045 4745±35 BP; Poz-151130 2610±30 BP; Poz-151181 4625±35 BP; Poz-151182 4740±35 BP; Poz-151131 4930±35 BP.
- 63 Beck 2013, 81.
- 64 Boye 1896, 19-20.
- 65 Dehn-Nielsen 1976, 82.
- 66 Bradley 2003, 221; Meskell 2003, 37.

Litteratur

- Andersen, L. 2015: Fortidsminder i forfald. KUMML 2015, s. 265-274.
<https://doi.org/10.1680/cdmre.60098.bm>
- Andersen, N.H. 2019: House sites under burial mounds in the Sarup area of South-West Funen. I: L.R. Sparrevohn, O.T. Kastholm og P.O. Nielsen (red.): Houses for the Living. Two-aisled houses from the Neolithic and Early Bronze Age in Denmark, bd. 1. University Press of Southern Denmark, Odense, s. 123-134.
- Aner, E. & K. Kersten 1977: Die Funde der älteren Bronzezeit des nordischen Kreises in Dänemark, Schleswig-Holstein und Nordniedersachsen. Bornholms, Maribo, Odense und Svendborg Amter. Bd. VI. København/Neumünster.
- Aner, E. & K. Kersten 1981: Die Funde der älteren Bronzezeit des nordischen Kreises in Dänemark, Schleswig-Holstein und Nordniedersachsen. Nordslesvig - Syd. Tønder, Åbenrå under Sønderborg Amter. Bd. VI. København/Neumünster.
- Beck, M.R. 2013: Højensvej Høj 7 — en tidligneolitisk langhøj med flere faser. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 2011-2012, s. 33-117.
- Berglund, J. 1980: Historien om Tvillingehøj. Fynske Minder 1979-80, s. 7-26.
- Boye, V. 1896: Fund af Egekister fra Bronzealderen i Danmark. Høst, København.
- Bradley, R. 2003: The Translation of Time. I: R.M. Van Dyke & S.E. Alcock (red.): Archaeologies of Memory. Blackwell, Oxford s. 221-227. <https://doi.org/10.1002/9780470774304.ch11>
- Brøndsted, J. 1939: Danmarks Oldtid. Bronzealderen. Gyldendalske Boghandel, København.
- Christiansen, D.V. 1996: Oreby Skov. Sydsjællands første langhøj med træbyggede strukturer. Kulturhistoriske studier 1996, s. 41-59.
- Dehn-Nielsen, H. 1976: 348 oldtidsminder i Jylland. Gyldendal, København.
- Ebbesen, K. 2011: Danmarks megalitgrave, bd. 1. Attika, København.
- Eriksen, P. & N.H. Andersen 2016: Dolmens in Denmark. Architecture and Function. Jysk Arkæologisk Selskab, Højbjerg.
- Fischer, C. 1980: Brendkroggård. En langhøj/langdysse ved Salten i Midtjylland. Antikvariske studier 4, s. 23-30.

- Glob, P.V. 1945: Studier over den jyske Enkeltgravskultur. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1944, s. 1-282.
- Glob, P.V. 1967: Danske oldtidsminder. Gyldendal, København.
- Hellesen, J.K. & O. Tuxen 1988: Historisk atlas - Danmark. G.E.C. Gad, København.
- Holst, M.K., 2013: South Scandinavian Early Bronze Age barrows - a survey. I: M.K. Holst & M. Rasmussen (red.): Skelhøj and bronze age barrows of Southern Scandinavia, bd. 1. Jysk Arkæologisk Selskab, Højbjerg, s. 27-128.
- Jensen, J. 1998: Manden i kisten: hvad bronzealderens gravhøje gemte. Gyldendals Bogklubber, København.
- Kaul, F., 1988: Stolpedysse. Skalk 1988, hæfte 4, s. 12-15. https://doi.org/10.1007/978-3-642-83139-3_2
- Kjærum, P. 1977: En langhøjs tilblivelse. Antikvariske studier bd. 1, s. 19-26.
- Koch, N.E. 2017: Trap Danmark. Morsø. Vesthimmerland. Rebild. Mariagerfjord. 6. udgave.
- Kristensen, I.K. 1991: Storgård IV. An Early Neolithic Long Barrow near Fjelsø, North Jutland. Journal of Danish Archaeology 8, 1989, s. 72-87. <https://doi.org/10.1080/0108464X.1989.10590020>
- Kristensen, I.K. 2008. Koge-gruber - i klynger eller på rad og række. KUML 2008, s. 9-57. <https://doi.org/10.7146/kuml.v57i57.24655>
- Kristensen, I.K. 2015: Langhøje fra tidlig yngre stenalder - gravanlæg under neolitiseringen af Danmark. Fra: <https://slks.dk/arkaeologisk-strategier/yngre-stenalder-3900-1800-fkr/grave#c110108> (hentet 21-07-2023).
- Küchler, S. 1999. The Place of Memory. I: A. Forty & S. Küchler (red.): The Art of Forgetting. Oxford, s. 53-72.
- Larsson, L. 2002: Långhögar i samhällsperspektiv. I: L. Larsson (red.): Monumentala gravformer I det äldsta bondesamhället. University of Lund, Lund, s. 147-172.
- Liversage, D. 1992: Barkær. Long Barrows and Settlements. Akademisk Forlag, København.
- Lundø, M.B, 2018: En tilsynsførendes dagbog. Odense Bys Museer, Odense, s. 40-49.
- Madsen, T. 1979: Earthen Long Barrows and Timber Structures: Aspects of the Early Neolithic Mortuary Practice in Denmark. Proceedings of the Prehistoric Society 45, s. 301-320. <https://doi.org/10.1017/S0079497X00009774>

- Madsen, T. 1993: Barrows with timber-built structures. I: S. Hvass & B. Storgaard (red.): *Digging into the Past. 25 Years of Archaeology in Denmark*. Jysk Arkæologisk Selskab, Højbjerg, s. 96-99.
- Madsen, T. & Petersen, J.E. 1984: Tidlig-neolitiske anlæg ved Mosegården. KUMML 1982-83, s. 61-120. <https://doi.org/10.7146/kuml.v31i31.109135>
- Meskel, L. 2003. Memory's Materiality: Ancestral Presence, Commemorative Practice and Disjunctive Locales. I: R.M. Van Dyke & S.E. Alcock (red.): *Archaeologies of Memory*. Blackwell, Malden, s. 34-55. <https://doi.org/10.1002/9780470774304.ch3>
- Midgley, M.S. 1985: *The Origin and Function of the Earthen Long Barrows of Northern Europe*. B.A.R., Oxford. <https://doi.org/10.30861/9780860543312>
- Mischka, D. 2022. *Das Neolithikum in Flintbek, Kr. Rendsburg-Eckernförde, Schleswig-Holstein. Ein feinchronologische Studie zur Besiedlungsgeschichte anhand von Gräbern*. Bd. 1-3. Dr. Rudolf Habelt GmbH, Bonn. <https://doi.org/10.38071/2025-00128-3>
- Nielsen, S. & J. Simonsen 1987. Enkeltgravhøje. I: I. Nielsen (red.): *Bevar din arv. 1937 Danmarks fortidsminder 1987*. Gad, København, s. 194-199.
- Rudebeck, E. 2002: Likt och olik i de sydsandinaviska långhögarna. I: L. Larsson (red.): *Monumentala gravformer I det äldsta bondesamhället*. University of Lund, Lund, s. 119-146.
- Rønne, P. 1979: Høj over høj. Skalk 1979 hæfte 5, s. 3-8.
- Schovsbo, P.O. 1987. *Oldtidens vogne i Norden. Arkæologiske undersøgelser af mose- og jordfundne vogndelev af træ fra neolitikum til ældre middelalder*. Bangsbomuseet, Frederikshavn.
- Thomas, J. 2020. The Lives of Monuments and Monumentalising Life. I: A.B. Gebauer, L. Sørensen, A. Teather & A.C. Valera (red.): *Monumentalising Life in the Neolithic*. Oxbow Books, Oxford, s. 287-298. <https://doi.org/10.2307/j.ctv13pk66m.29>
- Van Dyke, R.M. & S.E. Alcock 2003. *Archaeologies of Memory: An Introduction*. I: R.M. Van Dyke & S.E. Alcock (red.): *Archaeologies of Memory*. Blackwell, Malden, s. 1-13. <https://doi.org/10.1002/9780470774304.ch1>

Ressourceudnyttelse og bopladsaktiviteter i yngre bronzealder

Analyser af fund fra grubekompleks
med skallag i Hald, Nordfjends

Abstract

I 2005 blev nær Hald udgravet et grubekompleks, hvor der var observeret skaller i overfladen. Grubekompleksets indhold af mange forskellige levn og fundgrupper muliggør en række arkæologiske og biologiske analyser, som samlet bidrager til forståelsen af udnyttelsen af naturen samt menneskelige aktiviteter på en nærliggende boplads i yngre bronzealder. Grubekomplekset betragtes her som et sluttet anlæg, og evidensen peger på en opfyldning med mange affaldslag i løbet af relativt kort tid. Vi vil gerne søge at belyse spørgsmålet: Hvad kan de levn, der findes i gruber med skallag give af informationer, når både det naturvidenskabelige og arkæologiske materiale analyseres?

Keywords: Husholdningsaffald. Fødekilder. Nærmiljø. Bronze- og flinthåndværk. Hverdagens gøremål.

Introduktion

I Museum Sallings nuværende og tidligere ansvarsområde findes omkring 200 lokaliteter med spor efter især yngre bronzealders bebyggelser. Mange af lokaliteterne rummer gruber eller grubekomplekser med et meget stort indhold af keramik, lidt trækul, knusesten og lignende. Men af og til støder vi ind i anlæg, der indeholder mere komplekse aflejringer og mange forskellige spor efter fortidig aktivitet. En sådan grube udgravede Skive Museum i 2005, og det blev dengang besluttet at indsamle materiale, der kunne analyseres både arkæologisk og naturvidenskabeligt. For hvad kunne analyseresultaterne bibringe af viden om bronzealderens udnyttelse af ressourcer og bopladsaktiviteter?

*Inge Kjær Kristensen,
Museum Salling, Arkæologi*

*Claudia Baittinger,
Miljø- og Materialeforskning,
Nationalmuseet*

*Pernille Bangsgaard,
Globe Institute,
Københavns Universitet*

*Inge Bødker Enghoff,
emerita,
Statens Naturhistoriske Museum,
Københavns Universitet*

*Berit Valentin Eriksen,
Stiftung
Schleswig-Holsteinische
Landesmuseen Schloss Gottorf*

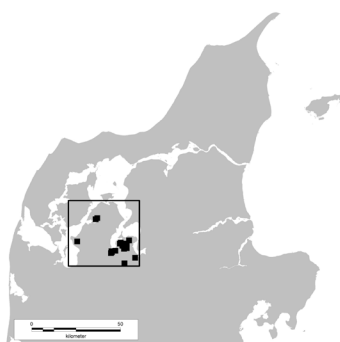
*Svend Visby Funder,
Globe Institute,
Københavns Universitet*

*Anne Birgitte Gotfredsen,
Globe Institute,
Københavns Universitet*

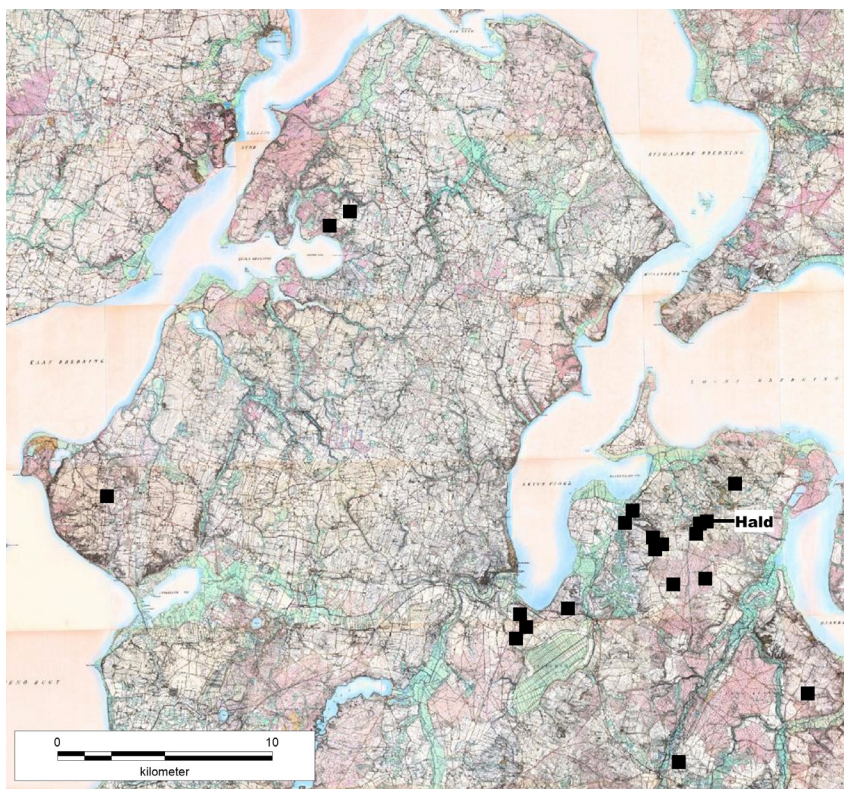
*Peter Steen Henriksen,
Miljø- og Materialeforskning,
Nationalmuseet*

*Marie Kanstrup,
Aarhus AMS Center,
Aarhus Universitet*

*Anna Marie
Junker Stevnsvig,
Miljø- og Materialeforskning,
Nationalmuseet*

Figur 1. Udbredelseskort over gruber med skallag fra Salling og Nordfjends.
Kilde: Fund og Fortidsminder

Salling og Nordfjends

Salling og Nordfjends ligger i den midterste del af Limfjords-området, og uanset hvor man befinder sig, er der relativ kort afstand til vand. Det er i den nordlige del af Fjends, at størstedelen af gruber med skallag er fundet (fig. 1), i alt 17 ud af 20.¹ Området kan beskrives som en halvø i Limfjorden afgrænset mod vest af Karup/Skive Å og mod øst af Jordbro Å/Hjarbæk Fjord. Der er tale om et karakteristisk bakket morænelandskab, der mod syd går over i smeltvandsslette. I det helt nære miljø øst og nord for grubekomplekset ved Hald findes otte lokaliteter med bebyggelsesspor fra yngre bronzealder. Lidt længere væk ligger to større lokaliteter, Hejlskov og Virksund, med to- og treskibede hustomter fra senneolitikum samt ældre og yngre bronzealder, og en spredt bebyggelse ses ved Tohøje i Ørslevkloster sogn, hvor der blev udgravet én hustomt og gruber med skallag på hver af de berørte bakketoppe. I dette nærområde ligger også et antal fredede gravhøje fra ældre bronzealder ved hvis fod, der kan være urner fra yngre bronzealder.

Gruben fra Hald, som vi efterfølgende har fokus på, blev "genfundet" i forbindelse med en selvvalgt prøvegravning ved Baunehøje i 2005. Der var allerede i 1991 blevet iagttaget "en plet med strandskaller" ved højfoden. Vi befinder os højt i terrænet, og højen er en af de sydligste i en større højrække ved landsbyen Hald. Der er i dag 4 km til Hjarbæk Fjord og 2,5-3 km til Skive Fjord eller Bådsgård Vig.

Gruber med skallag kan let give sig til kende på markoverfladen, og fem af de kendte lokaliteter er registreret alene ved opsamling, og fire andre opsamlinger har været udsat for en mindre udgravning.² På de store fladeudgravninger i forbindelse med anlægsarbejder dukker der også af og til gruber med skallag op imellem de øvrige anlæg, og ni lokaliteter er fundet på den måde. I gruber med skaller, som dermed har et højt indhold af kalk, er det muligt at finde dyreknoget og -tænder samt fiskeben, hvilket er sjældent i denne del af Danmark, og i det nordvest- og vestjyske område. Fundene fra de øvrige lokaliteter vil, hvor det er muligt blive inddraget i artiklen.

Udgravningen

Der er tale om et grubekompleks bestående af to nedgravninger – her benævnt grube øst og vest. Den yngste grube er grube øst, som er nedgravet i grube vest. Nedgravningerne målte i fladen ca. 3,7x2,5 m og fremstod i fladen med rundede kanter (fig. 2a). Begge nedgravninger havde en maksimal dybde på 1,15 m. I toppen af grube øst kunne længst mod vest iagttages en koncentration

Figur 2a. Grube øst og vest i fladen.
Foto: Inge Kjær Kristensen.

Figur 2b. Grube øst i profil.
Foto: Inge Kjær Kristensen.

af hjertemuslinger med dyrekogler (lag 3A) og mod øst et gråbrunt, sandet lag med lidt trækul (lag 2), hvori der allerede under afrensningen blev opsamlet støbeforms- og digelfragmenter. Da gruben indeholdt skaller *in situ*, blev der i udgravningssammenhæng straks fokuseret på prøveudtagning til naturvidenskabelige undersøgelser.

Gruben blev udgravet på traditionel vis, idet der først udgravedes en fjerdedel, hvorefter tværprofilen blev tegnet. Den anden fjerdedel udgravedes, og profilen blev fotograferet (fig. 2b) og tegnet. Gruben blev efterfølgende efterladt en årrække, mens der søgtes midler hos Kulturstyrelsen (nu Slots- og Kulturstyrelsen) til analyser. Gruben blev imidlertid færdiggravet i 2013, og alle analyser blev finansieret af Museum Salling.

Alle sete fund blev så vidt muligt relateret til jordlag og hjemtaget også de meget bløde rester af rødbrændt ler, der viste sig at være fragmenter af støbeforme. Hele skallaget blev hjemtaget, hvorefter det først blev sigtet og gennemgået under mikroskop og efterfølgende soldet for makrofossiler. Der blev desuden udtaget jordprøver til makrofossilanalyser i 10x15 cm store områder fra bund til top på et udvalgt sted i profilen. Alle prøver er siden blevet floteret og makrofossiler opsamlet i sold på 0,5 mm, 2 mm og 8 mm, og floteringsresterne blev til sidst gennemgået efter nye fund.

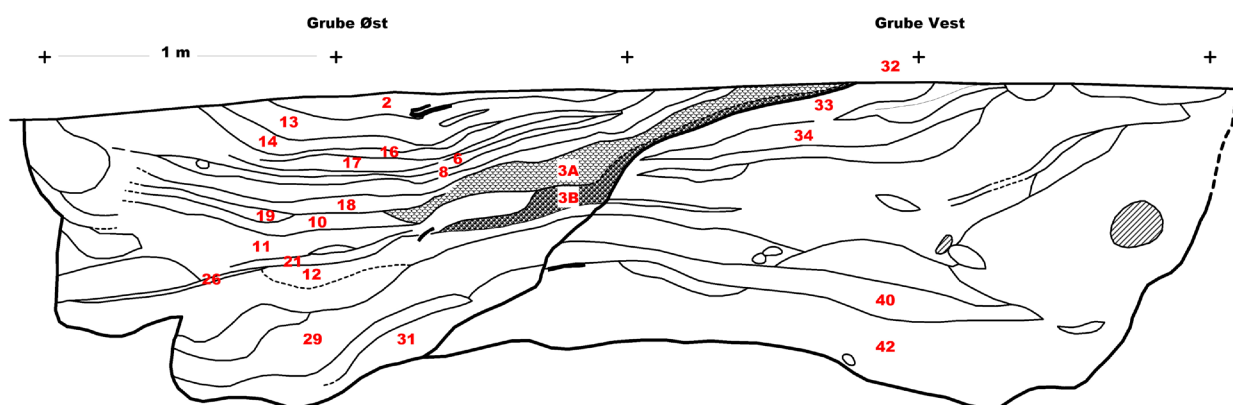
Indholdet i grubekomplekset viste sig at bestå af et meget rigt uorganisk fundmateriale: keramik, bearbejdet flint, slagsten, fragmenter af støbeforme og digler, muslinge- og snegleskaller og et meget rigt indhold af organisk materiale: især makrofossiler og trækul, samt fiskeben, dyrekogler og -tænder.

Grubens opfyldningslag og fundspredning

Begge gruber har mange opfyldslag, som det fremgår af figur 3.

I den vestlige del af grubekomplekset ses en stor rundet nedgravning med et 0,3-0,7 m tykt lag (lag 42) af groft gult sand langs siden og bunden. Fra dette opfyldslag stammer kun nogle få skår, lidt muslingskaller, en velbevaret rørkogle, der lå nærmest på bunden af gruben, trækul af fyrretræ samt et digelfragment.

Over og indenfor lag 42 kunne observeres en række opfyldslag, der i det store og hele, består af vekslende koncentrationer af gult undergrundsmateriale iblandet muld, samt enkelte lag af gråsort, trækulsholdigt sand. De fleste lag indeholdt ikke fund af interesse.

Figur 3. Profiltegning. I den Ø/V-gående profil gennem de to nedgravninger ses i den vestlige og ældste grube 19 jordlag, mens der i den østligste del er 27 jordlag. Digitalisering: Viborg Museum.

Undtaget fra dette er makrofossiler (lag 33), en østers (lag 39), nogle forkullede trækulsstykker af fyrretræ (lag 40), samt enkelte arkæologiske fund af skår (lag 40), bearbejdet flint (lag 44) og et støbeformsfragment (lag 37).

Alt i alt afgav den vestlige grube meget lidt materiale til den videre behandling og tolkningen omkring ressourceudnyttelse og bopladsaktiviteter.

Den østlige del af grubekomplekset bestod af mange, sammen-sunkne jordlag af vekslende karakter og tykkelse (lag 2-31). Kort beskrevet ses i grube øst fire lag langs kanten af nedgravningen (lag 22-25), der antagelig er indskredet undergrundsmateriale iblandet lidt muld. De nederste lag (lag 27-31) er karakteriseret ved vekslende koncentrationer af mørkt gråt/brunt muldblandet sand og gult klægsand. Der er få arkæologiske fund, der kan sættes i forbindelse med aktiviteter i disse lag, hvor rester af et stort kar og fundet af en østers (lag 29) er mest interessant. De ovenfor omtalte jordlag vil ikke blive yderligere omtalt.

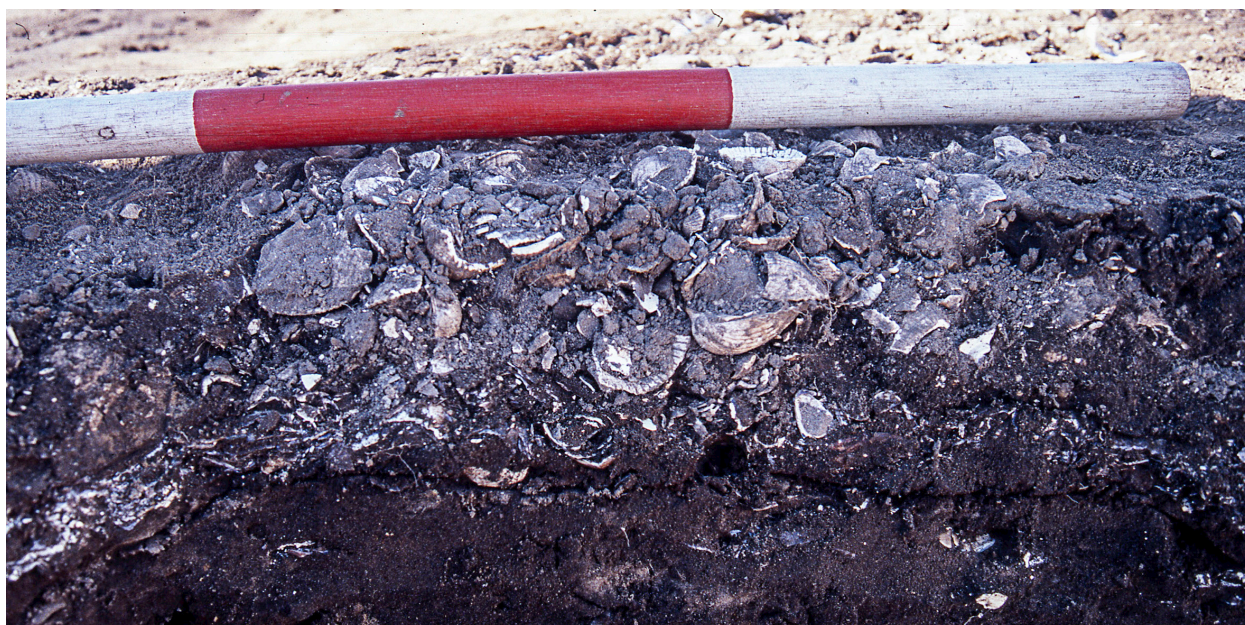
I ca. 0,6 meters dybde ses en grå trækulsstribе (lag 26), der skiller de fundtomme jordlag fra de mere interessante opfyldslag. Over lag 26 ses de to skallag (lag 3A og 3B), og over disse kunne ses vekslende lag af bl.a. rødfarvet, nærmest fedtet jord (lag 6 og 19), trækulsstriber (lag 16 og 8) og brunt sandmuld (lag 17, 14 og 2) med lidt trækul og skår, samt enkelte ildskørnede sten. Det næstøverste lag (lag 13) bestod af grågult sand iblandet ildskørnede sten og trækul.

I den nordøstlige del af gruben fandtes lag 7, der ikke er med på profilen, samt et mindre område tæt pakket med store skår, nærmest som en foring langs grubens kant.

Indholdet af den østlige grube udgør hovedparten af det analyserede materiale.

Skaller fra snegle og muslinger

Der er to kompakte lag af muslingeskaller i grube øst (fig. 4), hvoraf det øverste (lag 3A) var domineret af hjertemuslinger og det nederste (lag 3B) af smuldrende og fragmenterede blåmuslinger.

Figur 4. Skaller *in situ*.
Foto: Inge Kjær Kristensen.

Indholdet af de to lag blev hjemtaget til videre undersøgelse. Det skulle vise sig, at der også var dyreknoget og fiskeben, makrofossiler og trækul, støbe- eller digelfragmenter og keramik i begge lag, mens der i lag 3B også var bearbejdet flint. Der er i alt undersøgt 16,5 liter fra lag 3A og 83,1 liter fra lag 3B.

Ser vi på resultaterne af skalbestemmelserne (tabel 1), kan vi bemærke, at i lag 3A dominerer almindelig hjertemusling og almindelig østersømusling, mens strandsnegl, blåmusling, flad pebermusling er hyppig. Lille tårnsnegl og almindelig dværgkonk

Hald													
	Lag 3A			Lag 3B					lag 3C	Lag 50	Lag 51	Lag 56	Lag 29
	SMS913A 41	SMS913A 117, sigtet solderest	SMS 913A x227, soldet, flotering- srest	SMS913A 42	SMS913A 49, sigtet solderest	SMS913A 64, grube 1	SMS913A118	SMS913Ax228, sigtet solderest	SMS 913A 62, sigtet solderest	SMS 913A 46, sigtet solderest	SMS913A 122, I	SMS913A 139	SMS 913A 247
	16 liter	0,5 liter	solderest	44 liter	19 liter	19,5 liter	0,6	solderest	7,5 l	0,1	0,1	hel østers	hel østers
Lille tårnsnegl	□			+					+				
Almindelig strandsnegl	□	□□	□	□□□	□	□□			□□□				
Stor dyndsnegl	+			+					+				+
Konk													
Almindelig dværgkonk	□					+			□□				
Snegl ubest.			□□			+							
Blåmusling	□□□	□□□	□□□	□□□	□□□	□□□□	□□□□	□□□□	□□	□□□			
Østers	+		+	+		+					+	+	+
Pigget hjertemusling						+							
Almindelig hjertemusling	□□□□	□□□□	□□	□□□□	□□□□	□□□□	□□	□□□□	□□□□				
Almindelig østersømusling	□□□□	□	□	□□□	□	□□	+		□□□				
Flad pebermusling	□□□	□	□	□	□		+		□□□				
Almindelig tæppemusling			+		+				+				
Lavvandsrur									+				
Boreorm				□							+		
Boresvamp	+												
Leuconia nivea								+					
+: Sjælden (1-3 skaller/fragm.), □: Sparsom (4-10 skaller/fragm.), □□: Almindelig (11-20 skaller/fragm.), □□□: Hyppig (21-50 skaller/fragm.), □□□□: Meget hyppig/dominerende (>50 skaller/fragm.). Rød: foto													

Tabel 1. Skalbestemmelser fra Hald og Glattrup VI øst.
Kilde: Svend Visby Funder.

Glattrup VI Øst								
	A26				A2	A23		
	SMS960A X127	SMS960A X127	SMS960A X127	SMS960A X173	SMS960A X8	SMS960A X74	SMS960A X83	SMS960A X83
	15,5 liter			7,5 liter	ikke målt	30 liter	17,3	7 poser. Kun een er grovsorteret. Indeholder store kalksammenkittede klumper m. Mytilus. Færre kulstumper end foregående
Lille tårnsnegl	+			+				
Almindelig strandsnegl	□□□	+	□□		□	□		+
Ungeføddende strandsnegl	□□□	□	□	+		□□□		
Pyramidetangsnegl			+					
Stor dyndsnegl		□□□	□□□□	□□□□		□□□□		
Konk				□		+		
Blåmusling	□□□□	□□□□		□□□□	□□□□	□□□□	□□□□	□□□□
Almindelig hjertemusling							□	
Lamarcks hjertemusling	□□□	□□□		□□□□	+	□□□□		□
Almindelig østersømusling						□□		
Flad pebermusling				+				
Kølet rur				+				
Lavvandsrur				+				
+: Sjælden (1-3 skaller/fragm.), □: Sparsom (4-10 skaller/fragm.), □□: Almindelig (11-20 skaller/fragm.), □□□: Hyppig (21-50 skaller/fragm.), □□□□: Meget hyppig/dominerende (>50 skaller/fragm.). Rød: foto								

Tabel 1. Skalbestemmelser fra Hald og Glattrup VI øst.
Kilde: Svend Visby Funder.

er sparsom, og sjældne er stor dyndsnegl og østers. Der er desuden fund af boresvamp. I en solderest er fundet et mindre indslag af tæppemusling.

I lag 3B ses en dominans af almindelig hjertemusling, samt blåmusling. Et mindre indslag af almindelig strandsnegl og almindelig østersømusling, mens almindelig dværgkonk, østers og pigget hjertemusling er sjældne. I en solderest er fundet et mindre indslag af tæppemusling.

På baggrund af artsammensætningen i alle prøver ser det ud til, at skallerne stammer fra naturlige bundsamfund: strandzone, sandbund, moderat bølgeslag og vand med relativt lavt saltindhold – sådan som man vil finde en skalkombination ved vores fjordmundinger i dag. Ikke alene svarer artsammensætningen, men også deres indbyrdes hyppighedsforhold til det, man vil vente at finde opskyllet på stranden i de ydre dele af vores fjorde: total dominans af hjerte- og blåmusling, derefter strandsnegl, østersø- og pebermusling og med en svag repræsentation fra lidt dybere vand, som fx tæppemusling.

Skallerne stammer antagelig fra opskyldsvolde på stranden, muligvis fra to forskellige steder, idet østersø- og pebermuslinger (og dyndsnegle) kommer fra et sted nær et å-udløb og de andre lidt længere væk.

Der er ikke noget, der tyder på, at de er indsamlet for at spise, da mange af skallerne er små (fig. 5). Der er dog en del ret store hjertemuslinger fra lag 3A og lag 3C (som ikke ses i profilen og kun var til stede i den nordligste del af grube øst), men der var ikke spor af, at de har været tilberedt, brændt eller ætsede.

Der er to solitærfund af store østers i spiseklare skaller, som var ældre end 5-6 år gamle. Deres optræden uden for skallagene 3A og 3B og deres størrelse kunne tyde på, at de er indsamlet for at spise. I skallag 3A og skallag 3B i grube vest samt lag 51 i grube øst findes enkelte fragmenter af østersskaller mellem de øvrige skaller, hvor de forekommer enkeltvis eller to i prøverne og er små. Disse østersskaller er under normal spisestørrelse. Et mindre indslag af østers findes på Årbjerg Bakke beliggende nær Skive.³ Østers er indsamlet fra (Lim)fjorden, men området var i yngre bronzealder marginalt for østers, dvs., at saltholdigheden var for lav til tætte populationer. Dette understreges også ved tilstedeværelsen af et enkelt fund af lille pigget hjertemusling, der også er salinitetskrævende.

Figur 5. Små og store skaller.
Øverst ses hjertemusling,
herunder til venstre østersø-
musling og til højre almindelig
strandsnegl. Nederst til venstre
blåmusling og til højre
almindelig dværgkonk.
Foto: Inge Kjær Kristensen.

I forbindelse med analysen af skallerne fra Hald blev skallaget fra tre gruber (A2, A23 og A26) fra Glattrup VI Øst, Dommerby sogn analyseret. Resultatet af denne undersøgelse viste, at i grube A2 domineredes laget af blåmuslinger, heraf nogle store, der har været ætsede – altså opvarmede, formodentlig før spisning, men æstningen kan også have tjent andre, ukendte formål. Desuden er der fund af Lamarcks hjertemusling (juv.) og almindelig strandsnegl. I grube A23 er der fund af mange store dyndsnegle og Lamarcks hjertemusling (også juv.) samt blåmuslinger. Desuden almindelig østersømusling, ungefødende strandsnegle, almindelig strandsnegl og en konk (juv). I skallaget fra A26, der domineres af blåmuslinger, herunder tyndskallede, unge individer, findes også et stort antal af både store og små individer af Lamarcks hjertemusling og stor dyndsnegl. Samt et sjældent indslag af almindelig

og ungefødende strandsnegl, pyramidetangsnegl, flad pebermusling, lille tårnsnegl og muligvis et individ af stor konk (fig. 5).

De to lokaliteter Hald og Glattrup VI Øst giver overordnet set et identisk indtryk, men kan i detaljen stamme fra to lidt forskellige miljøer, hvor Glattrup VI Øst har været mere brak.

Ifølge den svenske arkæolog, A. Berntsson, der har arbejdet indgående med fiskeri og indsamling i bronzealderen, kan man få det indtryk, at der stort set findes muslingeskaller på *alle* bopladser fra yngre bronzealder i Danmark, også de der ligger langt fra kysten.⁴ Dette udsagn står i kontrast til den viden, der er om bopladserne fra Salling, Fur og Fjends, hvor gruber med skallag er en sjældenhed. Berntsson har gjort sig overvejelser om bløddyrene som mad, og mener ikke de er effektive som proteinkilde. Han tænker som S. H. Andersen: "det handler måske om salt og mineraler".⁵

Vi har ikke fundet den endelige forklaring på, hvorfor der i nogle gruber findes tykke lag af muslingeskaller fra strandvolde mellem skallerne fra større og spiselige bløddyr. Det kan dog ikke udelukkes, at nogle af skallerne kan være kommet til bopladsen siddende fast på tang, som der dog ikke er spor af blandt makrofossilerne. Et er dog sikkert, det har været så nødvendigt for bronzealderens folk at indsamle bløddyr eller deres skaller til både spiselige og ikke-spiselige formål, at de har båret materialet de 3-4 km fra stranden til bopladsen. Efterfølgende er skallerne blevet kasseret, antagelig først smidt på en dyng, hvor de er blevet blandet med andet affald og siden slutdeponeret i gruben.

Fiskeknogler

I det meget sparsomme materiale af fiskeknogler (fig. 6), der er fremkommet ved finsoldning (maskevidde 8 mm, 2 mm og 1 mm) af lagene 3A, 3B og 32, er det lykkedes at identificere to knogler til fladfiskearten skrubbe. Der er desuden fra samme lag fiskeknogler, der kan henføres til gruppen rødspætte/skrubbe/ising samt to skæl af karpefisk (uspecificeret).

Der er ligeledes identificeret et antal stumper af knækkede finestråler, neuralbuer o.l., som ikke kan artsbestemmes. Hvis hvirvler og skulderknogler bestemt til rødspætte/skrubbe/ising også stammer fra skrubber, så foreligger der knogleelementer fra alle dele af skelettet, og der er formodentlig tale om rester af hele individer i gruberne.

Figur 6. Fiskeknogler.
Foto: Ivan Andersen.

Som en sidegevinst, er der i lag 3B fundet en hel våbenfluelarve (uspecificeret).

Det er meget spændende med fund af fiskeknogler fra yngre bronzealder, da der ikke er mange fund fra denne periode i Danmark. Der er således ikke fundet fiskeknogler på de andre lokaliteter i Nordfjends, hvilket både kan skyldes almindeligt fravær, men i den grad også den anvendte behandling af skalmaterialet under og efter udgravningen. Så selvom bidraget fra gruben i Hald er begrænset, har det dog værdi, som dokumentation for fiskeri i (Lim) fjorden og i ferskvand.

Fraværet af fiskeknogler belyses vældig godt ved at bruge Bjerre 7 i Thy fra yngre bronzealder som reference. Her fandtes på trods af en meget omhyggelig udgravningsmetodik kun fiskeknogler i én prøve ud af 60 analyserede prøver med makrofossiler. Fiskeknoglerne stammer fra affaldsgrube N208, og det antages, at de er bevarede pga. et lag af kalk i gruben. Fiskeknoglerne, der blev undersøgt af Inge Bødker Enghoff, var hovedsagelig så fragmenterede, at de ikke kunne bestemmes nærmere. Der er muligvis rester fra en laks/ørred og en fisk fra hundestejlefamilien.⁶

Flere fund fra det nordøstlige Sjælland kan fortælle om fiskeriets betydning i bronzealderen, idet der her er fundet store mængder fiskeknogler. Det gælder Højbjerggård (ca. 18.000 fiskeknogler),

Dybendahl (971 fiskeknogler) og Engdraget 9 (1541 fiskeknogler), alle beliggende nær kysten på Halsnæs.⁷ Her er især tale om krog- og linefiskeri på dybt vand efter torsk, der helt dominerer artslisten med 99 % af alle identificerede knogler. Andre saltvandsfisk er også til stede: sej, kuller, hvilling, skrubbe og sild m.fl. Enkelte brakvandsfisk er også repræsenterede. Alt i alt konkluderes det, at fiskeri til havs har givet et vigtigt bidrag til subsistensøkonomien. I enkelte grave fra samme område er fundet fiskekroge og på baggrund af gravfund, helleristningssten med skibsmotiver og de mange fiskeknogler tales der om begrebet "fiskerbønder".⁸

I gruben fra Hald er antallet af fiskeknogler ganske beskedent sammenlignet med de nordøstsjællandske fund. Der skal mange nye udgravninger til, før vi kan overveje om bronzealderens fiskeri var så kraftigt et indslag i den daglige subsistensøkonomi, at der kan tales om fiskerbønder ved datidens Limfjord. Fiskerbønder har også levet langs Limfjordens kyst i nyere tid, bl.a. på Fur.

Dyreknogler

Dyreknoglerne fra grubekomplekset i Hald (opdelt i grube vest og grube øst) inkluderer et forholdsvist lille antal knogler i alt 255, hvoraf 62 kunne artsbestemmes. I denne analyse får materialet derfor selskab af dyreknoglerne fra en række gruber fra yngre bronzealder, udgravet af Skive Museum/Museum Salling siden 1980'erne (tabel 2). Knoglematerialet er blevet analyseret på Statens Naturhistoriske Museum, Københavns Universitet ved hjælp af de kvartærzoologiske komparative samlinger.

Knoglematerialet fra Hald

Knoglerne stammer fra håndopsamling under udgravningen samt fra en række jordprøver, som efterfølgende blev vandsoldet med maskestørrelse fra 0,5 til 8 mm. Det har resulteret i, at mange mindre knoglefragmenter er inkluderet i denne samling, og både fisk og fugle er repræsenteret. Førstnævnte behandles dog andetsteds.

Knoglematerialet er relativt velbevaret, men meget fragmenteret. Dette skyldes sønderdeling og marvslåning af knoglerne før aflejringen, hvilket også indikeres af de enkelte snit- og hugspor, der er synlige på tre fragmenter. Desuden er et betydeligt antal knogler sortbrændte og calcinerede (98 eller over 62 %), hvilket utvivlsomt har medvirket til den høje fragmenteringsgrad. Der er identificeret

	SMS913A Hald, Grube Vest		SMS913A Hald, Grube Øst		SMS363A Dommerby		SMS960A Glattrup VI, Grube A2		SMS960A Glattrup VI, Grube A23		SMS960A Glattrup VI, Grube A26		SMS992A Hejlskovvej		SMS1241 Nørregård II		SMS23A Sønderhald	
	NISP	MNI	NISP	MNI	NISP	MNI	NISP	MNI	NISP	MNI	NISP	MNI	NISP	MNI	NISP	MNI	NISP	MNI
Kvæg <i>Bos taurus</i>	6	1	4	1	6(8)	2			6	2	4	2	4	2	118	3	2	1
Hest? <i>Equus caballus</i>															2	1		
Hov/klovdyr, stor	1		15		3						6		11		106			
Gris <i>Sus sp.</i>	2	1	8	1							2	1	3	2	11	1		
Får <i>Ovis aries</i>							5											
Ged/Får <i>C. hircus/O. aries</i>	1	1	9	1	1	1	14	2			2	1	1	1	6	1	6	1
Hjort? <i>Cervidae</i>											1	1			1	1		
Hov/klovdyr, medium			5		5(1)		23		26		19				3			
Svane <i>Cygnus sp.</i>	1	1																
Ravn/Råge/Krage <i>Corvus sp</i>			2	1														
Fugl, stor	5																	
Mosegris <i>A. terrestris</i>	2	1																
Padde <i>Amphibia</i>									1	1								
Uidentificeret pattedyr	11		78		15(2)		21		28		34		17		469		13	
Stor pattedyr	22		22															
Medium pattedyr	4		39															
Lille pattedyr	1																	
Total	56		182		30(11)		63		61		68		36		613		21	

Tabel 2. Fordelingen af arter i knoglematerialet fra Hald (SMS 913A) og en række andre gruber med skaller – NISP (number of identified specimens) og MNI (minimum number of individuals).

() bestemt af Georg Nygaard, resten bestemt af Anne Birgitte Gotfredsen

Kilde: Pernille Bangsgaard og Anne Birgitte Gotfredsen.

mindst seks arter i materialet, hvoraf tre er vilde. Tamdyrene udgør dog størstedelen af det bestemte materiale. Kvæg (*Bos taurus*) er svagt dominerede med 11 knogler, tæt fulgt af får/ged (*Ovis/Capra* sp.) og gris (*Sus* sp.), som hver er repræsenteret med 10 knogler. Fordelingen af knogler mellem de tre arter varierer betydeligt imellem grube vest og øst, da førstnævnte inkluderer dobbelt så meget kvæg som gris og får/ged tilsammen. Mens sidstnævnte grube inkluderer dobbelt så meget fra både gris og får/ged sammenlignet med kvæg. Samstemmende for gruberne er, at hver art er repræsenteret med elementer fra mindst et individ (MNI 1).

Det var ikke muligt med de tilstedeværende fragmenter fra får og ged at skelne mellem de to arter, men får er den mest sandsynlige. Ligeledes kunne elementerne fra gris ikke tilskrives enten tam- eller vildsvin, men tamsvin er mest sandsynligt. De tre vilde arter inkluderer to fragmenter fra mosegris (*Arvicola terrestris*), som sandsynligvis ikke er direkte relateret til de menneskelige aktiviteter på stedet. Desuden er otte knoglefragmenter fra fugle påvist i de to gruber. Heraf kunne tre fugleknogler identificeres til art eller familie. Disse omfatter én knogle fra svane, enten sangsvane (*Cygnus cygnus*) eller pibesvane (*Cygnus bewickii*), fundet i grube vest. Desuden er der to knogler fra en større kragefugl (*Corvus* sp.), formodentligt ravn, råge eller krage, og disse stammer fra grube øst.

Fordelingen af knogleelementer fra kvæg inkluderer både knogler fra kranium, tænder, ekstremiteter, for- og bagben. Svin er repræsenteret ved lemmeknogler og flere kompakte knogler fra ekstremiteterne. Får og ged inkluderer en enkelt kompakt knogle og en række tænder. I samlingen blev desuden fundet et enkelt forholdsvis nedbrudt redskab, tilvirket af en lemmeknogle af et pattedyr af medium størrelse, formodentligt får/ged eller gris fra grube vest.

Knoglemateriale fra andre lokaliteter med skallag

Dommerby I omfatter én grube med to koncentrationer af knogler og skaller, som er blevet analyseret af to omgange. Gruben er dateret til yngre bronzealder og inkluderer i alt 14 knogler fra kvæg (MNI 2), med et juvenil og et udvokset dyr. Der er tale om få knogler, som dog stammer fra flere dele af kroppen. Én knogle er fra får/ged, mens en forarbejdet ulna er bestemt til medium hov/klovdyr, formodentligt også fra får/ged. Få fragmenter er brændt.

Glatstrup VI Øst består af materiale fra tre gruber (A2, A26 og A23). Antallet af knogler i de tre gruber er forholdsvis begrænset, men sammenligneligt. Grube 2 har sandsynligvis kun fragmenter fra én art, da får/ged og får er fundet (MNI 2), og disse kommer fra flere dele af kroppen. Grube 23 inkluderer mindst to arter bestående af kvæg samt flere fragmenter fra et medium hov/klovdyr, hvilket kan være både får/ged og gris. Grube 26 omfatter alle tre arter, kvæg, får/ged og gris, og dertil kommer et enkelt sandsynligt gevir-fragment af en hjort (cervid). Fra kvæg er der knogler fra flere dele af kroppen og fra både pullus og subadult-adulte dyr (MNI 2).

Hejlskovvej inkluderer knogler fra to gruber dateret til yngre bronzealder (grube A1 og A5). Det var dog kun knoglefragmenter fra grube 5, der kunne artsbestemmes, og heraf var nogle få af knoglerne ildspåvirkede. Fra gris er der tre øvre fortænder, to af disse er fra et voksent dyr, og en er fra et juvenilt dyr (MNI 2). Kvæg er også repræsenteret med to individer baseret på knogler og tand fra henholdsvis et adult og et pullus individ (MNI 2). En enkelt knogle er bestemt til får/ged (MNI 1).

Nørregård II omfatter materiale fra én grube (A1), hvoraf langt størstedelen af fragmenterne er ildspåvirkede i varierende grad med overvægt af sortbrændte knogler på omkring 85% af de brændte knogler. Alle fire større husdyrarter er til stede. Kvæg er klart mest talrig, så svin og får/ged, mens hest er til stede med en eventuelt to knogler. Et bearbejdet fragment er antagelig af tak og dermed fra en cervid. De påviste knogler fra gris er alle fra dele af kroppen med høj kødværdi og fra et individ på 1-3,5 år (MNI 1). Elementerne fra får/ged er mere blandet med hoved, for- og bagben repræsenteret og fra mindst et ungdyr (MNI 1). For kvæg er alle dele af kroppen repræsenteret, og kombineres disse med knogleelementer fra gruppen stor hov/klovdyr, syntes kødbærende og kødfattige dele at være ligevægtigt til stede. Her er desuden tale om udvoksede eller nær udvoksede dyr (MNI 3). En enkelt tåknogle samt ledflader på pelvis-femur af kvæg tyder på et dyr af en betydelig alder eller et individ, som har fungeret som trækdyr.

Sønderhald materialet stammer fra én grube og dateres til yngre bronzealder. Der er tale om få knogler, som primært stammer fra får/ged. Bortset fra forbenet er alle dele af kroppen repræsenteret, og næsten alle fragmenter er sortbrændte. To fragmenter repræsenterer kvæg; en tand og et underkæbefragment.

Konkluderende bemærkninger

Knoglematerialet fra Hald passer ind i det mønster, som ses for knoglematerialet fra de øvrige gruber fra den yngre bronzealder. Definerende for disse fund er tilstedeværelsen af de tre almindelige tamdyr, nemlig kvæg, får/ged (dog formodentligt får) og gris. Overordnet set er kvæg og får de to arter, som oftest er til stede. Baseret på både NISP og MNI kan en rangordnet tilstedeværelse opstilles for alle gruber, hvor 1 angiver den mest hyppige art og fremdeles (tabel 3).

	Kvæg	Hest	Gris	Får	Hjort	Fugl
SMS913A, Hald Grube Vest	1		2	3		4
SMS913A, Hald Grube Øst	1		3	2		4
SMS363A, Dommerby	1			2		
SMS960A, Glattrup VI Grube A2				1		
SMS960A, Glattrup VI Grube A23	1					
SMS960A, Glattrup VI Grube A26	1		2	2	4	
SMS992A, Hjelskovvej	1		2	3		
SMS1241, Nørregård II	1	4	2	3	4	
SMS323A, Sønderhald	2			1		

Tabel 3. Rangordnet artstilstedeværelse i gruberne med skallag, hvor 1 angiver den mest hyppige art og fremdeles.
Kilde: Pernille Bangsgaard og Anne Birgitte Gotfredsen.

Hest er kun i et enkelt tilfælde fundet i en grube og kun med to knoglefragmenter. Billedet er det samme for de vilde arter, hvor der i de få tilfælde med fugle, fisk eller hjort kun er fundet ganske få fragmenter, som altid spiller en underordnet rolle.

De tre husdyr er repræsenteret med et varierende antal fragmenter og kropsdele, men i de fleste tilfælde er der kun knogler fra ét individ, mens to og tre kan forekomme. Baseret på fragmentering, knogleelement fordeling og tilstedeværelsen af enkelte snitmærker, syntes det mest sandsynlige at samlingerne repræsenterer måltidsrester, som i flere tilfælde er blevet brændt inden deponering. De mange sortbrændte og calcinerede knogler er næppe fremkommet under tilberedning. De kan derimod efter måltidet være endt på

bålet og dermed i sidste ende i gruben som forkullet affald eller udsmidt båaffald, som fortolkningen af de makrofossile analyser også peger på.

Makrofossiler

Ved udgravningerne af grubekomplekset i 2005 og 2013 blev der udtaget 65 jordprøver til makrofossilanalyser fra de to nedgravninger. Prøverne blev udtaget i de mange opfyldslag med henblik på at finde rester af planter mm., som kunne fortælle om datidens landbrug og husholdning. Specielt for grube øst var nogle lag (3A-C) med et meget stort indhold af muslingeskaller, sneglehusse, knogler, bearbejdet flint og støbeformsfragmenter. Hovedsigtet med makrofossilanalyserne fra disse lag var at prøve at belyse deres oprindelse. Prøverne blev efterfølgende gennemset på Nationalmuseets Naturvidenskabelige Undersøgelser med henblik på at vurdere prøvernes indhold. Med udgangspunkt i den kursoriske gennemgang af prøverne blev 20 prøver udvalgt til nærmere analyse for makrofossiler. Makrofossilerne var bevaret, fordi de var blevet forkullet inden deponeringen i gruben. Forkullet materiale bliver ikke nedbrudt af mikroorganismer, orme mm. i modsætning til ikke-forkullet materiale, som sikkert også har været deponeret i gruben, men som nu er helt forsvundet. For at blive forkullet skal materialet have været i kontakt med ild, så det er primært båaffald man finder, medmindre der er tale om nedbrændte huse, hvor alt, der har været i husene, har en chance for at være bevaret ved forkulning.

Prøverne fra den ældste grube vest (fig. 3) indeholdt stort set ingen makrofossiler, og der er derfor ikke analyseret prøver fra denne del med undtagelse af toplaget (lag 33). Fra grube øst i grubekomplekset (fig. 3) er der primært analyseret prøver fra den øverste halvdel, dels fra skallagene og dels fra lagene omkring og over disse, idet der heller ikke var ret mange makrofossiler i de nedre lag i gruben.

Der var meget store forskelle på volumen af de forskellige jordprøver, som svingede fra 0,2 l til 44 l, så antallet er derfor omregnet til antal makrofossiler pr. 10 l prøvevolumen, så prøverne kan sammenlignes. Størstedelen af kornkernerne var dog så forbrændte, at de ikke kunne artsbestemmes, og det samme gjaldt frøene fra vilde

Hald SMS 913A																					
Lag-nummer	2	13	14	14,16,17	6	6	8	8	3A	3B	3B	3C	3B	32	10	11	21	26	29	33	
x-nummer	x141	x84	x85	x201	x88	x209	x89	x210	x41	x42	x49	x62	x64	x65	x224	x229	x238	x236	x242	x119	
Volumen af prøve i liter	2,5	1,5	0,8	8	0,2	4	0,5	6	16	44	19	7,5	19,5	5,5	7	7	5	7	6	1,4	
Kulturplanter																					
Nøgen Byg <i>Hordeum vulgare</i> var. <i>Nudum</i>				3		3				1	4	1		2	3	3	6	13			
Byg <i>Hordeum vulgare</i>				4					2	4	5		12	4	3	3	14	41	2		
Byg, aksled <i>Hordeum vulgare</i>												1				3		20	2		
Almindelig Hvede <i>Triticum aestivum</i> s.l.	4												1							7	
Hvede, aksled <i>Triticum aestivum</i> sl.			25																		
Emmer <i>Triticum dicocum</i>		27		4					1	4	2		6	5	1			3			
Emmer, aksled <i>Triticum dicocum</i>		13							1	½		1		20				1			
Spelt <i>Triticum spelta</i>		7												2							
Spelt, aksled <i>Triticum spelta</i>				3				2		½		1									
Hvede sp. <i>Triticum spec.</i>			13																		
Korn <i>Cerealia</i>		40	63	24		3			4	17	28		8	20	3	20	4	114	7		
Hør <i>Linum usitatissimum</i>										½											
Sæd-Dodder <i>Camelina sativa</i>										½			1								
Markukrudt/ruderatplanter																					
Havre <i>Avena spec.</i>											1			2							
Hvidmelet Gåsefod <i>Chenopodium album</i>	20	53	38	28	50	28	400	253	56	227	421	167	1385	2413	47	70	130	1087	20	21	
Snerle-Pileurt <i>Fallopia convolvulus</i>			25	8						2	1	3	4	4							
Burre-Snerre, <i>Galium aparine</i>													1								
Fersken/Bleg/Knudet Pileurt <i>Persicaria maculosa/apathifolium</i> s.l.	36	27	63	80	150	20	20	23	23	91	184	27	359	393	21	14	44	379	3	29	
Enårig Rapgræs <i>Poa annua</i>	8	7		3							2		5								
Vej-Pileurt <i>Polygonum aviculare</i> s.l.				4	50	3	40	72		1			9	4	1						
Rødknæ <i>Rumex acetosella</i>		7	25	4		3	60	13	1	3	2		4	2	3						
Knavel <i>Scleranthus spec.</i>														2							
Almindelig Spergel <i>Spergula arvensis</i>	12			5				7	3	½		32	2	2	6						
Græsbladet Fladstjerne <i>Stellaria graminea</i>	16		25	90		5															
Almindelig Fuglegræs <i>Stellaria media</i>				4	750	40	4000	2775		7	3		1								
Mark-Ærenpris <i>Veronica arvensis</i>										½											
Tørbundsplanter																					
Lancet-Vejbred <i>Plantago lanceolata</i>				4				3					2								
Brunelle <i>Prunella spec.</i>										½											
Fugtig-/vådbundsplanter																					
Star <i>Carex spec.</i>				3				7		1	3	1	3		3			1			
Halvgræs-fam. <i>Cyperaceae</i>						5		2												7	
Sumpstrå <i>Eleocharis spec.</i>			13							½											
Strand-/Sø-Kogleaks <i>Scirpus maritimus/Schoenoplectus lacustris</i>													1								
Planter fra hede																					
Hedelyng, blomster <i>Calluna vulgaris</i>	4							2													
Hedelyng, kviste <i>Calluna vulgaris</i>				6					1	1	2	4	5	16	3						
Træer																					
Eg, kviste <i>Quercus sp.</i>								2													
Variabel økologi																					
Kål <i>Brassica spec.</i>													1								
Korsblomst-fam. <i>Brassicaceae</i>				1																	
Hejre <i>Bromus sp</i>					50					½			1				4	34			
Ærteblomst-fam. <i>Fabaceae</i>	4	7												15							
Snerre <i>Galium spec.</i>		7											3								
Rapgræs <i>Poa spec.</i>	8		75	11																	
Græs-fam. <i>Poaceae</i>		7		19	100	8	480	202		4	6		10		1			1			
Potentil <i>Potentilla spec.</i>													1	2				7			
Skjaller <i>Rhinanthus spec.</i>													1								
Limurt <i>Silene spec.</i>				1									1		1						
Natskygge <i>Solanum spec.</i>											2		1	2							
Fladstjerne <i>Stellaria spec.</i>						3				1											
Kløver <i>Trifolium spec.</i>		20		5		5	40		1	1	1		1				2				
Vikke/Fladbælg <i>Vicia/Lathyrus spec.</i>																				7	
Viol <i>Viola spec.</i>															1						
Ubestemte frø, Ubestemt/Unidentified	92		175	115		23	1820	97	4	23	11	1	24		4	26		9	3	7	
Andet																					
Halm-fragm.													5	18							
Stængel-fragm.		40		14		3	80														
Rod-fragm.										1	3		3	9							
Trækul	xx	xxxx	xxxx	xxxxx	xxxxx	xxxx	xxxxx	xxxxx	xxxxx	xxxxx	xxxxx	xxxx	xxxxx	xxxx	xxxx	xxxxx	xx	xx	xx	xx	

Tabel 4. Artsfordelingen af makrofossiler i grube øst per 10 liter prøvevolumen. Forekomster lavere end 1 er angivet med ½.
Kilde: Peter Steen Henriksen.

planter, hvor et stort antal ikke kunne artsbestemmes, bl.a. fordi det ofte kun var de indre dele af frøene, der var bevaret.

Lagenes dannelse

Med undtagelse af toplanet (lag 2) og de nedre lag (lag 21-29) var alle prøver domineret af trækul. Dertil kom mange frø fra mark-ukrudt/ruderatplanter i alle prøver samt korn i de fleste.

Denne sammensætning tyder på, at der i alle lag findes udsmidt blåaffald, som indeholdt forkullet affald i form af opfej fra gulvet og aksdele fra korn og små ukrudtsfrø, der er endt på bålet i forbindelse med, at de er blevet sigtet fra kornet, inden dette skulle bruges i husholdningen. Dette er en meget udbredt fundtype i kulturlag/affaldsgruber fra bronze- og jernalder, og det kendes fx også fra kulturlagene på bronzealderpladserne udgravet ved Bjerre i Thy.⁹ I 2005 blev der fra Bjerre 4 mark VII udtaget tre prøver i den nederste del af et trækulsholdigt kulturlag. De tre prøver var lidt lysere end omgivelserne og tolkes som tre enkeltstående portioner af blåaffald.¹⁰

Prøverne fra lag 6 og 8 skiller sig ud ved at indeholde et meget stort antal frø fra almindelig fuglegræs og en del frø fra hvidmelet gåsefod, men næsten ingen korn. Der kan også her være tale om blåaffald fra et nærliggende hus, men det er også muligt, at forkulningen kan være sket i forbindelse med afbrændinger i gruben, hvor frø fra planter, der voksede på stedet, blev forkullet. Almindelig fuglegræs og hvidmelet gåsefod kan danne tætte bevoksninger på næringsrige og fugtige pletter, som fx overfladen på en affaldsgrube.

Kulturplanterne og andre planteressourcer

De dominerende kulturplanter i prøverne var nøgen byg og emmer. Dertil kom en lille andel spelt, alm. hvede, hør og sæd-dodder. Antallet af korn og frø fra kulturplanter er dog så lavt, at de kan næppe give et præcist billede af de forskellige arters betydning. Nøgen byg og emmer, som dominerende kornarter, passer dog fint ind i det generelle billede af, hvad man dyrkede i den nordlige halvdel af Jylland i yngre bronzealder.¹¹

Fundet af et hørfrø er interessant, da det er et af de ældste fund fra Danmark. Ud fra fundet af et enkelt frø er det ikke muligt at udtale sig sikkert om dyrkning af arten, men forekomsten sammen

med frø fra sæd-dodder passer fint med andre større fund af hør blandet med sæd-dodder, som det fx kendes fra den førromerske byhøj Smedegård i Thy. Her tydede fundet på, at de to arter udnyttedes sammen fordi begge arter har frø med et højt olieindhold.¹²

I lag 3 samt i de nærliggende lag fandtes en del forkullede stængler fra hedelyng og frø fra star. Disse stammer sandsynligvis fra brugen af tørv som brændsel, noget der også er kendt fra andre nordjyske lokaliteter fra bronzealderen.¹³

Trækulsanalyse af prøver fra grube øst og vest

Der er undersøgt 1.475 fragmenter af forkullet træ fra de 65 jordprøver, der er udtaget i 28 jordlag i grube øst og vest. Fra hver prøve, hvor det har været muligt, er undersøgt 30 stykker trækul. Kun ca. en femtedel trækulsstykker fra grube vest er identificeret i forhold til grube øst, hhv. 243 og 1.188 fragmenter.

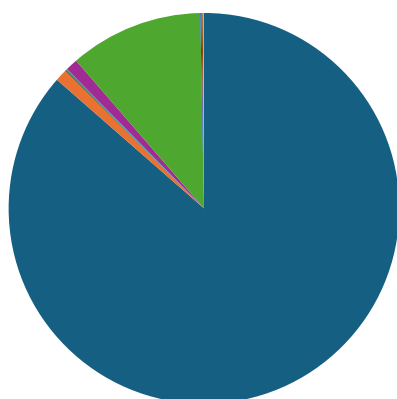
Det vedanatomet materiale foreligger ofte i form af meget små (2-40 mm), delvis stærk forkullede trækulsfragmenter med aflejringer af jernoxid, som gør identifikationen vanskeligt.

Analysen viser, at der er trækul af 85 % eg, 9 % pil/poppel og 3 % fyr i grube øst og vest fra Hald. Hassel, birk og el står for knap 1 % hver. Den resterende del i form af løn, lyng og lind udgør under 1 %. Pil og poppel hører til pile-familien, og da man ikke altid med sikkerhed kan se forskel på trækulsfragmenterne, er pil og poppel (asp) lagt sammen til en kategori. Ca. 3 % af materialet kunne ikke identificeres til arts- eller slægts-niveau og indgår ikke i beregningen.

Eg er at foretrække som brændsel på grund af egens høje brændværdi. Men den skal også være tilgængelig, hvilket åbenbart har været mindre problematisk i dette tilfælde. I gennemsnit indeholder grube øst og vest 85 % trækul af eg (fig. 7a og 7b).

Til sammenligning er der undersøgt 1.014 fragmenter af trækul, som stammer fra 41 prøver fra brandgrave fra yngre bronzealder fra museets nuværende og tidligere ansvarsområde. Det drejer sig om Over Tastum Øst og Vest, Hellegård og Frammerslev IV,¹⁴ hvor der i gennemsnit kun er 46 % trækul af eg. Materialet fra Over Tastum Vest består fx af 32 % af hassel. Trækul af hassel udgør under 1 % i gruberne fra Hald.

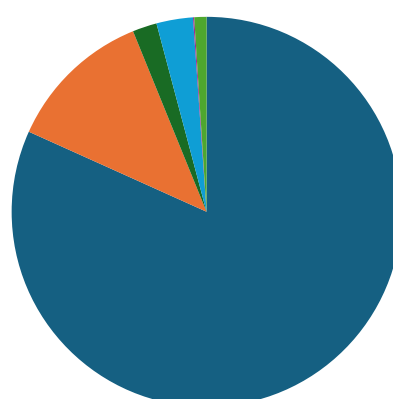
Der er dog en tydelig forskel mellem grube øst og vest, når det drejer sig om den andenstørste sektion (fig. 7a og 7b). I grube øst

■ Eg ■ Fyrretræ ■ El ■ Birk ■ Hassel ■ Pil/poppel ■ Lyng ■ Lind ■ Løn

Figur 7a. Grube øst med fordeling af arter i procent: 86 % eg, 11 % pil/poppel, 1 % hassel og 1 % fyr. Birk, el, løn, lyng og lind udgør samlet ca. 1 % (n=1.188). Der er undersøgt prøver fra 20 lag, som indeholder forkullet træ. I lag 8 er der fundet en andel af pil/poppel på næsten 50 %.

Kilde: Claudia Baittinger og Anna Marie Junker.

■ Eg ■ Fyrretræ ■ El ■ Birk ■ Hassel ■ Pil/poppel

Figur 7b. Grube vest med fordeling af arter i procent: 81% eg, 12 % fyr, 3 % birk, 2 % el og 1 % pil/poppel. Hassel udgør under 1 % (n=243). Der er undersøgt prøver fra otte lag, som indeholder forkullet træ. I lag 42 og 62 er der fundet en andel af fyr på hhv. over 70 og 60 %.

Kilde: Claudia Baittinger og Anna Marie Junker.

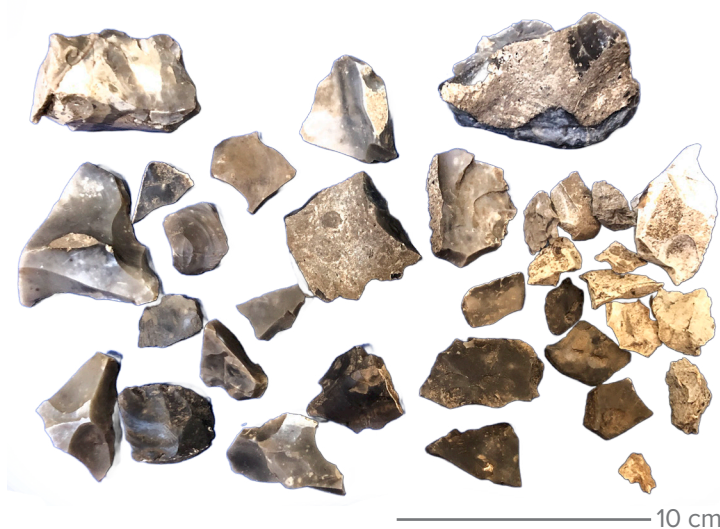
står pil/poppel med 11 % på andenpladsen, hvor det i grube vest er fyrretræ med 12 %. Der er foretaget AMS-analyse på to stykker trækul af skovfyr fra lag 40 og 42, som viser en alder på ca. 7500 BC (AAR 35224, AAR 35225). Vores formodning er, at der ved tørvegravning er dukket grene og stammer af fyrretræ op, som blev brugt til brændsel.

Der er andre eksempler på fund af fyrretræ i yngre bronzealder. Et stykke fyrretræ fra en brandgrav fra Over Tastum Øst stammer fra et træ, som har vokset for mere end 10.000 år siden. I materialet fra Hellegård, som er en gravplads fra omkring år 500 f.Kr.,¹⁵ er der indtil nu fundet fyrretræ i fem af gravene, men der foreligger endnu ingen ¹⁴C-dateringer. Et fund af forkullet fyrretræ af yngre dato findes også. Det kommer fra Bjerre 7 i Thy, og det er dateret til ca. 800 BC. Det stammer fra en trækulskoncentration fra gulvhorisonten i huset.¹⁶

Flintteknik og redskabsinventar

I grubekomplekset er fundet 174 stykker bearbejdet flint og redskaber, heraf 31 små stykker af afslag og sprængstykker, som var mere eller mindre ildskørnede. I den vestlige grube er fundet 14 afslag og to redskaber af flint i fire jordlag spredt fra bund til top, som udgør

ca. 10 % af hele fundet. De øvrige fund er gjort i 10 opfyldningslag i og over lag 26 i grube øst. De største koncentrationer af bearbejdet flint findes i lag 2, altså grubens sidste og øverste jordlag med 37 stk. flint heraf tre redskaber. Derudover var der i skallag 3B 54 stk. flint heraf et redskab og i lag 6 23 stk. bearbejdet flint (fig. 8). Fra lag 3B kan tre stykker flint sættes sammen, og i lag 6 er fundet en frag-

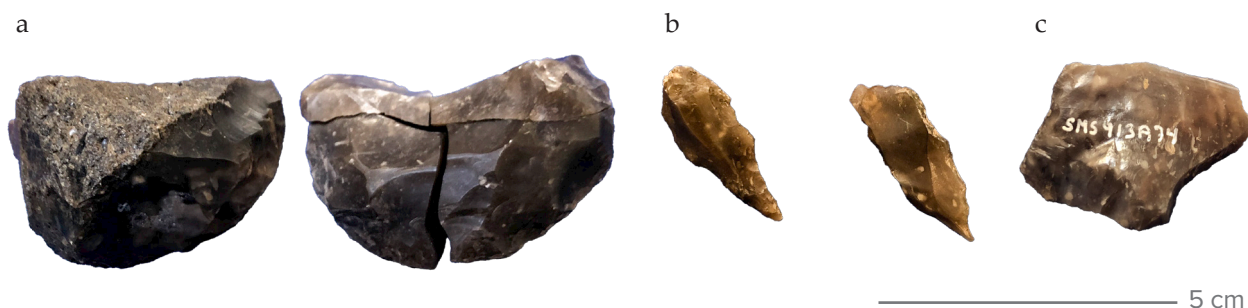
Figur 8. Bearbejdet flint fra lag 2.
Foto: Inge Kjær Kristensen.

Figur 9. Slagsten.
Foto: Inge Kjær Kristensen

menteret slagsten, som har været brugbar til flinthugning (fig. 9). Den anvendte flintteknik er hård og direkte, hvilket betyder, at der også er mange uregelmæssige sprængstykker, og der ses ikke platformforberedelse eller trimning. Den anvendte flint er af dårlig kvalitet. Blokresterne er typisk ophuggede knuder af små dårlige råknolde. Mange afslag har cortex eller naturflader og vidner om, at det er mindre flintknolde, der har været anvendt som råmateriale. De kan være opsamlede på marken eller ved stranden. Nogle blokke og afslag har lys, nærmest hvidlig, patinerings. Naturlige afsprængte stykker flint kan også vise behugning, hvilket ikke er ualmindeligt i yngre bronzealder.¹⁷ Flinthugningen viser, at den er enkel, og at den er udført i en teknik, der ikke har krævet særlig specialiseret viden og kunnen.

På trods af den dårlige flint og den dårlige teknik er det lykkedes at udskille en lille samling af små redskaber. Ingen af redskaberne

Figur 10. Redskaber af flint:
a) flintskraber (x21b) og flintskraber i fire dele (x163),
b) flintbor (x38 og x71),
c) ad hoc-redskab (x74).
Foto: Inge Kjær Kristensen.

har været undersøgt for slidspor. Tilsammen udgør de 4 % af det samlede inventar og viser, at flint og flinthåndværk også havde en betydning i yngre bronzealder.

Flintskraber (fig. 10a). I gruben findes en fragmenteret skraber, der er lavet på et meget kraftigt afslag med cortex. Skraberens fremstår med regelmæssig skællet retouche og fint rundet æg. Den måler 5,2x3,5x2,6 cm. Der er desuden fire fragmenter fra en skiveskraber, som kan sættes sammen. Skraberens er tildannet med en kraftig, skællet, normal retouche. Oprindelige mål var LxBxT=5,7x4,0x2,4 cm. Stykket er meget sandsynligt hugget i stykker med vilje, da der ikke er tale om brugsfraktur.

Flintbor (fig. 10b). Der er to mindre flintbor i gruben. Det ene er et fint, men atypisk, lille bor lavet på et afslag med sidevendt bore-spids, uregelmæssig distal, normal "kantretouche" og regelmæssig proximal, normal retouche af platformrest (retouchen er lavet efter afslaget er afspaltet). Størrelsen er LxBxT=1,1x3,2 x0,5 cm. Det andet er et lille, regelmæssigt, fint tilhugget bor med normal og ventral skiftende kantretouche på et kraftigt afslag. Borspidsen har tresidet normal og ventral retouche. Det måler LxBxT=3,0x1,4x0,9 cm.

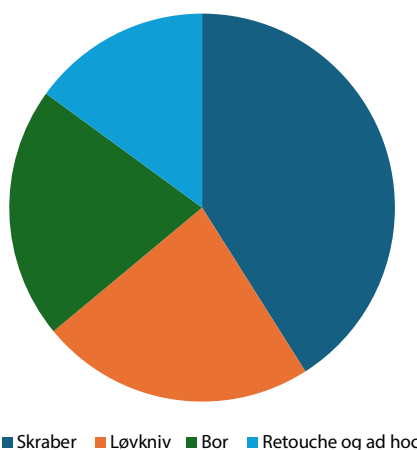
Ad hoc-redskaber (fig. 10c). Ad hoc-redskaber er meget forskellige i udformningen. De er lavet her og nu til et specielt behov, men har ikke en fast form. I gruben er fundet et sikkert ad hoc-redskab og to mulige. Ad hoc-redskabet kan bedst beskrives som et afslag med retouche eller som en ad hoc "skraber". Det er et stykke, hvor normal og ventral/distal retouche mødes i et "hjørne", som er kraftig afrundet efter brug. Størrelsen er LxBxT= 2,8x4,1x0,5 cm. Der er desuden to mulige ad hoc redskaber på hhv. et afslag med fin kantretouche og et uregelmæssigt afslag med ventralt retoucheret hak. I flintmaterialet ses også et stykke med kraftig ventral retouche og uregelmæssig kantretouche, som måler LxBxT=2,9x2,4x0,8 cm.

Knusesten i flint. Blandt flinten findes også et afslag fra en lys knusesten lavet af Daniénflint. Stykket måler 6,8x5,7x1,4 cm og har mange spor efter sprængning på grund af arbejde med stykket.

Der er ingen dateringsmæssigt signifikante typer i flintmaterialet, men både redskabsinventaret og den anvendte flintteknik er i overensstemmelse med det, man ofte ser i yngre bronzealder. En enkelt flække fra lag 3A dateres til stenalder. Den er udført i en kontrolleret, blød (evt. punch) teknik.

Ved udgravningen af grubekomplekset i Hald blev al flint hjemtaget: blokke, afslag og redskaber. Det kan imidlertid være vanskeligt at sammenholde flintinventaret fra den ene lokalitet med den anden, da der i mange tilfælde ikke er hjemtaget andet end de mest tydelige redskaber. Det gælder f.eks. fra udgravningen i Dommerby, hvor der er hjemtaget 40 stk. bearbejdet flint heraf 13 redskaber fra grubens mange lag. I modsætning til dette står de 467 stk. bearbejdet flint heraf 21 redskaber, der stammer fra udgravningen af de tre gruber i Årbjerg.

Redskaberne fra de andre lokaliteter fordeler sig især på skraber, bor, ad hoc-redskaber og de såkaldte "løvknive" (fig. 11).

Figur 11. Redskabsfordeling fra 10 lokaliteter. Skraber 41 %, løvkni 23 %, bor 21 %, retouche og ad hoc 15 % (n=52)
Kilde: Berit Valentin Eriksen og Inge Kjær Kristensen.

Der er en enkelt fundtype, der fortjener at blive omtalt nærmere, på trods af, at de er fraværende i Hald. Det er de såkaldte "løvknive", som er flækkeknive lavet på store og ofte grove flækkelignende stykker. "Løvknivene" er stærkt repræsenterede i gruben fra Dommerby, hvor der er otte. Den svenske forsker A. Högberg mener, at disse er produceret af flinthugnings-specialister.¹⁸ B. V. Eriksen tilføjer, at der ikke er tale om omvandrende flinthåndværkere, men

deres produkter cirkulerede i bronzealderssamfundet.¹⁹ Hvis dette er tilfældet, findes der også i yngre bronzealder et to-delt flint-håndværk: et for specialister og et for "lægfolk".

Flintinventaret fra gruben i Dommerby I blev undersøgt for slidspor og blev sammenstillet med slidspor fra yderligere syv bebyggelser fra yngre bronzealder. Undersøgelsen viste, at redskaberne har været anvendt til bearbejdning af skind, træ, plantedele, men også ubrugte redskaber havnede som affald i gruben.²⁰

Der er ganske få lokaliteter fra yngre bronzealder, hvor stedets flintinventar er blevet analyseret. Det gælder bl.a. Krogstrup, Midtjylland,²¹ og flinten herfra er sammenligneligt med materialet fra Hald og de øvrige gruber med skallag. Den største undersøgelse af flint fra yngre bronzealder er udført på materialet fra Bjerre i Thy, hvor både ældre og yngre bronzealders flintinventar behandles, samt en meget udførlig beskrivelse af flint som råstof.²²

Selvom der er meget stor forskel på antallet af bearbejdet flint og redskaber fra Hald og Bjerre 7, så kan en simpel sammenligning godt forsvares. I Bjerre 7 blev al flint fra kulturlag og anlæg hjemtaget og senere analyseret. Her er i alt 13.056 stk. bearbejdet flint og 489 redskaber,²³ hvor forholdet mellem redskaber og afslag er, stort set som i Hald, ca. 3,7 %. I Bjerre omfatter redskabsinventaret, udover skrabere og flintbor, også ildslagningssten, løvknive, seglflækker samt ad hoc-redskaber, som udgør mere end halvdelen af samtlige redskaber.

Indtil nu har brugen af flint i yngre bronzealder været et ret begrænset forskningsfelt. Det kunne være ønskeligt, om al flint blev indsamlet på fremtidens udgravninger og efterfølgende blev analyseret. Der vil uden tvivl dukke et langt større materiale op, som vil kunne give et mere retvisende billede af flintens betydning i yngre bronzealder. Der kunne udover funktionsanalyser, tales om valg af råstofemner, cirkulation af specialiserede produkter og flinthuggeren kunne, om end håndværket synger på sidste vers, få en pladsering i samfundsordenen.

Knuse- og slagsten

Der er fundet fire knuse-/slagsten i grube øst og en i grube vest. Knusestenene er af forskellig vægt og udseende. Den tungeste knusesten fra grube øst vejer 1.106 g (lag 9) og er en slidt, rundet sten med kun en slagflade. I lag 18 er fundet to knusesten mellem trækul,

skår, kogesten og brunt sandet muld. Den ene vejer 254 g og har to modstillede slagflader, mens den anden, hvor kun ca. halvdel er bevaret, er ildskørnet og har en slagflade. Den mest interessante slagsten kommer fra grube vest (lag 49). Stenens størrelse er omtrent 11x7x5 cm. Og den har et nærmest rektangulært tværsnit. Stenen vejer 846 g og har to modstillede slagflader og "ligger godt i hånden".

Der er knuse-/slagsten registeret på seks af lokaliteterne med gruber med skallag. Der er desværre ingen af slagstenene, der har været undersøgt nærmere. I gruben fra Dommerby I er der oplysninger om 18 slagsten, samt en enkelt sten med omløbende rille. Sten med omløbende rille kendes fra Tinghøj, hvor de sættes i forbindelse med knusning af materiale i forbindelse med bronze-støbning.²⁴ Sten med omløbende rille betegnes ofte som "netsænkesten", men da de kan have slagmærker i begge ender, er der måske tale om, at de har fungeret som skæftede stenhvamre.²⁵

Det er uvist, hvilken funktion ovenfornævnte sten har haft. De kan have været anvendt i forbindelse med knusning af bronze før smeltning, knusning af knogler efter marv eller findeling af plantemateriale.

Støbeforme og digler

I grubekomplekset fra Hald er fundet rester fra bronzehåndværket i form af ni digelfragmenter og ca. 50 støbeformsfragmenter i syv jordlag (lag 2, 6, 3A, 3B, 10, 13 og 14) fra grube øst og i tre jordlag (lag 44, 37 og 42) i grube vest. Den største koncentration lå i det yngste lag (lag 2) i grube øst, hvor 26 fragmenter, antagelig fra den samme støbeform samt to digelfragmenter er fundet. Antallet af støbeformsfragmenter kan sagtens have været større, idet der i jordlagene fandtes en del små fragmenter af rødbrændt materiale.

Der er ikke spor efter støbeprocesserne i selve gruben, ligesom der ikke blev fundet bronze.

De bedst bevarede digelfragmenter viser, at der er tale om hårdt opvarmet gods, der på indersiden nærmest er smeltet til en rødlig glasur og på ydersiden har en porøs, nærmest tuf-agtig overflade (fig. 12). Godset er fint magret. På grund af opvarmningen er diglerne deformerede. Fragmenterne stammer fra mindst to digler med en højde på 3,5 cm. Digelfragmenterne minder om fragmenterne

Figur 12. Digelfragment.
Foto: Ivan Andersen.

Figur 13. Støbeformsfragmenter
til cirkulær genstand.
Foto: Ivan Andersen.

fra Tinghøj I, hvor det anslås, at en digel kunne rumme ca. 35 ml, svarende til 300 g bronze.²⁶

De mange støbeformsfragmenter er lavet af fint sandmagret, dårligt brændt gods, der selv efter mange års opbevaring i tørt miljø stadig er smuldrende. Det betyder, at det ikke er muligt at samle stykkerne, da alle ender er rundede, og det kan derfor ikke opgøres, hvor mange forskellige bronzegenstande støbeformene repræsenterer. Det lykkedes dog at sandsynliggøre, at der i lag 2 er rester af en støberille til en rund ring med et indre mål på ca. 10 cm (fig. 13).

Blandt de mange lerskår er seks skår (fra lag 2 og lag 6) med en rødlig yderside og en hårdt opvarmet inderside, hvor overfladen er krakeleret og magringskornene står frem, nærmest som om overfladen er forsvundet. Yderst på denne overflade ses en hvidlig belægning (det er ikke kalk). Det er uvist, om der er tale om fragmenter af nogle meget store digler lig fragmenterne fra Løgstrup SØ²⁷ eller hvilken proces, der har fundet sted i forbindelse med disse skår.

Det er yderst sjældent, at der findes direkte spor efter bronzehåndværket i yngre bronzealder, da dette kun er tilfældet på ca. 3 % af samtlige lokaliteter i Salling og Fjends. Det er derfor stadig vanskeligt at tolke på baggrund af den relativt lille faktiske viden, som vi har om håndværket og dets betydning i datidens samfund. Ofte må vi nøjes med fund som fundet fra Hald. Det er derfor vanskeligt at vurdere, om fundet fra Hald repræsenterer et helt almindeligt håndværk på en helt almindelig bronzealderlokalitet udført af en helt almindelig beboer, eller om vi skal tale om særlig lokalitet, der enten har haft specialistbesøg eller om lokaliteten på bakken ved

Hald havde en særlig status og viden, der rummede tilstedeværelsen af en bronzesmed.

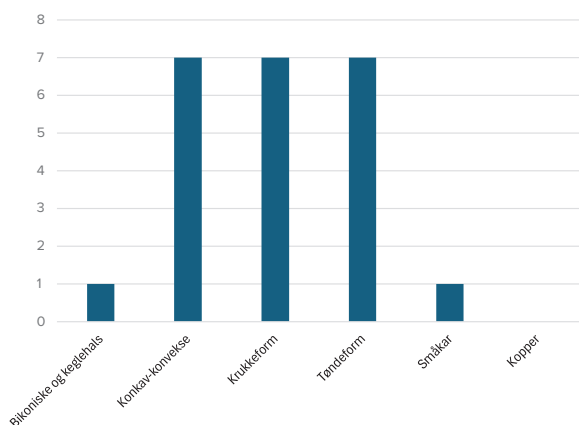
I modsætning til yngre bronzealder findes fire udgravninger fra ældre bronzealder fra Salling og Fjends, hvor der i store bulbyggede hustomter er fundet efterladenskaber fra bronzehåndværket i form af fragmenter af digler og støbeforme.²⁸ Den største af disse hustomter er beliggende ved Virksund ca. 5,5 km øst for Hald. I det 53,3 m lange og 7,5 m bredde hus fandtes to støbeformsfragmenter i hvert sit stolpehul i husets vestende. Det er med andre ord lettere at knytte bronzestøbningen direkte til en lokalitet med en høj status i ældre bronzealder.

Keramik

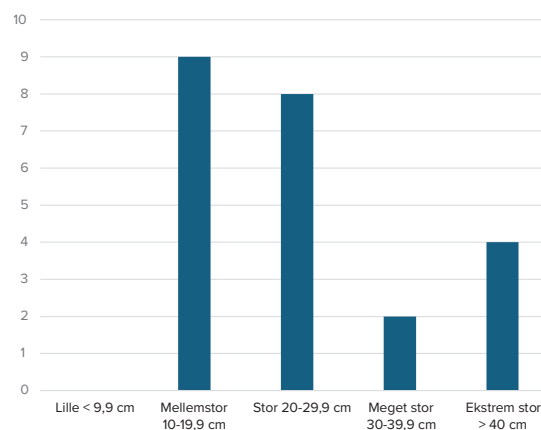
Der er fundet 1.008 uornamenterede skår med en samlet vægt på 32 kg i grube øst og vest. Størstedelen af skårene findes i grube øst, hvor der alene i jordlagene 2, 6 og 7 er fundet 56 % af samtlige skår (fig. 3). Der er ingen hele kar i gruben, men større og mindre fragmenter af mange kar, hvor kun nogle enkelte er repræsenteret fra randen hen over bugknækket. Der er nogle få skår fra lag 2, 6 og 7, der kan samles, hvilket må betyde, at lagene er nogenlunde samtidige. I grube vest er i alt 119 skår, hvor to skår fra grubens to nederste lag kan samles. I de to skallag (lag 3A og lag 3B) er mellem skallerne fundet randskår fra hhv. et og tre lerkar.

Der er både i grube øst og vest fundet tre små klumper af gult, ubearbejdet råler med en vægt mellem 42 g og 259 g. Det er uvist om der er tale om råler eller overskydende materiale fra keramik, støbeforme eller digelfremstilling. I dag indvindes ler til erhvervs-mæssig anvendelse på en lokalitet ca. 1.200 m sydøst for Hald, så der er ler i undergrunden i nærheden af grubekomplekset.

Det samlede skårmateriale er sorteret, hvorefter der er arbejdet videre med i alt 175 diagnostiske skår (rande, bugknæk, tapører/hanke og bunde), hvilket svarer til 17 % af det samlede materiale. På baggrund af analysen er der udskilt 32, muligvis 33 kar, og herfra er 26-27 kar fra grube øst. Karrene er typebestemt i forhold til B. Draibys terminologi: bikoniske kar og kar med konisk hals, konkav-konvekse kar, krukke- og tøndeformede kar, suppleret med småkar og kopper.²⁹ Det har været muligt at typebestemme 23 kar (fig. 14). Lerkarrene er af meget vekslende "kvalitet", og vi må formode, at karrene bevidst er udført til deres formål.

Figur 14. Typefordelingen af 23 kar fra gruben i Hald.
Kilde: Inge Kjær Kristensen.

Figur 15. Mundingsdiameter målt på 25 kar fra gruben i Hald.
Kilde: Inge Kjær Kristensen.

Da ingen kar er hele, kan der ikke laves undersøgelser over karrenes størrelse på baggrund af højde:bredde-index, men alene på mundingsdiameterens størrelse. Af figur 15 fremgår det, at kar med lille mundingsdiameter er fraværende, at de mellemstore kar med en munding på 10-19,9 cm er den største gruppe tæt fulgt af kar med munding på 20-29,9 cm. I materialet findes skår fra seks store eller ekstremt store kar med mundingsdiameter, som er større end 30 cm.

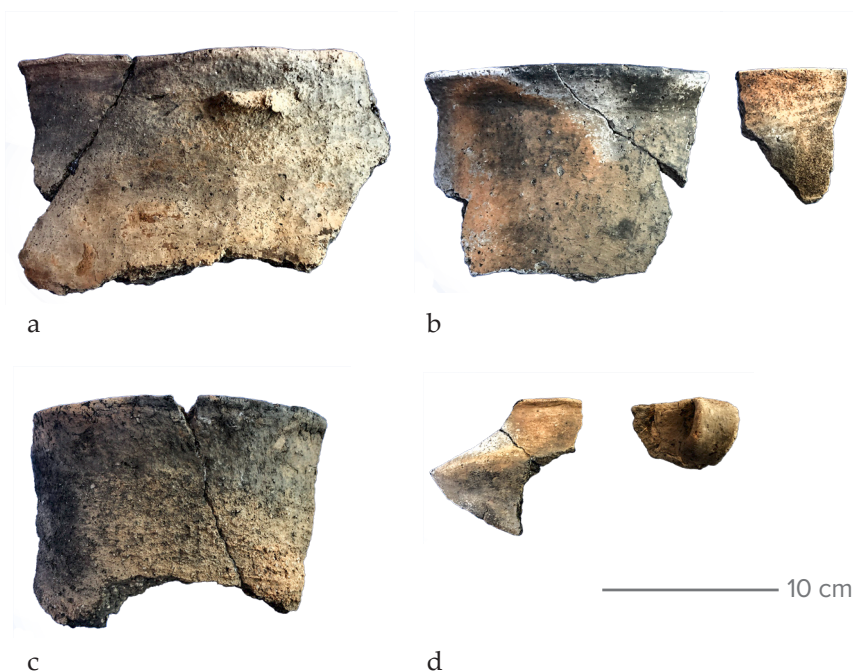
Det er altid vanskeligt at gå fra et fragmenteret randskår til at give et forslag på karrets oprindelige funktion inden for husholdningen. Forskellige størrelser, udformning, behandling af godset og karrenes åbenhed kan være ledetråde til en forståelse af karrenes funktion.³⁰ Vi må også være opmærksomme på, at lerkar, alt efter funktion, har haft forskellig anvendelsestid. Et stationært opbevaringskar har længere brugstid end et serveringskar.

Det er derfor interessant at se, at der i lag 2, som var grubens øverste lag, er fundet rester fra 14 vidt forskellige kar – lige fra store krukke- og tøndeformede kar til tynde skåle og hankekar. De repræsenterer et bredt udsnit af husholdningens kar, der er kasseret på én gang. På fire af de 14 kar ses i øvrigt en let udvendig, sekundær brænding. Karrene er gået i stykker, og skårene har måske ligget et stykke tid på bålstedet.

Formål	Form
Servering og drikke	Åbne kar
Æltning, omrøring, madbearbejdning	Åbne kar
Kogning	Mellemåbne kar
Transport, håndtering, opbevaring	Relativt lukkede kar
Stationær opbevaring	Store, ret lukkede kar

Figur 16. Forholdet mellem form og karanvendelse.
Kilde: Inge Kjær Kristensen.

Figur 17. Kartyper:
a) stationært kar,
b) opbevaring og transport,
c) kogekar,
d) serveringskar.
Foto: Inge Kjær Kristensen.

På baggrund af karrene fra lag 2, 6 og 7 foreslås følgende sammenhæng mellem form og funktion (fig. 16).

Stationære kar (fig. 17a). Et let konvekst kar med stor mundingsdiameter med vandrette tapører, let konkav overdel, rundt bugknæk og glat overflade. Et tøndeformet kar med stor mundingsdiameter og groft magret gods. Begge kar minder på mange måder om lerkar fra ældre bronzealder. Karrene uden indhold har været meget tunge, og tænkes som stationære kar med opbevaring som formål.

Opbevaring og transport. Der er to krukkeformede kar med glittet overflade og udadrettet rand (fig. 17b). Det ene kar har en randdiameter på 27 cm og har nærmest lågfals og overfladen er glittet, men sekundært brændt. Det andet kar har en godstykkelse på 5-6 mm og en stor, men uvis, randdiameter.

Der er også et mellemstort tøndeformet kar med fin sandbeklaskning med en munding på ca. 23 cm. Karret er let sekundært brændt. Dette kar kan ud fra størrelse og gods have været anvendt til opbevaring og transport.

Kogekar. Slankt tøndeformet lerkar (fig. 17c) med stor randdiameter, let udadrettet rand, der øverst er glat, men herunder er beklaskning med fingerfurer. På ydersiden af karret ses let svagt fastbrændt organisk materiale.

Serverings- og drikkekar. Der er et enkelt randskår fra et hankekar med båndformet hank udgående fra randen (fig. 17d). Det har desværre ikke været muligt at beregne kardiameteren.

To sammenhængende skår af tyndt fint magret gods og konkav-konveks karprofil, som er let sekundært brændt udvendig, stammer fra en skål (fig. 17d). Der er endvidere en mulig skål med konkav overdel og tyndt (4-5 mm), fint magret gods.

Madforarbejdning. Imellem randskårene findes rester af kar, der kan have været anvendt til forberedelse af mad. Her tænkes på nogle af de kar med glittet overflade, stor åben munding og konkav karoverdel.

Vi må antage, at keramikken er produceret og anvendt på en nærliggende bebyggelse, og vi må antage, at det er de samme folk, der har kasseret lerkarrene.

Andre lokaliteter

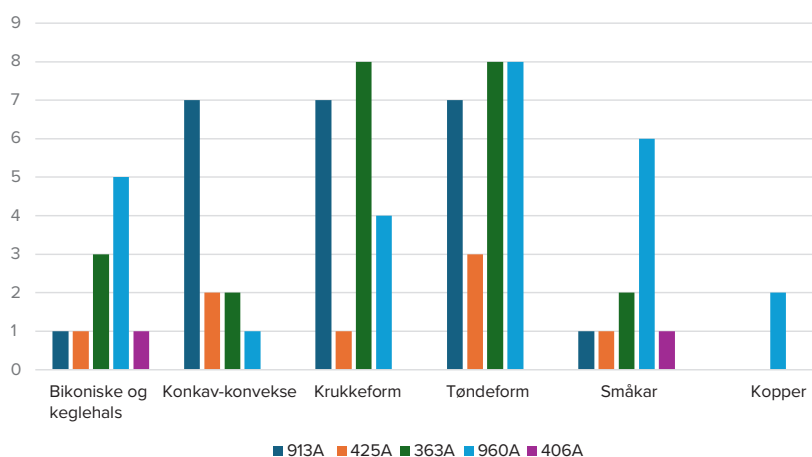
I gruberne med skallag findes ofte et meget stort indhold af keramik (fig. 18-19). Keramikken fra fire andre lokaliteter er behandlet som keramikken fra Hald. Det drejer sig om Dommerby I, Årbjerg Bakke, de tre gruber fra Glattrup VI øst og gruben fra Harre. Fundene fordeler sig over yngre bronzealder og viser den meget store mængde skår fra itugåede kar, der er endt i gruberne. Der er ikke lavet en funktionsbestemmelse af karrene fra de øvrige lokaliteter.

Keramik eller resterne af husholdningernes lerkar er som oftest den største arkæologiske fundgruppe i gruberne fra yngre bronzealder. På trods af dette er der stadig ingen, der har formået at lave

	Antal skår	Vægt	Antal kar	Datering
Hald	1008	32026	32	IV
Dommerby I	889	46923	99	V-VI
Årbjerg Bakke	529	16971	18	V-VI
Glattrup Vi øst	560	20283	74	V-VI
Harre	490	5148	11	sen VI
I alt	3476	121351	234	

Figur 18. Keramik fra fem lokaliteter. Kilde: Inge Kjær Kristensen.

Figur 19. Fordelingen af lerkar efter typer fundet i gruber med skallag. Karformer, 82 kar fra fem lokaliteter
Kilde: Inge Kjær Kristensen.

en samlet keramikronologi, hverken for gravkeramikken eller bopladskeramikken. Det skyldes bl.a. den enorme mængde af skår, der findes i perioden og det forhold, at mange af kartyperne har lang levetid. Det er med andre ord vanskeligt. Det vil også være ønskeligt med en bredere analyse af lerkarrenes størrelse, udformning og funktion. Her er to områder, der uden tvivl vil kunne bringe os fremad.

Relativ og absolut datering

Lerkarrene fra gruben i Hald er anvendt til at datere gruben til yngre bronzealder per. IV. Nogle kar i gruben har ældre træk, men da disse også kendes fra de ¹⁴C-daterede gravurner fra Over Tastum må de store, tøndeformede lerkar med glat-beklasket overflade

også have været i anvendelse i yngre bronzealder. Man kan overveje om stationære lerkar fra ældre bronzealder har haft så lang levetid, at de har fundet anvendelse i begyndelsen af yngre bronzealder? Det er små detaljer, der afgør keramikens datering, hvor træk som fingerfure i hanken og skåle med konkav-konveks profil og vinklet bugknæk også er fænomener fra yngre bronzealder.

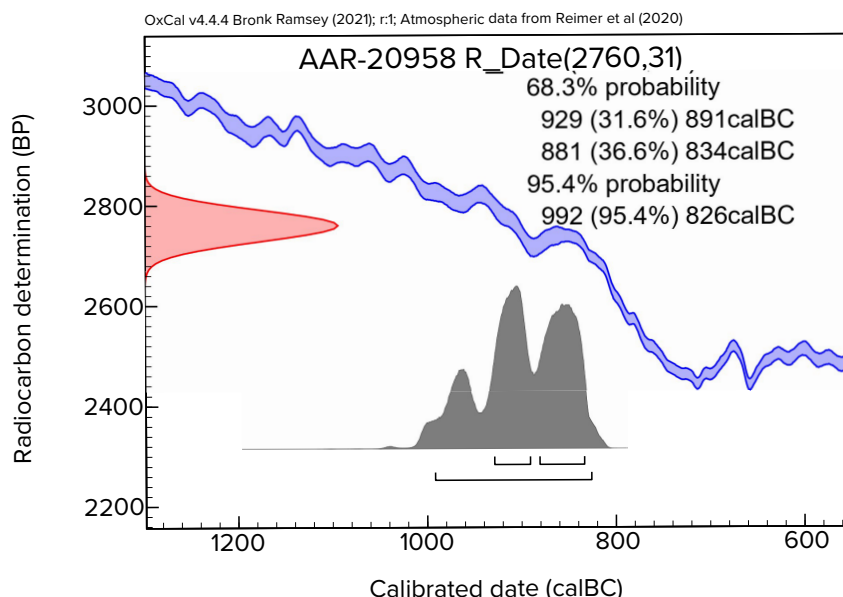
Der er udført fire ¹⁴C-dateringer på materialet fra Hald (tabel 5). De to prøver er lavet på byg fra lag 3B og lag 6,³¹ og to prøver er lavet på skovfyr.³² Resultaterne af prøverne viser, at der er stor overensstemmelse vedrørende de to prøver fra skovfyr. De er meget gamle og altså ikke direkte associeret med aktiviteterne fra yngre bronzealder på lokaliteten. I afsnittet om vedbestemmelser gives en mulig forklaring på, hvorfor skovfyr optræder i en grube fra yngre bronzealder. Det formodes, at skovfyr er fundet ved tørvegravning, og således har meget gammelt træ været anvendt som brændsel.

Den ene bygkerne (AAR 20957) får en datering svarende til yngre stenalder.

Tabel 5. Resultatet viser de fire ¹⁴C-dateringer på materialet fra Hald.
Kilde: Marie Kanstrup.

AAR	SID	Prøve- navn	Materiale	Beskrivelse	Ud- bytte (%)	¹⁴ C alder ¹⁴ C år BP	Kalibrerings- valg	Kalibreret alder 68.3% (1σ)	Kalibreret alder 95.4% (2σ)
20957	23743	x228, Lag 3B	forkullet kornkerne	Bygkerne udtaget af jordprøve efter flotering.	52,8	4087 29	IntCal20 Opløsning: 1 år	2838BC (11.4%) 2815BC 2668BC (56.8%) 2574BC	2856BC (17.3%) 2807BC 2750BC (6.0%) 2721BC 2700BC (65.6%) 2567BC 2528BC (6.6%) 2496BC
20958	23744	x209, Lag 6	forkullet kornkerne	Bygkerne udtaget af jordprøve efter flotering.	70,1	2760 31	IntCal20 Opløsning: 1 år	929BC (31.6%) 891BC 881BC (36.6%) 833BC	992BC (95.4%) 826BC
35224	43015	X77	trækul	Nordjylland, 1 årring	54,8	8434 34	IntCal20	7573BC (8.5%) 7563BC 7540BC (59.7%) 7487BC	7582BC (92.6%) 7467BC 7395BC (2.9%) 7378BC
35225	43016	X78	trækul	Nordjylland, 1 årring	53,4	8309 35	IntCal20	7469BC (41.4%) 7392BC 7382BC (26.8%) 7330BC	7490BC (82.8%) 7295BC 7289BC (4.3%) 7252BC 7228BC (8.3%) 7191BC
Kalibreringsprogram: OxCal v4.4.2 Bronk Ramsey (2020); r:5									

Figur 20. ^{14}C plot af AAR 20958.
Kilde: Marie Kanstrup.

Den anden bygkerne dateres til yngre bronzealder (fig. 20). Den kalibrerede sandsynlighedsfordeling af denne datering ligger med en standardafvigelse (1σ) svarende til 68,3 % sandsynlighed i perioden 929-891 BC (31,6 %) og 881-833BC (36,6 %) og med en standardafvigelse (2σ) svarende til 95,4 % sandsynlighed 992-826 BC. Der er således en mindre afvigelse fra keramikdateringen, der falder i per. IV og ^{14}C -dateringen, der dækker yngre bronzealder per. IV og ind i periode V.

Opsummering

Udgravningen af yngre bronzealders gruber er ofte nedprioriterede, men resultaterne af de mange forskellige analyser fra grubekomplekset i Hald har forhåbentlig øget interessen for at arbejde med indholdet fra gruberne. Det er selvfølgelig langt fra alle gruber, der har et så komplekst indhold, men findes anlæg med skaller, bør de prioriteres højt, også selvom det er kostbart at få finansieret alle de naturvidenskabelige og arkæologiske analyser.³³ Selv små resultater og samlinger af organisk og arkæologisk materiale kan bringe os videre i forståelsen af bronzealderens ressourceudnyttelse og bopladsaktiviteter.

Skal vi kort opsummere, hvilke iagttagelser, der kan få betydning for vores opfattelse af ressourceudnyttelse og bopladsaktiviteter, vil det være naturligt at starte med selve grubekomplekset. Der

er tale om to nedgravninger, hvor den mest materialeholdige grube findes i den yngste nedgravning – altså grube øst. Heri er deponeret affald, hvor vi bedst kan følge dannelsen af de øverste 0,5 m i den østlige grube. Her er vekslende lag med opfej fra bålstedet, måltidsrester, der ofte er brændt før deponeringen i gruben og aktiviteter i forbindelse med tilberedning af mad som fx rensning af kornet og kogekar samt serveringen af føde. Der er også efterladenskaber af håndværksmæssige aktiviteter som bronzestøbning og flinthugning deponeret i gruben. Vi kan se spor efter fugle- og hjortejagt, fiskeri i fjord og ved fersk vand, indsamling af østers og hjertemusling som fødeemner og indsamling af endog meget små muslingeskaller til et endnu ukendt formål. Et landbrug der dyrkede nøgen byg og emmer samt dyrkning af hør og sæddodder som olieholdige fødekilder. Husdyrholdet er domineret af kvæg, får/ged og gris, hvor kvæget antagelig også har været anvendt som trækdyr. Der er endvidere et meget stort antal frø, der enten er ukrudt i kornet eller vildtvoksende planter fra forskellige biotoper. Der er foregået et bevidst valg af brændsel, hvor eg er det foretrukne, men lyngtørv og skovfyr har også været anvendt. Alt dette er kasseret og deponeret i grube øst og vest.

De mange arkæologiske og naturvidenskabelige undersøgelser udført på grubekomplekset i Hald viser hvor mange resultater, der kan skabes når al indhold hjemtages og analyseres. Det rejser samtidig en masse nye spørgsmål om emner og områder, vi ikke ved så meget om. Det kan fx være affaldshåndtering, for det er kun et udsnit af bopladsens affald, der er havnet i grubekomplekset. Hvilken rolle havde flinthugningen og bronzestøbningen, var det lokalt dagligdagsarbejde og/eller specialistarbejde? Bebyggelsens opbevaring, transport og tilberedning af fødeemner? Hvad var den marine udnyttelse af fjordens fisk, fugle og bløddyr?

Med udgangspunkt i artiklens resultater kan der kun argumenteres for, at gruber med skallag tildeles en stor opmærksomhed, og at al materiale hjemtages og analyseres. Der har i mange år været fokus på hustyper og deres indbyrdes tidsmæssige forhold, men gruberne rummer store mængder af interessant materiale. Stort set hvert eneste område vil med en grundig bearbejdning kunne tilføje ny viden, og der er derfor et stort potentiale i gruberne med skallag.

Bløddyr/snegle	
Lille tårnsnegl	<i>Bittium reticulatum</i>
Almindelig strandsnegl	<i>Littorina littorea</i>
Ungefødende strandsnegl	<i>Littorina saxatilis</i>
Pyramidetangsnegl	<i>Rissoa lilacina</i>
Stor dyndsnegl	<i>Hydrobia ulvae</i>
Konk	<i>Buccinum undatum</i>
Snegl ubest.	Gastropoda indet.
Bløddyr/muslinger	
Blåmusling	<i>Mytilus edulis</i>
Øster	<i>Ostrea edulis</i>
Pigget hjertemusling	<i>Acanthocardia echinata</i>
Almindelig hjertemusling	<i>Cerastoderma edule</i>
Lamarcks hjertemusling	<i>Cerastoderma glaucum</i>
Almindelig østersømusling	<i>Macoma balthica</i>
Flad pebermusling	<i>Scrobicularia plana</i>
Almindelig tæppemusling	<i>Venerupis corrugata</i>
Leddyr/rurer	
Kølet rur	<i>Balanus crenatus</i>
Lavvandsrur	<i>Semibalanus balanoides</i>
Ledorme/havbørsteorme	
Boreorm	<i>Polydora ciliata</i>
Havsvampe/kiselsvampe	
Boresvampe	<i>Cliona celata</i>
Havsvampe/kalksvampe	
	<i>Leuconia nivea</i>

Tabel 6. Artsliste.

Summery

Resource exploitation and settlement activity in the Late Bronze Age

Analysis of a pit complex containing shell layers at Hald, Nordfjends

The excavation of Late Bronze Age pits is often given a low priority but the results of the numerous different analyses undertaken on the pit complex at Hald show that there is information to be obtained. Of course, not all pits have such complex contents, but if features containing shells are encountered, these should be given a high priority, even though the scientific and archaeological analyses required are expensive. Even minor occurrences of organic and archaeological material can help improve our understanding of resource exploitation and settlement activities in the Bronze Age.

This article focusses on a double pit complex at Hald consisting of an eastern and western pit, where the eastern and latest of the two pits was found to be richest in material. Refuse was deposited here and the formation of the upper 0.5 m of deposits can be best traced in this pit. Here are alternating layers of sweepings from the hearth, food remnants – often burnt before deposition – and waste from activities associated with food preparation such as processing grain, cleaning cooking pots and serving food. Remains from craft activities such as bronze casting and flint knapping were also deposited in the pit. There is evidence of bird and deer hunting, fishing in the fjord and fresh water, gathering of oysters and cockles for food, as well as collecting of even extremely small mollusc shells for an – as yet – unknown purpose. There was cultivation of naked barley and emmer, as well as flax and gold of pleasure as oil-rich food sources. Domestic livestock was dominated by cattle, sheep/goats and pigs, where oxen were presumably also employed as draught animals. In addition, there was also many seeds of plants that were either weeds in the fields or grew wild in various biotopes. Oak wood was the fuel of choice, but heather turf and pine wood were also used. All this material was discarded in both the eastern and western pit.

The many archaeological and scientific analyses undertaken on the material from the pit complex at Hald demonstrate how much information can be obtained when all pit contents are recovered,

retained and analysed. They also prompt numerous new questions about activities we still know too little about, such as the handling of refuse and the settlement's storage, transport and preparation of foodstuffs, as well as and the roles of flint knapping and bronze casting and the exploitation of marine resources from the fjord – fish, birds and invertebrates.

Based on the results presented here, it can be argued that pits containing shell layers should be given special attention, such that all material is recovered and retained. For many years, there has been a focus on house types and their chronological significance, but the pits also contain a wealth of interesting material. Virtually all aspects of them would provide important new information, given detailed investigation and analysis and there is therefore great potential in pits containing shell layers.

Noter

- 1 130102-77: Jegstrup V, Dommerby sogn, SMS 556A. 130102-84: Dommerby I, Dommerby sogn, SMS 363A. 130102-138: Årbjerg bakke, Dommerby sogn, SMS 425A. 130102-97: Glatstrup VI, øst, SMS 960A. 130105-67: Birkesøvej, Gammelstrup sogn, SMS 958A. 130106-98: Bruddal, Højslev sogn. 130106-162: Svenstrup, Højslev sogn, SMS 508A. 130106-164: Pallesdamvej, Højslev sogn, SMS 525A. 130106-171: Ved Bruddal Høje, Højslev sogn, SMS 793A. 130106-151: Ramsdal, Højslev Kirkeby, Højslev sogn. Identisk med VSM 133D og SMS 41A. 130106-180: Nørregård, Højslev sogn, SMS1241. 130108-27: Mølgård, VSM09307. 130117-38: Hald, Ørslevkloster sogn, SMS 913A. 130117-199: Sønderhald, Ørslevkloster sogn, SMS 23A. 130117-213: Sønderhald II, Ørslevkloster sogn, SMS 502A5=SMS 521A. 130117-237: Heilskovvej, Ørslevkloster sogn, SMS 992A. 130118-95: Benhøje, Ørum sogn, SMS 734A. 130204-104: Harre, Harre sogn, SMS 406A. 130204-147: Dalstrupvej 2, Harre sogn, SMS1265-9. 131005-167: Lundgård II, Lihme sogn, SMS 950A.
- 2 Opsamlinger: Birkesøvej, Bruddal i 1903, Svenstrup, Pallesdamvej, Ved Bruddal høje.
Opsamling og mindre udgravning: Heilskovvej, Benhøje, Hald, Sønderhald II, Mølgård.
Fladeudgravninger: Jegstrup, Dommerby I, Årbjerg Bakke, Glatstrup VI, øst, Nørregård, Harre, Dalstrupvej 2 og Lundgård II.
- 3 Mikkelsen 1996.
- 4 Berntsson 2005, 110.
- 5 Andersen 1992, 84.
- 6 Henriksen et al. 2018.
- 7 Pantmann & Bødker Enghoff 2011.
- 8 Appel 2017.
- 9 Henriksen et al. 2018.
- 10 Mikkelsen & Bech 2018.
- 11 Robinson 2003, Henriksen et al. 2018.
- 12 Henriksen & Harild 2020.
- 13 Henriksen et al. 2018.
- 14 Over Tastum Øst og Vest (130107-58 og 60), Hellegård (130208-48) og Frammerslev IV (130406-46).
- 15 Hornstrup et al. 2005.
- 16 Malmros 2018.
- 17 Eriksen 2018 samt Olesen & Eriksen 2007.

- 18 Högberg 2004.
- 19 Eriksen 2018.
- 20 Christensen 1996.
- 21 Olesen & Eriksen 2007.
- 22 Eriksen 2018.
- 23 Eriksen 2018, 283.
- 24 Kristensen 2015.
- 25 Mikkelsen 1996.
- 26 Kristensen 2015.
- 27 Mikkelsen 2015.
- 28 Kristensen 2015.
- 29 Draiby 1985.
- 30 Kristensen 2018.
- 31 AAR 20957 4087±29. AAR 20958 2760±31.
- 32 AAR 35224 8434±34. AAR 35225 8309±35.
- 33 Se Slots- og Kulturstyrelsens arkæologiske strategier for Bronzealderen: <https://slks.dk/arkaeologisk-strategier/bronzealder-1800-500-fkr>

Litteraturliste

- Andersen, S.H. 1992: Marin udnyttelse af Limfjorden i stenalderen. *Limfjordsfiskeri i fortid og nutid. Limfjordsprojekt. Rapport nr. 4. Århus*, s. 65-96.
- Appel, L. 2017: Carved ship images from the Bronze Age barrows of north-eastern Zealand: on the trail of Bronze Age farmerfishers and seafarers. I: Sophie Bergerbrant & Anna Wessman (red.): *New Perspectives on the Bronze Age. Proceedings of the 13th Nordic Bronze Age Symposium held in Gothenburg 9th to 13th June 2015*. Archaeopress Archaeology. Oxford, s. 253-266. <https://doi.org/10.2307/j.ctv1pzk2c1.24>
- Appel, L. & P. Pantmann 2012: Konksneglen og torskefiskeriet i bronzealderen. *Skalk* nr. 5, 2012, s. 3-5.
- Appel, L. & P. Pantmann 2013: Udnyttelsen af havets ressourcer i bronzealderen – nordsjællandske gravfund i nyt lys. I: Boddum S., M. Mikkelsen & N. Therkildsen (red.): *Dødekulen i yngre bronzealders lokale kulturlandskab*. Yngre bronzealders kulturlandskab vol. 3, 2013, Viborg Stiftsmuseum & Holstebro Museum, s. 103-115.
- Berntsson, A. 2005: *Två män i en båt – om människans relation till havet i bronsåldern*. University of Lund, Institute of Archaeology - Report Series No. 93.
- Christensen, M. 1996: Slid på redskaber fra bronzealderen. I: J. Brinch Bertelsen et al.: *Bronzealderens Bopladser i Midt og Vestjylland*. De arkæologiske museer i Viborg Amt, s. 76-89.
- Draiby, B. 1985: Fragtrup- en boplads fra yngre bronzealder i Vesthimmerland. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 1984, s. 127-216.
- Eriksen, B.V. 2018: Bronze-Age flint-workning at Bjerre, Thy. I: J.-H. Bech, B. V. Eriksen & K. Kristiansen (eds.): *Bronze Age Settlement and Land-Use in Thy, Northwest Denmark. Vol II*, Jutland Archaeological Society, s. 281-347.
- Henriksen, P.S., D.E. Robinson & K. Kelertas 2018: Bronze Age agriculture, land use and vegetation at Bjerre Enge based on archaeobotanical analyses. I: J.H. Bech, B.V. Eriksen & K. Kristiansen (red.) *Bronze Age Settlement and land Use in Thy, Northwest Denmark Vol. II*. Jutland Archaeological Society, s. 385-449.
- Henriksen, P. S. & J.A. Harild 2020: Early Iron Age agriculture and land use in Thy. I: *Smedegård: A village mound from the Early Iron*

- Age near Nors in Thy, north-west Jutland*. Nordiske fortidsminder, Vol. 30. Det Kongelige Nordiske Oldskriftsselskab, s. 537-572.
- Hornstrup, K.M., K.G. Overgaard, S. Andersen, P. Bennike, P. H. Mikkelsen & C. Malmros. 2005: Hellegård – en gravplads fra omkring år 500 f.Kr. *Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie* 2002, s. 83-162.
- Högberg, A. 2004: The use of flint during the south Scandinavian late Bronze Ae: two technologies, two traditions. I: E. A. Walker, F. Wenbau-Smith & F. Healey (red.): *Lithics in Action. Papers from the Conference Lithic Studies in the Year 2000*. Oxford Books, s. 229-242.
- Kristensen, I.K. 2015: Spor efter metalhåndværk i Salling og Fjends. I: S. Boddum, M. Mikkelsen & N. Terkildsen (red.): *Bronzestøbning i yngre bronzealders lokale kulturlandskab*. Yngre bronzealders kulturlandskab vol. 5, 2015, Viborg Stiftsmuseum & Holstebro Museum, s. 107-119.
- Malmros, C. 2018. Resource problems in a treeless cultural landscape. Investigations of building timbers and charcoal from the Bronze Age settlements at Bjerre Enge, Thy. I: J.-H. Bech, B. V. Eriksen & K. Kristiansen (red.): *Bronze Age Settlement and Land-Use in Thy, Northwest Denmark*. Vol. I. Jutland Archeological Society Publications 102, s. 231-250.
- Mikkelsen, D. K. & J.-H. Bech 2018: Bjerre 4 – settlement, cemetery and field System. I: J.-H. Bech, B. V. Eriksen & K. Kristiansen (red.): *Bronze Age Settlement and Land Use in Thy, Northwest Denmark*, Vol. II, s. 133-149.
- Mikkelsen, P. 1996: Gruber, fund samt aspekter af økonomien på bopladserne. I: Brinch Bertelsen, J. et al. 1996: *Bronzealderens Bopladser i Midt og Vestjylland*. De arkæologiske museer i Viborg Amt, s. 64-75.
- Mikkelsen, M. 2015: Løgstrup SØ – bronzestøbning på en lokalitet med gårdsanlæg og samlingsplads. I: S. Boddum, M. Mikkelsen & N. Terkildsen (red.): *Bronzestøbning i yngre bronzealders lokale kulturlandskab*. Yngre bronzealders kulturlandskab vol. 5, 2015, Viborg Stiftsmuseum & Holstebro Museum, s. 107-119.
- Olesen, M.W. & B.V. Eriksen 2007: Krogstrup ved Snejbjerg. En bronzealderboplads med flintværktøj. *Midtjyske fortællinger* 2007, s. 77-92.

Pantmann, P. & I. Bødker Enghoff 2011: På dybt vand. *Skalk* nr. 1, 2011, s. 12-15.

Robinson, D. E. 2003: Neolithic and Bronze Age Agriculture in Southern Scandinavia – Recent Archaeobotanical Evidence from Denmark. *Environmental Archaeology*, vol. 8, issue 2, s. 145-165
<https://doi.org/10.1179/146141003790734686>

Andre kilder

Upubliceret

Bangsgaard, P. 2013: *Et knoglemateriale fra Ørslevkloster, Gl. Hald, dateret til Yngre Bronzealder - En zooarkæologiske gennemgang af knogler fra SMS 913A* (Z.M.K. 20/2011). Statens Naturhistoriske Museum, ArchaeoScience.

Gotfredsen, A.B. 2014: *Glattrup VI, øst, SMS 960A, Z.M.K. 74/2013*. En zooarkæologisk gennemgang af et knoglemateriale fra tre store gruber dateret til Yngre Bronzealder. Statens Naturhistoriske Museum, Københavns Universitet. ArchaeoScience Vol. IV 2014.

Gotfredsen, A.B. 2014: *Hejlskovvej SMS 992A Z.M.K.75/2013*. En zooarkæologisk gennemgang af et knoglemateriale fra to gruber dateret til Yngre Bronzealder. Statens Naturhistoriske Museum, Københavns Universitet. ArchaeoScience Vol. V 2014.

Gotfredsen, A.B. 2022: *Et knoglemateriale fra Nørregård II, SMS 1241, Z.M.K. 71/2013*. En zooarkæologisk gennemgang af knogler fra en Grube dateret til Yngre Bronzealder – en opdatering. Globe Institute, Københavns Universitet. ArchaeoScience Vol. VI 2022. (14 pp).

Nygaard, G. 1991: *SMS 363A Dommerby, SMS 425A 21 Årbjerg Bakke og SMS 23A Sønderhald*. Rapport og brev sendt til Museum Salling.

Jens N. Nielsen
Tidl. museumsinspektør
Nordjyske Museer

Ødekirker i Himmerland

Abstract

I slutningen af 1990'erne foretog Aalborg Historiske Museum arkæologiske undersøgelser af ødekirker i Himmerland. Flere kirker blev stedsfæstet, og det viste sig, at kirker og kirkegårde, som ikke er arealfredet, ofte er stærkt truet af nutidig dyrkning. Noget overraskende gav udgravningerne, trods deres begrænsede omfang, væsentlige oplysninger om stenkirkeres størrelse og konstruktion, samt data vedrørende kirkegårdene som fx størrelse, afgrænsning, gravtyper og stier. Dertil kommer påvisning af trækirker og mulige spor efter sådanne. Der fandtes også spor efter førkristne anlæg, der bl.a. kan stamme fra stormandsgårde. I en analyse af himmerlandske ødekirker påpeges nogle faktorer, som måske havde betydning for kirkernes beliggenhed, og dermed hvem grundlæggerne var.

Keywords: Ødekirker, kirker, Himmerland, middelalder, førkristen

Introduktion

Der er i Danmark flere hundrede nedlagte kirker – ødekirker. Kendskabet til ødekirkerne herunder deres præcise beliggenhed og bevaringstilstand bygger på en række kilder bl.a. lokal viden, topografiske værker, ældre kort og arkæologiske undersøgelser. Men kilderne er fåtallige og ofte mangelfulde – til tider modsigende.

I slutningen af 1990'erne foretog Aalborg Historiske Museum arkæologiske undersøgelser af ødekirker i Himmerland. Flere kirker blev stedsfæstet, og det viste sig, at kirker og kirkegårde, som ikke er arealfredet, ofte er stærkt truet af nutidig dyrkning.

Noget overraskende gav udgravningerne, trods deres begrænsede omfang, væsentlige oplysninger om stenkirkeres størrelse og konstruktion, samt data vedrørende kirkegårdene som fx størrelse, afgrænsning, gravtyper og stier. Dertil kommer påvisning af træ-

kirker og mulige spor efter sådanne. Der fandtes også spor efter førkristne anlæg, der bl.a. kan stamme fra stormandsgårde.

I en analyse af himmerlandske ødekirker påpeges nogle faktorer, som måske havde betydning for kirkernes beliggenhed, og dermed hvem grundlæggerne var.

Undersøgelserne viser, at ødekirker er særdeles vigtige kilder til belysning af overgangen fra hedenskab til kristendom og det tidlige kirkebyggeri i Danmark.

Ødekirker

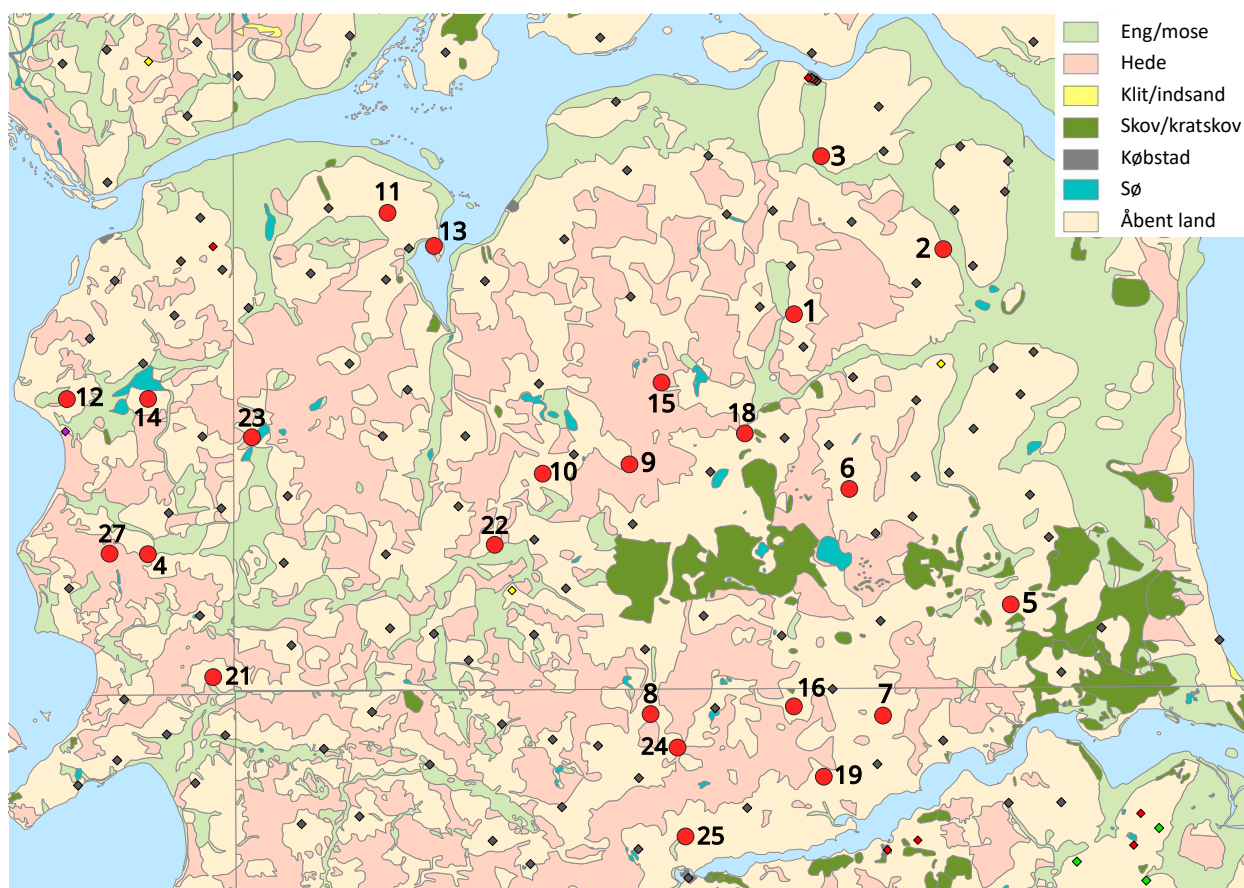
Et markant element i det danske landskabsbillede er hundredvis af kirker. De fleste har stået på samme sted siden opførelsen i tidlig middelalder, men der er også kirker, som i tidens løb er blevet nedlagt. De blev dermed ødekirker, hvilket vil sige kirker, hvor der ikke længere foregår kirkelige handlinger.¹ Som regel blev kirkebygningen samtidig eller senere revet ned, men der er også eksempler på, at en ødekirke senere blev taget i brug igen for efterfølgende at blive endelig nedlagt.² Et eksempel fra Himmerland er Svingelbjerg Kirke, som med kongelig tilladelse blev ødekirke i 1566. Kirken blev revet ned og sognet nedlagt, men temmelig usædvanligt blev der i 1907 opført en kirke tæt på ødekirken. Sognet blev for øvrigt også senere genetableret. Buderup Kirke blev ødekirke i 1907, hvor en ny sognekirke blev indviet i Støvring.³ Såvel kirken som kirkegården i Buderup er stadig intakt.⁴

Ødekirker har som andre fortidsminder ofte stor bevågenhed i lokalbefolkningen. Det gælder også for Korup Ødekirke i Østthimmerland. Kirkens præcise beliggenhed var ukendt i lang tid, som det ofte er tilfældet med ødekirker, men i 1997 lykkedes det en gruppe borgere, som deltog i et arkæologikursus at stedfæste kirken.⁵ Efterfølgende foretog Aalborg Historiske Museum en mindre arkæologisk undersøgelse. Den vækkede forfatterens interesse for ødekirker og åbnede øjnene for en række problemstillinger i forbindelse med disse – bl.a. manglende stedfæstelse. I samarbejde med Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat etablerede museet efterfølgende projektet "Ødekirker i Himmerland." Formålet var primært ved mindre arkæologiske undersøgelser at stedfæste ødekirkernes beliggenhed, men også at fastlægge størrelsen på kirken og kirkegården samt at vurdere om kirke og grave, som ikke er arealfredet, er truet af fx nutidig dyrkning (fig. 1; Katalog). Lidt overra-

skende resulterede projektet også i mange og vigtige oplysninger om kirkerne og kirkegårdene.

Der er registreret ca. 460 ødekirker i det nuværende Danmark, men det reelle antal er måske dobbelt så stort.⁶ De fleste ødekirker ligger i Jylland. Det er forklaret med, at en tilbagegang i befolkningstallet i Danmark havde forskellige konsekvenser i øst og vest og strukturelle forskelle inden for landbruget mellem Sjælland og Jylland.⁷ En relativ stor andel af de jyske ødekirker ligger mellem Limfjorden og Randers Fjord.⁸

Figur 1. Kort med arealanvendelse ca. 1800 i Himmerland.

Ødekirker/-kapeller angivet med katalognr. (rød), eksisterende kirker (grå), kapeller (gul) og klostre (pink). Kun ødekirker, som er stedfæstede/nærmere undersøgt, er anført.

Grafik: Nordjyske Museer.
Kort baseret på Videnskabernes Selskab.

Nedlæggelsen af kirker

De fleste kirker blev nedlagt i middelalderen, især i 1300- eller 1400-tallet og omkring Reformationen i 1536. Der er dog enkelte ældre og yngre nedlæggelser.⁹ Nedlæggelserne i tidlig middelalder skyldes bl.a. økonomiske nedgangstider og naturkatastrofer, mens årsagerne omkring Reformationen i særdeleshed var strukturelle og økonomiske forandringer i samfundet.¹⁰ Engberg nævner, at 64 landsognekirker blev nedlagt i yngre middelalder (1300-1525), og 78 landsognekirker blev nedlagt efter Reformationen (1525-1600).¹¹ Kun 19 kirker blev nedlagt før reformationen i yngre middelalder, hvilket understreger, at langt de fleste kirker blev nedlagt i tiden omkring Reformationen.¹²

En nærmere fastlæggelse af tidspunktet for nedlæggelse af en kirke er som regel vanskelig. Derfor er dateringsrammerne ofte brede, og der kan være betydelige forskelle i dateringen af en kirke (Katalog). Fx skriver Engberg om nedlæggelsen af kirkerne i Findestrup og Kirketerp i Himmerland "Antaget Nyere tid, 1600-1850". Som begrundelse anføres, "at der i omegnens gårde fra 1700-årene findes byggematerialer fra en kirke i form af profilerede kvadre og vinduesoverligger". "Havde det været almindelige mursten eller brudstykker af kvadersten, så kunne de sagtens have været hentet på tomten mange år efter nedrivningen."¹³

Engbergs begrundelse forekommer ikke sandsynlig. Genanvendelse af profilerede granitkvadre i verdslige bygninger er udbredt, fx i Tolstrup og Tulsted, og de kan siden nedlæggelsen udmærket være genbrugt flere gange, som det bl.a. er tilfældet i Kirketerp (se senere). Andre steder anføres det, at de to kirker blev nedlagt før Reformationen, Kirketerp endda i 1299.¹⁴

Det er temmelig usædvanligt, at trækirken i Fredbjerg ikke afløses af en stenkirke samme sted.¹⁵ Det kunne forventes at den, som andre trækirker, havde en relativ kort brugstid. Engberg mener da også, at kirken blev nedlagt i tidsrummet 1100-1300.¹⁶ Det samme gælder Kieffer-Olsen, der skriver, at man måske ikke nåede at bygge en stenkirke inden nedlæggelsen.¹⁷ En tidlig nedlæggelse er i overensstemmelse med, at kirken nævnes i et pavebrev i 1216 og fem ¹⁴C-dateringer.¹⁸

Det er imidlertid også nævnt, at nedlæggelsen skete senere. En lokalhistoriker skriver, at kirken blev nedbrudt omkring 1470, fordi folk forlod området pga. sandflugt.¹⁹ I et sogn berettes, at det skete

midt i 1500-tallet.²⁰ En lang levetid støttes til en vis grad af, at den godt 2000 m² store kirkegård med 808 grave størrelsesmæssigt svarer til kirker, som først er nedlagt i 1500-tallet (fx Korup og Sørup). Endvidere må nævnes, at der er tegn på, at nogle af kirkens bærende stolper, der har stået på syldsten, er udskiftet i løbet af brugstiden. Kirken lå sandsynligvis i et selvstændigt sogn, der blev slået sammen med et nabosogn (Farsø), hvis kirke beboerne nu skulle sogne. Disse forhold støtter til en vis grad en sen nedlæggelse.

Årsager til nedlæggelsen af kirker

Den overordnede årsag til nedlæggelsen af kirker var forringede økonomiske forhold.²¹ En meget væsentlig del af det økonomiske grundlag for driften af kirkerne var tiende, som blev indført i 1100-tallet. Tiende var en afgift på indtægter (bl.a. korn og kvæg), som sognets indbyggere skulle betale. Den var delt i tre dele, der henholdsvis gik til kirkens drift, præsten og bispem og efter Reformationen kongen i stedet for bispem. Hvis indtægterne i sognet faldt, fx ved dalende befolkningstal, blev kirkens økonomi forringet.

Andre forhold kunne også have en negativ påvirkning af kirkerens økonomi. Det var tilfældet, da Danmark i 1300-tallet blev ramt af en landbrugskrise (ødegårdskrisen). Den skyldtes en klimaforværring, der satte ind i begyndelsen af århundredet. Landbrugskrisen ramte især de jyske marginaljorder, der var opdyrket under højkonjunkturer i 1100- og 1200-tallet. Senere i århundredet blev krisen voldsomt forstærket af pesten, og i Vadehavsområdet blev forholdene forværret af stormflod og sandfygning.²² De mange nedlæggelser af kirker omkring Reformationen skyldes også især forringede økonomiske forhold.

Særlig betydningsfuld var fald i tiende, så i en række tilfælde giver kongen i Kongebreve tilladelse til at nedlægge forfaldne danske kirker, fordi der var for få gårde, der betalte tiende.²³ Det anførtes ofte i Kongebrevene, hvilken kirke beboerne fremover skulle sogne og betale tiende til.²⁴

Et eksempel i Himmerland er Svingelbjerg Kirke. Den var i midten af 1500-tallet forfalden (bygfalden), fordi den kun fik tiende fra syv gårde. Derfor accepterede kongen i 1566, at kirken blev nedlagt. Han betingede sig, at materialer herfra skulle genanvendes i Vesterbølle Kirke, hvortil beboerne også skulle sogne. Det bemærkes, at Svingelbjerg sogn fremover må ligge til Vesterbølle sogn, hvilket

var en klar forbedring af denne kirkes økonomi, fordi den fik tiende fra det nedlagte sogn.²⁵

Også andre steder i Himmerland blev sogne sammenlagt i forbindelse med nedlæggelse af en kirke for at forbedre økonomien for en bevaret kirke. Der er ikke, som i Svingelbjerg, direkte skriftlige vidnesbyrd herom, men når Pontoppidan skriver, at kirken i Mjels er flyttet til Volsted, skal det sandsynligvis ikke forstås bogstaveligt, men bl.a. som et udtryk for at beboerne nu skulle sogne kirken i Volsted, og at de to sogne er lagt sammen.²⁶

Sognekort fra 1680'erne viser, at der i sogne med én ødekirke (Røstrup sogn endda to, Nr. 7 og 16) også var en blivende romansk kirke.²⁷ Der er en klar tendens til, at ødekirken og den blivende kirke ligger relativt langt fra hinanden, nærmest i hver sin ende af sognet (fig. 1). Det må betyde, at der oprindeligt har været to sogne, men sognet med ødekirken blev ved nedlæggelsen slået sammen med et sogn med den blivende kirke. Sandsynligvis skulle beboerne sogne den bevarede kirke og betale tiende til denne.

Kongen forsøgte at forbedre kirkernes økonomi ved at give sin egen andel af tiende til præsten eller kirken i et sogn. Almindeligvis gjaldt det kun for et år, men Messinge Kirke på Fyn var så forfalden, at det var for tre år.²⁸ Som regel skyldes det, at kirken var forfalden, men det kunne fx også være for give præsten mulighed for at have en kapellan.²⁹ Kongens hjælp kunne også være et gavebrev på byggematerialer. Således får sognemændene i Holsted på Lolland tilladelse til at bruge sten og tømmer fra Sct. Olufs Kapel til deres meget forfaldne sognekirke.³⁰ Der er ikke fundet konkrete eksempler på, at kongen gav økonomisk hjælp af ovennævnte karakter til kirker i Himmerland, men formodentlig skete det.

Mulighederne for at vurdere den økonomiske formåen i de enkelte sogne er begrænsede og forbundet med betydelig usikkerhed. Engberg påpeger, at sognenes størrelse kan være et udtryk for antallet af tiendebetalere og dermed kirkernes økonomiske grundlag.³¹ Størrelsen på sogne med ødekirker i Himmerland fordelt på antal tusinde hektar i 1955 viser stort set et jævnt antal nedlæggelser af sogne fra 1.000 ha til 5.000 ha – Torderup sogn er dog over 5.000 ha.³² Det tyder ikke på, at der er en sammenhæng mellem sognenes størrelse og nedlæggelse af kirker.³³ Tallene er dog kun vejledende, da der er tale om to sammenlagte sogne (se ovenstående).

Kieffer-Olsen har undersøgt, om der er en sammenhæng mellem hartkorn i de enkelte sogne og nedlæggelse af kirker.³⁴ På baggrund af matriklen fra 1688 har han inddelt Danmarks sogne i fem kategorier baseret på størrelsen af hartkorn.³⁵ For 21 af de nedlagte kirker i Himmerland synes der at være en vis sammenhæng mellem hartkorn og nedlæggelse af en kirke, idet flere kirker blev nedlagt i de sogne med lavest hartkorn (tabel 1, gr. 1-3). Men tallene viser også, at manglende tiende ikke kan betragtes som en ensidig årsag til en nedlæggelse. Fredbjerg, Lundegårde, Torderup og Åle har fx et relativt højt tal for hartkorn (gruppe 4 og 5), og alligevel blev kirkerne i sognene nedlagt. Også i anden sammenhæng er det påpeget, at landsbykirkernes nedlæggelse ikke direkte kan relateres til hartkorn. Også Hyldgård har påpeget, at landsbykirkernes nedlæggelse ikke direkte kan relateres til hartkorn.³⁶

Gruppe	Tdr. hk.	Antal sogne	Kirke nr.
1	0-102	7	3, 6, 9, 13, 22, 23, 24
2	102-157	4	1, 7, 15, 16
3	157-214	5	5, 8, 10, 19, 25
4	214-317	2	4, 11
5	217-1090	2	2, 12
I alt		20	

Tabel 1.
Ødekirker i Himmerland
og hartkorn i sognet jf.
matriklen 1688
(Efter Kieffer-Olsen
2018, 112).

Antallet af gårde i et sogn kunne forventes at være en målestok for kirkernes tiendeindtægt. Konkrete tal fremgår af matriklen fra 1688, der ganske vist som regel er senere end kirkernes nedlæggelse, men bebyggelsesmønsteret er i grove træk det samme fra middelalderen og til begyndelsen af 1800-tallet.³⁷

Antallet af gårde er undersøgt for 16 sogne med ødekirker og 18 sogne med eksisterende kirker opdelt i grupper i Himmerland (tabel 2). Der er imidlertid tale om to sammenlagte sogne, hvorfor antal gårde er misvisende – måske var der kun omkring halvdelen. I Svingelbjerg får vi et fingerpeg. Her var tiende fra syv gårde ikke tilstrækkelig til at holde kirken ved lige i det oprindelige sogn. Det er således muligt, at for få tiendebetalere i den første gruppe (Nr. 9, 22, 24) var årsag til kirkernes nedlæggelse. Det kan også have spillet en rolle, at der var et lavt hartkorn i de tre sogne, men der burde

Antal gårde	Antal sogne med ødekirker	Andre sogne i Himmerland
10-20 gdr.	3 (nr. 9, 22, 24)	8
21-30 gdr.	5 (nr. 1, 5, 8, 10, 15)	6
31-40 gdr.	1 (nr. 11)	0
41-50 gdr.	4 (nr. 6, 7, 16, 19)	2
51 - gdr.	3 (nr. 2, 4, 12)	2

Tabel 2.
Antallet af gårde i sogne med ødekirker og eksisterende kirker. (Efter P. Dam 2022, tabel 1).

være en markant forskel på antallet af gårde i grupperne, hvis tien-deindtægt var en central årsag til kirkernes nedlæggelse. Selv i sog-ne med flere end 50 gårde (1688) blev der nedlagt kirker (Nr. 2, 4, 12). Det er tilmed sogne med et stort hartkorn. Heriblandt er Torde-rup Ødekirke, hvor der var 82 gårde i sognet. Dertil kommer en høj værdi for hartkorn, og at sognet med sine 5.269 ha (1955) var meget større end andre sogne med ødekirker. I 18 tilfældige sogne i Him-merland, hvor der ikke er nedlagte kirker, er der i langt de fleste sogne (14) i 1688 under 30 gårde, det største antal endda i gruppen 10-20 gårde. Hvis ovennævnte antagelse er rigtig, burde der heri-blandt være ødekirker.

Kirkerne havde også indtægter fra egen landbrugsdrift, men de kunne, bl.a. på grund af strukturelle forandringer, blive forringet.³⁸ Det kunne søges afhjulpet ved at øge det dyrkede areal. Således blev den kongelige gård Juelstrup præstegård for Buderup kirke (Nr. 18), fordi den tidligere præstegård havde "en ringe Tilliggelse" (mark areal).³⁹

Regionale forhold kunne formodentlig også påvirke kirkernes økonomiske situation. I 1534 udbrød der borgerkrig (Grevens Fejde/ Clementsfejden) i Danmark pga. uenighed mellem den jyske adel og bønderne om, hvem der skulle afløse Frederik 1. som konge. Det gik især hårdt ud over Nordjylland og specielt området mellem Limfjorden og Randers Fjord. Mindst 17 gårde blev brændt af, heraf 9 herregårde.⁴⁰ Det var fx tilfældet med Albæk, en hvor nærliggende kirke sandsynligvis havde tilknytning til herregården, og afbræn-ningen af denne bevirkede måske, at kirken blev nedlagt.⁴¹

Det er også nævnt, at ødelæggelser under borgerkrigen var skyld i, at Åle Ødekirke blev nedrevet.⁴² Andre følger af borgerkrigen var, at gårde blev tvangsforlenet til nye folk, og såvel på landet som i

Aalborg by skete der omfattende plyndringer. Den tabende part, bønderne, blev idømt hårde straffe, hvor mange selvejerbønder blev fradømt deres gårde, og de fleste ledere af oprøret blev henrettet.⁴³ Følgerne af borgerkrigen havde sandsynligvis en negativ indflydelse på de økonomiske forhold i området, herunder størrelsen på tiende og dermed nedlæggelsen af kirker.

Lokale forhold kunne også medføre nedlæggelse af en kirke. Trækirken ved Sebbersund blev afløst af en stenkirke på Sct. Nikolaj Bjerg, der omkring 1200 afløses af kirken ved Sebber Kloster. Formodentlig var trækirken en sognekirke, men den skulle sandsynligvis især betjene folk fra nær og fjern, der i perioder opholdt sig på en handels- og håndværksplads, der støder op til kirkegården. Da handels- og håndværkspladsen i begyndelsen af 1100-tallet gik ud af brug forsvandt et væsentligt grundlag for trækirken.⁴⁴ Stenkirken på Sct. Nikolaj Bjerg var formodentlig allerede bygget og taget i brug på dette tidspunkt. Den var sandsynligvis primært en sognekirke og blev derfor placeret på bjerget, så den kunne ses på lang afstand.

Nedlæggelsen af kapeller havde en helt anden baggrund, da man efter Reformationen ikke ville tolerere helgendyrkelse.⁴⁵

Kilder til ødekirker

Kendskabet til danske ødekirker stammer fra en lang række kilder, bl.a. skriftlige og arkæologiske. De kan dog som regel kun indikere tilstedeværelsen af en kirke, mens en sikker bestemmelse og stedfæstelse næsten altid forudsætter arkæologiske undersøgelser.

Lokalbefolkningen

Der knytter sig ofte lokale overleveringer til ødekirker.⁴⁶ Det er fx tilfældet med Fredbjerg Ødekirke, som Thit Jensen mente at have set i et syn.⁴⁷ Det kan dog ud fra senere arkæologiske undersøgelser fastslås, at kirken ligger et andet sted, end hun påpegede.⁴⁸ Lokale sagn kan også være mulige kilder. Ifølge et sagn voksede der en tornebusk på stedet, hvor alteret i Tulsted Ødekirke skulle have stået.⁴⁹

Der er dog også mere konkrete lokale vidnesbyrd. Et nu nedrevet hus på tomten efter Torderup Ødekirke havde (1998) over indgangsdøren en træplanke med indskriften "Den Gamle Kirke". Ved Oplev er der rejst et mindesmærke af granitkvadre fra kirken,

Figur 2. Mindesmærke af granitsten fra Oplev Ødekirke ved landevejen mellem Hadsund og Hobro.

Foto: Jens N. Nielsen.

og i Svingelbjerg er ødekirken markeret med et stort kors i en græsklædt mindelund.

Synlige rester

Enkelte gange har frivillige fredninger bevaret det nederste af en ødekirke over jordoverfladen. Det skete i 1873 for Finderup og Stenstrup ødekirker, hvorfor kirkerne i dag fremstår som ca. 1 m høje ruiner – også kaldet rudera. Kirkerummet er fyldt op med forskelligt nedbrydningsmateriale. Sådanne rudera er bl.a. nævnt i præsteindberetninger og topografiske værker. Fx omtaler Pontoppidan kirkerne i Li, Sjørup, Mosbæk og True.⁵⁰

Figur 3. Ruin (rudera) efter Stenstrup Ødekirke – arealfredet.

Luftfoto: Jens N. Nielsen.

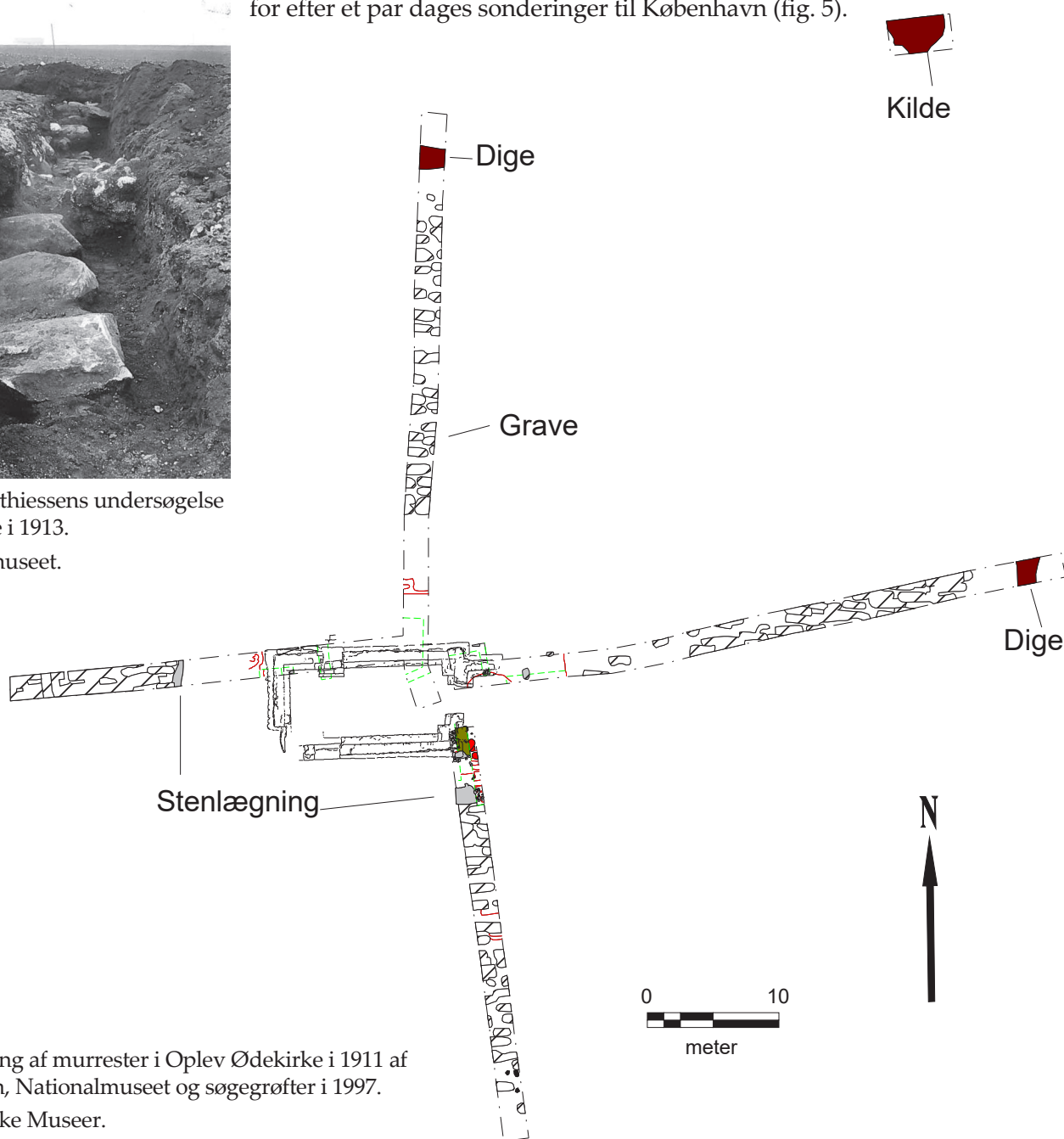
Der er et par eksempler på, at selv uden en fredning var det nederste af murværket i en kirke bevaret så længe, at det nåede at blive registreret af Nationalmuseet (Oplev 1911, Åle 1913). I Åle var bag-

grunden et brev fra seminarielærer P.N. Ryge, Ranum til Nationalmuseet om, at ejeren af jorden var begyndt at udgrave kirketomten. Hugo Matthiessen rejste til Åle. Han mente dog ikke, at tomten var truet bortset fra af ejerens udgravninger, og desuden var vejret i februar måned ikke til større udgravninger. Han returnerede derfor efter et par dages sonderinger til København (fig. 5).

Figur 5. H. Matthiessens undersøgelse af Åle Ødekirke i 1913.

Foto: Nationalmuseet.

Figur 4. Opmåling af murrester i Oplev Ødekirke i 1911 af M. Clemmensen, Nationalmuseet og søgegrøfter i 1997.

Grafik: Nordjyske Museer.

Rester af kirkegårdsdiger var ofte bevaret indtil sidste halvdel af 1800-tallet. Digerne ved Sørup Ødekirke blev taget under plov i 1871. I Oplev var der jf. Herredsindberetningen i 1888 en jordvold med et stengærde omkring kirkegården, og den nuværende ejer af marken med Munksjørup Ødekirke har hørt, at digerne omkring kirkegården var synlige omkring år 1900.⁵¹ Sådanne rester af ødekirker over jordoverfladen har spillet en væsentlig rolle, bl.a. for lokal interesse og omtale i topografiske værker. Ofte forsvandt de sidste rester af kirkerne i forbindelse med effektivisering af landbruget og anlægsarbejder i slutningen af 1800-tallet.

Bygningsrester og inventar

Ødekirkerne indeholdt værdifulde byggematerialer, der kunne genbruges andre steder.⁵² Derfor er det anført hvor materialerne skulle bruges i kongebrevene, som tillod nedrivninger. Et eksempel er som tidligere nævnt, at materialer fra Svingelbjerg Ødekirke skulle genanvendes i Vesterbølle Kirke.⁵³

Kirkernes granitkvadre var værdsat af lokalbefolkningen. To kvadersten fra stenkirken i Sebbersund blev i 1933 købt på havnen i Nibe, og de befinder sig i dag (2002) på en gård i Vesthimmerland.⁵⁴ I nuværende bygninger nær ødekirker er granitkvadre ofte genanvendt bl.a. som sokkel- og trappesten i fx Kirketerp, True og Tulsted, eller de indgår i haveanlæg som fx i Sørup.⁵⁵ Kvadersten fra Kirketerp Ødekirke blev i 1852 brugt i en ny kirke i Hobro, og kvadre fra Sørup Ødekirke blev i 1868 brugt i en jernbanebro ved Skørping.⁵⁶

På trods af at ikke alt blev genanvendt, kan det alligevel godt være bevaret. Vinduesoverliggerne af granit fra Kirketerp Ødekirke blev i 1800-tallet formodentlig opstillet i haven til den nærliggende gård, mens de nu fandtes fritliggende i et læhegn.⁵⁷

Figur 6. Kvadre m.m. fra Kirketerp Ødekirke genanvendt ved eksisterende stuehus samme sted.

Foto: Jens N. Nielsen.

Kirkernes inventar var relativt let tilgængeligt og brugbart. Således er der på landsplan eksempler på, at døbefonte blev solgt eller brugt i andre kirker.⁵⁸ Døbefonten fra Sørup Ødekirke havde befundet sig på en nærliggende gård jf. ejeren. Den kunne dog ikke findes ved museets besøg. Kun i enkelte tilfælde er der bevaret inventar fra ødekirker i Himmerland. Et salvegemme, der formodentlig er fundet på en mark ved Torderup, stammer måske fra ødekirken.⁵⁹ Helt specielt og med en usædvanlig historie er en sengotisk altertavle fra omkring 1500, der sandsynligvis er fra Rodsted Ødekirke. Midterfeltet i relief med den hellige familie blev indtil en gang i 1800-tallet opbevaret på loftet i en udbygning på en nærliggende gård. Det blev tilbudt forskellige instanser, bl.a. Nationalmuseet i 1873 og den russiske kejser, inden det kom til Kaiser Friedrich Museum i Berlin, som dog solgte det til Galleri Fleecktheim i samme by. Her købte Nationalmuseet det i 1938, og det indgår i dag i museets udstillinger.⁶⁰ Et udskåret stykke af en prædikestol på Vesthimmerlands Museum formodes at være fra Rodsted Ødekirke.⁶¹

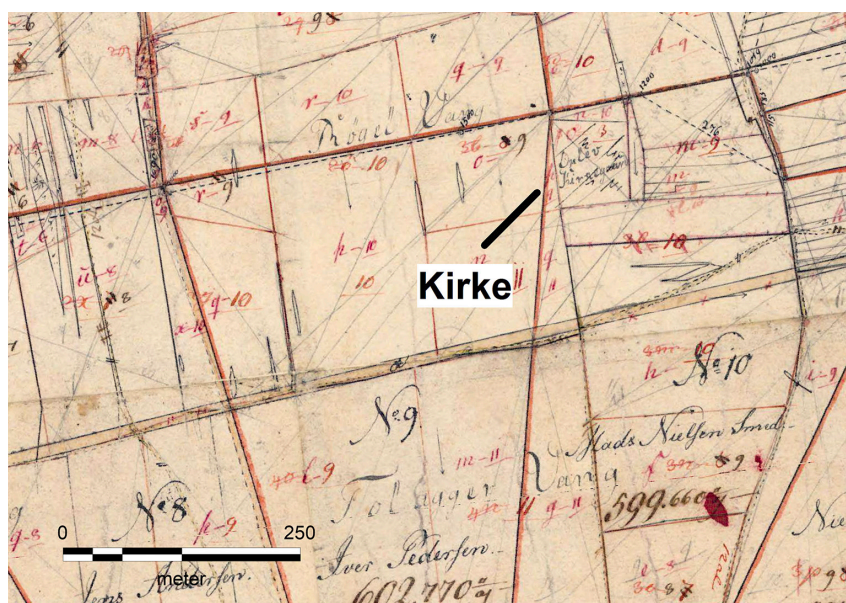
Figur 7. Altertavle (midterfelt) fra Rodsted Ødekirke.

Foto: Nationalmuseet.

Ældre kort

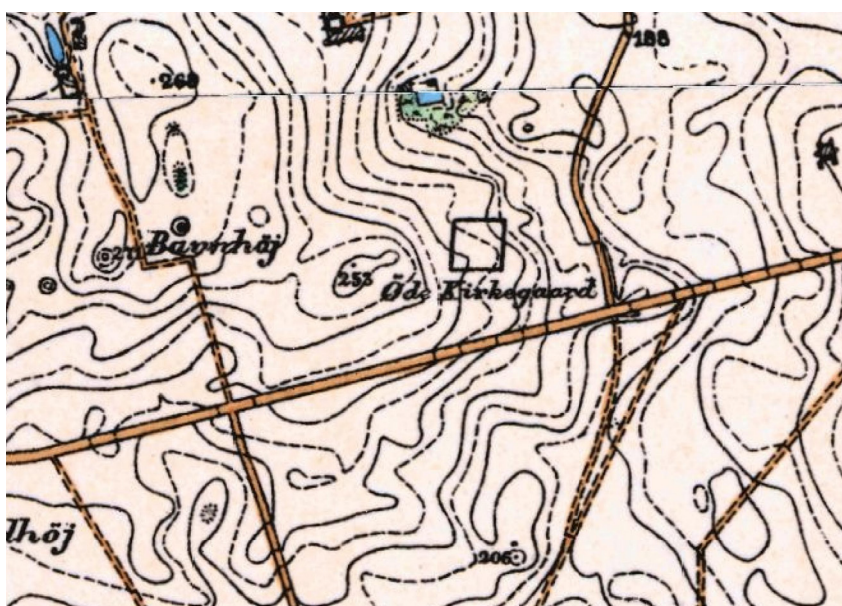
Bevarede kirkegårdsdiger er i flere tilfælde angivet på ældre kort. Markeringerne på kortene er vigtige, for de viser tilnærmelsesvis, hvor kirkerne ligger. Mere præcist er det, hvis der forekommer en indramning. Fx Original 1-kort (O1-kort) fra årtierne omkring år 1800 og de høje målebordsblade/højkantkort (Hk-kort), der for det nordjyske områdes vedkommende blev opmålt i sidste tredjedel af 1800-tallet, er vigtige kilder, da det er nogle af de få tilfælde, hvor en ødekirke er stedfæstet. Kun seks af ødekirkerne i denne undersøgelse er registreret på O1-kort, enten i form af en firkantet indramning og/eller ved en tekst, der fx indeholder betegnelsen kirke eller kapel (Nr. 1, 6, 7, 10, 18, 19).

Figur 8. Oplev Ødekirke på O1-kort.

Væsentlig hyppigere er ødekirker markeret på Hk-kort. Også her kan kirkegården være markeret med en firkantet indramning, hvor der i Oplev endda står "Öde Kirkegaard". I Tulsted er der flere tekstbetegnelser, bl.a. "Kirkegaarden" og "Gamel Kirkegaard" samt "Kappel Bakken", som Pontoppidan også nævner. Han skriver, at der er kendelige spor efter en kirke og kirkegård.⁶² På Hk-kortet for Fredbjerg angiver en firkantet lysning i et hedeområde kirkegården. Lysningen er dog ikke medtaget på kortet fra 1893, måske fordi området da var sprunget i hede, men på de lave målebords-

blade (1901-1971) er firkanten angivet og et kors, samt teksten "Fredbjerg Ke".⁶³ Markeringen på Hk-kort kan også ske ved en tekst, hvori ordet kirke eller kapel indgår, eller blot ved ordet "Ruin", fx Kirketerp og Mosbæk, mens andre ødekirker, som fx Korup og Mjels, ikke figurerer på Hk-kort.

Figur 9. Oplevel Ødekirke på Hk-kort.

De ældre kort er af svingende kvalitet. Manglende afsætning af en ødekirke betyder ikke nødvendigvis, at kirkegårdsdiget/kirkegården ikke var synlig. Årsagen kan være ringe grundighed hos landmåleren.⁶⁴ Det er måske forklaringen på, at Fredbjerg Ødekirke ikke er angivet på O1-kortet, mens kirkegården er markeret på det senere Hk-kort. Det samme gælder desuden for en nærliggende stor gravhøj, hvilket underbygger, at opmåleren af O1-kortet, ikke har været særlig grundig. Den svingende kvalitet af ældre kort kommer også til udtryk ved Tostrup, hvor kirkegårdsdiget er fredet og dermed bevaret. Alligevel er det hverken angivet på O1-kortet eller Hk-kortet. På sidstnævnte står der dog "kirkehøj".

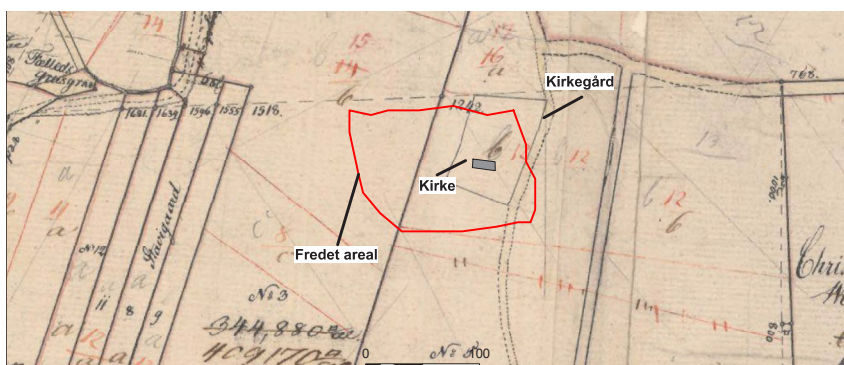
Kirkegårdsdigerne er således vigtige kilder til erkendelse af ødekirker, deres stedfæstelse og kirkegårdenes udstrækning. Ældre kort kunne måske have givet grundlag for en fredning af kirkegår-

Figur 10. Fredbjerg Ødekirke og gravhøj på Hk-kort.

den og ikke kun selve kirken, som det nogle gange er sket. Når digerne blev jævnet ud og kirkegården taget under plov, forsvandt et væsentligt grundlag for markering af kirkegårde på kort. Rodsted Ødekirke er dog en undtagelse. Kirkegården er på O1-kortet fra 1844-1866 markeret med en indramning, der er identisk med indramningen på udskiftningskortet fra 1805, hvilket ikke er et usædvanligt fænomen. På Original 2-kortet (O2-kortet) fra 1866-1962 findes indramningen og teksten "Kirkegaard".⁶⁵ Indramningen er væk på det lave målebordsblad fra 1880, men på det tidligere indrammede kirkegårdsområde er nu markeret en firlænget udflyttergård med en stor have og teksten "Kirkegaard". Det samme er tilfældet

Figur 11. Kirkegårdens udstrækning i Mjels på O1-kort tilføjet kirke og fredningsareal. Kort: Nordjyske Museer.

for det nogenlunde samtidige Hk-kort. På det nuværende matrikelkort er udskilt matr. 5a, der har samme beliggenhed og stort set er identisk med ovennævnte kirkegårdsområde. Den er udskilt fra den store, omkringliggende matrikel 5 (O1-kort). Det er måske en konsekvens af ejerskifte af jord i forbindelse med opførelsen af udflyttergården på kirkegårdsområdet.⁶⁶

Stednavne

Som ovenstående nævnt kan stednavne vidne om ødekirker; det er imidlertid en meget usikker kilde. I nogle tilfælde har der aldrig været en kirke som fx på to lokaliteter med navnet "Kirkebakke" i Ferslev og Gunderup sogne i Himmerland. Stednavnene kan i stedet skyldes en bakke på en vej til en kirke, men det kan ikke altid bruges til at lokalisere selve kirken. Stednavne kan også skyldes, at jorden var ejet af kirken eller referere til ejeren,⁶⁷ men der er også eksempler på, at et stednavn vidner om en kirke. Det er tilfældet i Mjels, hvor kirketomten betegnes "Kirkehøj". Betegnelsen findes stadig på 4-cm kort og i Slots- og Kulturstyrelsens database, Fund og Fortidsminder (F&F). I Mjels er det betegnelsen "høj", der synes misvisende, for der er ikke nogen gravhøj i nærheden, og kirken ligger nærmest på et lille plateau, som ikke er det højeste sted i området. Måske skyldes betegnelsen, at kirken, som i andre tilfælde, langt op mod vor tid lå som en ruin (rudera).

Hvor vanskelige stednavne kan være at håndtere, viser et "modsat" tilfælde for Tulsted Ødekirke. I F&F betegnes en gravhøj "Kapelhøj", men ødekirken, som ligger på den samme bakke, kaldes Sejlstrup Kirke.⁶⁸ På Hk-kortet står der bl.a. "Kapelhoys Vangen", men ødekirken er klart markeret og har betegnelsen "Gamel Kirkegaard".⁶⁹ Også i Tulsted betegnes en nærliggende gravhøj "Kapelhøj", hvor T.E. Christiansen bemærker, at det vel kan tænkes, at kirkens klokkehus eller klokkestabel har stået på gravhøjen.⁷⁰ Engberg nævner, at det kan være et udtryk for den forvirring, der ofte var i forbindelse med brug af ordene kirke og kapel, og at det efter middelalderen er almindeligt, at en ruin får betegnelsen kapel.⁷¹ Stednavne kan dog indeholde væsentlige og præcise oplysninger, som fx True Kirkegård, Rodsted Kirkegaard, Sørup Gl. kirke, Øde Kirkegaard (Oplev), og som det senere skal beskrives, Kirketerp.

Indberetninger

I 1638-39 skulle bl.a. præster i Aalborg Stift sende indberetninger om oldtidsminder til Ole Worm fra Københavns Universitet. De ligger således tidsmæssigt forholdsvis tæt på nedlæggelsen af mange kirker og kunne derfor forventes at indeholde væsentlige oplysninger, men der er desværre ingen indberetninger om ødekirker i Himmerland i det publicerede materiale.⁷²

Et par hundrede år senere blev danske præster anmodet om inden et år at indberette fortidsminder i landets sogne til Oldsagskommissionen af 1807. Indberetningerne er af stærk svingende kvalitet og ofte mangelfulde. For langt de fleste ødekirker i Himmerland foreligger der ikke indberetninger for sognene, eller de er uden relevante oplysninger, og derfor figurerer sognene ikke i den publicerede version.⁷³ De manglende indberetninger er lidt besynderlige, da resterne af mange af kirkerne og kirkegårdsdiger endnu var synlige på dette tidspunkt.

Kun fire ødekirker er omtalt i indberetninger fra 1808 og 1809, hvor Sørup Ødekirke endda er nævnt af to præster.⁷⁴ Oplysningerne om de fire kirker begrænser sig til, at der har været en kirke, samt at sporene endnu kan ses i terrænet. For Sørups vedkomme med den væsentlige bemærkning, at kirkegårdsdiget er synligt. Det bør jf. indberetningen "tilskrives den Hellighed Bonden tillægger et Sted, der gemmer Fædres Been, hvis Fred ei ustraffet lader sig bryde."⁷⁵

I 1873 iværksatte Nationalmuseet en registrering af landets fortidsminder. Efter at have indhentet oplysninger hos lokale folk, bl.a. præster og skolelærere, besigtigede Nationalmuseet fortidsminderne (herredsberejsninger). Berejsningerne i Himmerland blev især foretaget af Kr. Bahnson i årene 1888-89.⁷⁶ Af de 27 ødekirker i denne undersøgelse er der oplysninger i 10-11 tilfælde, mens 10 ødekirker ikke omtales, og der hersker usikkerhed for 7 ødekirker.⁷⁷ De hyppigste oplysninger i herredsberejsningerne er, at fx en jorddyng markerer kirken, kirkens dimensioner, at sten fra kirken er anvendt i andre bygninger, eller at der er spor efter kirkegårdsdiget.

De manglende indberetninger kan bl.a. skyldes, at tomterne ikke længere var synlige i terrænet. Dog er Åle Ødekirke ikke indberettet, selv om det vides, at tomten efter kirken endnu var synlig i 1913, hvor Nationalmuseet foretog undersøgelser. Der er et betyde-

ligt sammenfald mellem manglende indberetninger og udeladte angivelser på Hk-kortene, der blev udarbejdet nogenlunde samtidig med herredsberejsningerne. Der er også forskel i de to kilders angivelser, hvor fx Korup Ødekirke er indberettet i herredsberejsningerne, men den er ikke afsat på Hk-kortet. Resterne af Svingelbjerg Ødekirke var sandsynligvis synlige, og kendskabet til den må formodes at have været udbredt, men den er heller ikke indberettet. Forskellene må sandsynligvis tilskrives svingende omhyggelighed blandt indberettere og berejsere.⁷⁸

Topografiske værker

Enkelte skriftlige kilder af topografisk karakter nævner også ødekirker. I Pontoppidans Danske Atlas fra 1769 er flere af de himmerlandske ødekirker nævnt. Det er som regel en ganske kort bemærkning, der bygger på synlige spor, fx at der på Kielstrup Mark ses rudera efter en kirke og kirkegård, kaldet Oplev eller Ophøis Kirkegaard. Og på Stenstrup og Tolstrup (Er Tostrup) marker er der rudera efter kirker. Pontoppidan nævner også, at der på Albækgårds mark fandtes rester af et kapel og en kirkegård.⁷⁹ Rigtigheden af sidstnævnte oplysning har indtil for nylig været usikker, men en indramning nord for Albækgård på O1-kortet må anses for en bekræftelse af, at kirken eksisterede, og viser dens beliggenhed. Indramningen angiver kirkegården, hvorfor der sandsynligvis ikke er tale om et kapel, men en kirke.

Væsentlig hyppigere omtales ødekirker i Trap Danmark – ofte med reference til Pontoppidan.⁸⁰ Oplysningerne i Trap kan være sparsomme, og for nogle få ødekirker i Himmerland er Trap den eneste skriftlige kilde. Om Mjels Ødekirke hedder det således, at der skal have været en kirketomt, der ifølge Pontoppidan kunne spores i 1769.⁸¹ Mere konkrete oplysninger forekommer om Tordeurup, hvor det nævnes, at kirken er omtalt i Viborg Stifts kirkeregnskaber 1450, 1500 og andre år. Endvidere at den nu er nedbrudt, men der er ved gravning fundet fundamenter.⁸²

Der er dog forskelle i udgaverne af Trap.⁸³ Således er Fredbjerg Ødekirke nævnt i 2. og 3. udgave (henholdsvis 1872-79 og 1898-1906), men ikke i 5. udgave.⁸⁴ Om Mosbæk Ødekirke hedder det i 3. udgaven, at der på en lav bank ses rester af en bygning og kalkbrokker. Jf. traditionen er det en kirke. I 5. udgaven nævnes ødekirken ikke.⁸⁵ Også for Lundegårde Ødekirke er der konkrete

oplysninger, idet skibet beskrives som 14 m langt, og at koret er 7 m langt. Det er de eneste data, vi har om denne kirke.⁸⁶ Blandt andre kirker, hvor størrelsen angives, kan nævnes stenkirken i Sebbesund (kun 3. udgave). For Tulsteds vedkommende oplyses, at skibet er 7x10 m og koret 5x7 m. Det bemærkes, at der er rester af triumfvæggen.⁸⁷

Oplysningerne i Trap kan imidlertid også være misvisende. Trap skriver, at kirken i Sørup er omtrent 22 m lang og 9,4 m bred.⁸⁸ Ved museets udgravning var de tilsvarende mål 20x9 m. Ifølge Trap var kirken i Tostrup 21x5 m stor, men jf. en plan fra Nationalmuseets herredsberejsning i 1888 og en beskrivelse af tegneren E. Rondahl er kirkens samlede længde kun ca. 15,4 m. Det er ruinen (forhøjningen), der er 21 m, hvilket Rondahl også præciserer i sin beskrivelse.⁸⁹ Formodentlig er de anførte mål på Sørup Ødekirke i Trap også ruinen og ikke selve kirken. Det nævnes direkte at være tilfældet for Oplev Ødekirke, "som spores i terrænet som en stenet forhøjning ca. 20 m lang."⁹⁰ Beskrivelserne i Trap kan altså være misvisende, da de angiver ruinens størrelse og ikke selve kirken.

I Trap forekommer der også omtale af kapeller. Ved Vadgård (Nr. 27, Gunderupgård) skal der ifølge Trap have stået et kapel, hvor der er fundet skeletter, ligesom der har været en kilde (Kapelkilden), som også nævnes på Hk-kortet.⁹¹ Der er ikke fundet andre oplysninger om kapellet, men ovennævnte to kilder tyder stærkt på, at det har eksisteret.⁹²

Pontoppidan og Trap er væsentlige for oplysninger om forekomst af en ødekirke i et område. Fx hedder det, at "I Mjels skal der have ligget en kirke" og "Ved Korup har der mul.(igvis) ligget en kirke".⁹³ Men de angiver ikke en præcis stedfæstelse.

Udgravninger

På grundlag af ovennævnte kilder er det som regel kun muligt at foretage en tilnærmelsesvis stedfæstelse af en ødekirke. O1- og Hk-kort giver dog relativ gode muligheder, men kilderne er sjældent anvendt. En præcis stedfæstelse og afgrænsning kræver som regel arkæologiske undersøgelser. Arkæologers interesse for ødekirker og økonomisk mulighed for at foretage udgravninger var imidlertid i mange år begrænsede. Trods dette er der igennem årene blevet foretaget undersøgelser af ødekirker.

I 1984 blev en trækirke og en stenkirke med tilhørende kirkegård fra tidlig middelalder totaludgravet i Tirup ved Horsens.⁹⁴ Det var en banebrydende undersøgelse, der øgede fagfolks interesse for ødekirker. Enkelte andre udgravninger skal nævnes.

For nylig er en ødekirke og tilhørende kirkegård udgravet ved Tjærby, som ligger øst for Randers.⁹⁵

I Hjulby på Fyn samt Kongsted og Ullerup ved Fredericia er der foretaget afgrænsende prøvegravninger af ødekirker, som meto- disk har stor lighed med de himmerlandske undersøgelser.⁹⁶

For Himmerlands vedkommende havde O. Olsen m.fl. i 1955/56 planer om at foretage arkæologiske undersøgelser af Korup Øde- kirke. De blev imidlertid skrinlagt.⁹⁷ Tandlæge E. Christiansen fore- tog omkring 1970 undersøgelser af grave ved flere himmerlandske ødekirker, bl.a. Mjels og Sørup, men der er hverken bevaret knogler eller skriftligt materiale fra disse.⁹⁸

Ved enkelte kirker er der i forbindelse med anlægsarbejder o.a. foretaget udgravninger, men de er som regel så begrænsede, at de kun dokumenterer kirkens eller gravenes tilstedeværelse.

I 1907 blev der ved gravning efter mergel ved Munksjørup fun- det et skelet. Det blev en speget sag, der viser, hvor usikre kilderne kan være. Sagen blev overdraget til Løgstør Politi. Skelettet var ikke noget bevis på en ødekirke, men under politiets afhøringer oplyste ejeren, at han havde bortpløjet diger, som indrammede en firkantet plads. Det tyder stærkt på, at der har ligget en ødekirke på stedet. Også i Trap giver Munksjørup anledning til usikkerhed, idet den her bliver blandet sammen med ødekirken i Åle.⁹⁹

Ved Gug Ødekirke blev der i 1922 under et anlægsarbejde fun- det skeletter. Knoglerne skal være genbegravet på den nærliggende Sønder Tranders Kirkegård, hvilket dog ikke har kunnet bekræf- tes. Lokale folk oplyser, at der også senere er opgravet skeletter ved anlægsarbejde. I det ene tilfælde blev de efter sigende kørt ud i en grusgrav.

Vesthimmerlands Museum har gennemført udgravninger ved Fredbjerg (natursti) og Li. Sjørup (golfbane).¹⁰⁰ Større afdækninger af kirke og kirkegård forekommer i Himmerland kun i forbindelse med trækirkerne i Fredbjerg og Sebbersund.

Registreringer og udgivelser

Ødekirkerne er af flere grunde vigtige kilder til kristendommens indførelse og det tidlige kirkebyggeri i Danmark. Det skyldes især, at jordlagene under kirkegulvet som regel ikke er forstyrret af gravlæggelser og tekniske anlæg, som det er tilfældet i eksisterende kirker. Der er derfor gode muligheder for at finde spor efter trækirker og oplysninger om de tidlige stenkirkers struktur og konstruktion.¹⁰¹ Kirkegårdene er også meget vigtige kilder. På ødekirkegårde er gravene ikke forstyrret af gravlæggelser efter Reformationen. De indeholder derfor et vigtigt skeletmateriale fra middelalderen til antropologiske analyser. Ligeledes afspejler kirkegårdene gravskikken indtil Reformationen og dermed træk af tidens samfundsstruktur.

Der er foretaget enkelte undersøgelser af forskellig karakter som fx en registrering af kirke- og kapeltomter, som Nationalmuseet iværksatte omkring 1970. Materialet blev imidlertid kun fuldt ud gennemarbejdet i to af de daværende amter – heriblandt Aalborg.¹⁰² De fredningsmæssige resultater er fremlagt af T. E. Christiansen, herunder fjorten ødekirker fra Himmerland (her Nr. 1-14).¹⁰³ Nogle årtier herefter blev der udarbejdet en oversigt over fynske ødekirker.¹⁰⁴

Efter undersøgelserne af ødekirker i Himmerland blev der udgivet to omfangsrige værker om ødekirker i Danmark. Således har Engberg udgivet et omfattende katalog over ødekirker.¹⁰⁵ Dermed foreligger der nu en hårdt tiltrængt registrering af danske ødekirker. En registrering af ødekirker er kun første skridt: Der bør foretages arkæologiske undersøgelser for at få mere præcise data som fx stedfæstelse.

Fredninger

Med baggrund i ødekirkernes store kildemæssige værdier kunne det forventes, at de i stort omfang er fredede eller på anden måde sikret mod ødelæggelse af fx dyrkning, men det er langt fra tilfældet. Den optimale beskyttelse er arealfredning, hvilket betyder, at området skal henligge urørt. Arealfredninger kan være indgået frivilligt i 1873 eller senere, fx som en følge af fredningsloven af 1973. I Himmerland har kun Tostrup og Tulsted arealfredning af både kirken og kirkegården, sidstnævnte fordi der var synlige kirkegårdsdiger.¹⁰⁶

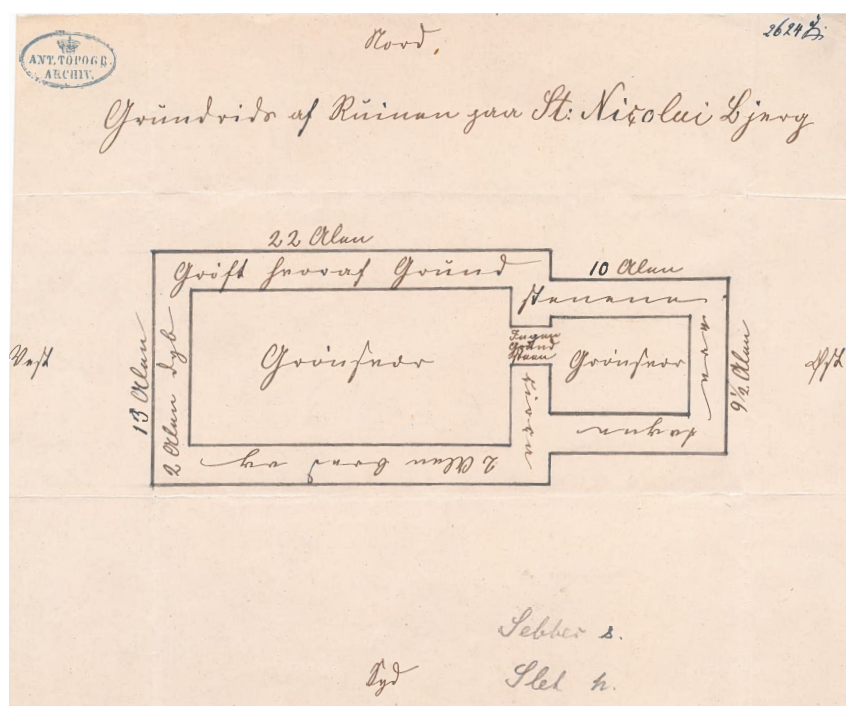
Det er mere almindeligt, at en arealfredning kun omfatter kirken som fx ved Stenstrup Ødekirke. I sådanne tilfælde er der ingen sikring af kirkegården, hvis afgrænsning tilmed ofte er uvis. Mere udbredt er landskabsfredninger, hvilket betyder, at området må dyrkes, men der må ikke foretages dybtgående jordarbejde. I Himmerland er bl.a. Sørup Ødekirke landskabsfredet. Det gælder også for selve kirken i Korup (1977), men Fredningsstyrelsen fandt ikke grundlag for at frede kirkegården.¹⁰⁷ I Mjels blev et område på 100x60 m landskabsfredet, hvilket sandsynligvis var et forsøg på at inddrage kirkegården. Den måler imidlertid kun ca. 54x47 m, og for øvrigt er fredningsarealet forkert afsat på kortet. Mere heldig er landskabsfredningen i Oplev, som godt og vel dækker kirken og hele kirkegården.

Da landskabsfredningerne blev indgået, var det som regel en tilstrækkelig sikring af ødekirkerne. Det er imidlertid ikke tilfældet længere, fordi landbrugets jordbearbejdning i dag går væsentlig dybere, end da fredningerne blev gennemført. Således blev der i 1983 pløjet en granitkvadre op, som sandsynligvis lå in situ ved Mjels Ødekirke. Lodsejeren ville ikke tillade en arkæologisk undersøgelse, som kunne stedfæste og afgrænse kirkegården. Derfor blev den ikke arealfredet, men kun landskabsfredet. I dag er der, bl.a. jf. udgravningerne i Himmerland sandsynligvis ingen ødekirker, hvor der er primært murværk tilbage, men i bedste fald kan fundamentsgrøfterne være intakte.

De begrænsede fredninger af ødekirker og især kirkegårdene skyldes måske, at de ikke er stedfæstede og præcist afgrænsede.¹⁰⁸ Fx skriver Pontoppidan, at der vest for Sørup mark ligger nogle rudera efter et kapel eller en liden kirke. I præsteindberetningen fra begyndelsen af 1800-tallet står der, at den ligger "et par Bøsseskud vesten for Sørup Bye",¹⁰⁹ og på nyere tids kort er kirken forkert afsat. Dette gælder for øvrigt også for Fredbjerg Ødekirke. I forbindelse med at der i 1880 blev gravet fundamentsten op i stenkirken i Sebbesund, lavede T. Svanholm fra Sebbes Kloster en grundplan over kirken og sendte den til Nationalmuseet.¹¹⁰ Men kirken var ikke stedfæstet på "bjerget", det skete først, da den blev fredet et halvt hundrede år senere.¹¹¹

En præcis stedfæstelse af en ødekirke og udstrækningen af kirkegården, kan kun ske ved arkæologiske undersøgelser eller i nogle tilfælde geofysiske undersøgelser. En sådan påhviler en anden in-

stans end fredningen, hvilket måske kan have vanskeliggjort processen.¹¹² Nogle gange har fysiske forhold fjernet incitamentet til fredninger. Således hedder det om ødekirkerne i Gug, Torderup og True, at selv om kirkernes omtrentlige beliggenhed var kendt, har Fredningsstyrelsen tilsyneladende "opgivet Ævred", fordi der er nutidig bebyggelse i området.¹¹³

Figur 12. Plan over stenkirken i Sebbesund 1880.

T. Svanholm, Sebbes Kloster til Löffler, Nationalmuseet. Antikvarisk, Topografisk Arkiv.

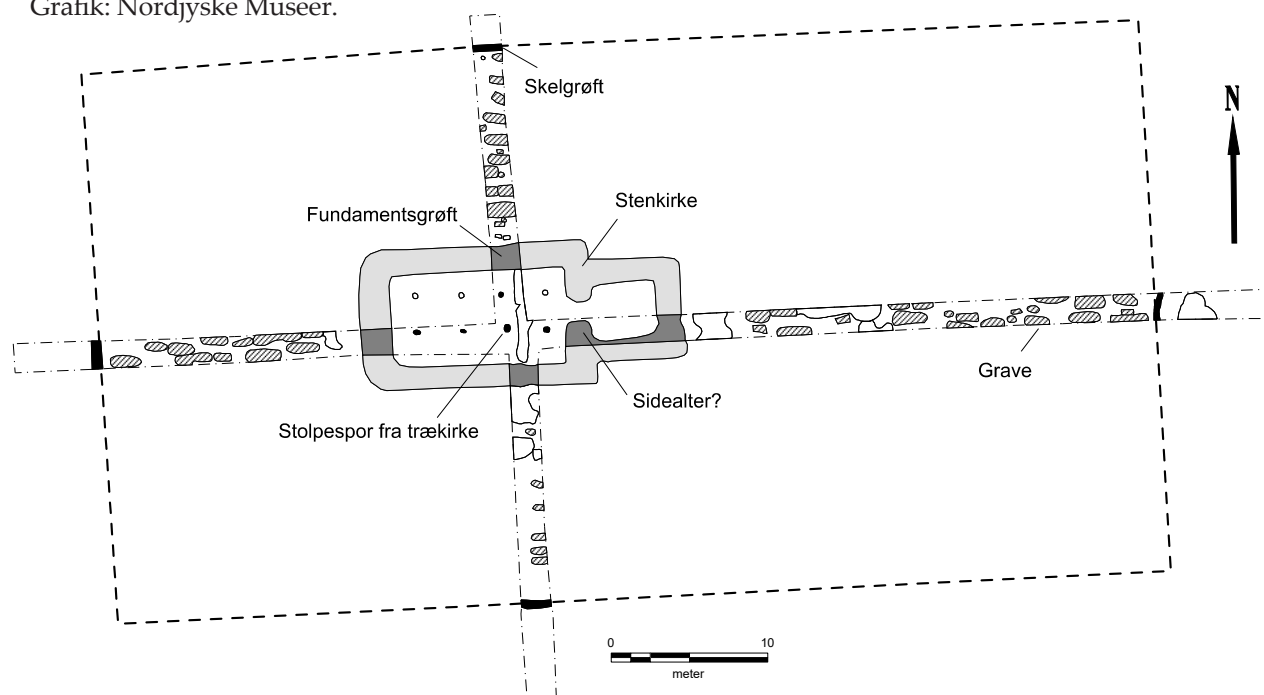
Udvælgelse og metode

Indledningsvis blev 27 formodede ødekirker i landsogne i Himmerland registreret ved arkivalske undersøgelser.¹¹⁴ Som tidligere nævnt opfylder Buderup Ødekirke (katalog Nr. 18) definitionen, men den eksisterer stadig, hvorfor den ikke blev undersøgt nærmere.¹¹⁵ Hørby kirketomt (katalog Nr. 26) i det sydlige Himmerland viste sig at være en uheldig og misvisende betegnelse for en stensætning fra 2009.¹¹⁶ I nogle tilfælde var det ikke muligt at foretage udgravninger, fordi kirkens eksistens ikke kunne bekræftes, el-

ler den ikke kunne lokaliseres (katalog Nr. 9, 14, 17, 20, 27).¹¹⁷ Udgravninger kunne også forhindres af, at kirken ligger i bymæssig bebyggelse, eller fordi lodsejeren ikke ville tillade en undersøgelse (katalog Nr. 3 og 8). To ødekirker var så tilgroede, at såvel rekognoscering som udgravning var umulig (katalog Nr. 7 og 11). Li. Sjørup blev ikke undersøgt, da der tidligere er gennemført udgravninger, og den ligger i en golfbane (katalog Nr. 23). Trækirken og stenkirken i Sebbersund er udgravet i anden sammenhæng (katalog Nr. 13).¹¹⁸ Arealfredninger enten forhindrede udgravninger i Tulsted og Tostrup (katalog Nr. 6, 7) eller begrænsede omfanget af udgravningerne som ved Stenstrup og Finderup (katalog Nr. 16, 24). Der blev ikke foretaget udgravninger i Svingelbjerg pga. manglende økonomiske ressourcer (katalog Nr. 21).

Første skridt i feltarbejdet var rekognosceringer for at få et fingerpeg om kirkernes beliggenhed. Det viste sig hurtigt, at selv på marker med lav vegetation var stenkirkerne nemme at erkende pga. mørtel, granitafslag m.m. fra nedbrydningen i overfladen.¹¹⁹ Det gav en omtrentlig beliggenhed af kirken. Herefter blev muldlaget afrømmet i en Ø-V gående, 2 m bred bane (søgegrøft), og under hensyntagen til sporene i denne blev anlagt en søgegrøft N-S. I hel-

Figur 13. Plan over
Sørup Ødekirke.
Opmåling: J. Slot-Carlsen.
Grafik: Nordjyske Museer.

digste fald var de to søgegrøfter tilstrækkeligt til at fastlægge kirkens beliggenhed og størrelse, samt kirkegårdens udstrækning. Andre gange var det nødvendigt med supplerende søgegrøfter, hvilket også kunne skyldes fund af andre anlæg (fx Mjels og Åle).

Resultater af udgravningerne af Himmerlands ødekirker

Ved de gennemførte udgravninger blev en række kirker stedfæstet. Ligeledes blev udstrækningen af flere kirkegårde fastlagt. Undersøgelserne viste også, at mange af kirkerne, og især gravene, som ikke er arealfredet, er truet af nutidig dyrkning. På trods af udgravningernes begrænsede omfang gav de en række væsentlige resultater af faglig karakter.

Ældre muldlag

I flere tilfælde var der under kirken et helt eller delvist intakt ældre muldlag, der i vid udstrækning er dannet i oldtiden. Det fandtes bl.a. i Kirketerp, Oplev og Åle under et nedbrydningslag fra kirken. Der kunne iagttages flere horisontale horisonter i Korup. I Finde-rup var muldlaget op til 70 cm tykt. Det skyldes sandsynligvis jord-erosion i det stærkt kuperede terræn, og/eller at der er foretaget en planering forud for kirkens opførelse.

Muldlaget kunne vanskeliggøre erkendelsen af grave, som det fx var tilfældet i Korup og Oplev. Nogle gange måtte såvel muldlag som nedbrydningslag fjernes, før gravene kunne registreres. Også erkendelsen af forhistoriske anlæg kunne vanskeliggøres af ældre muldlag. Hugo Matthiessen skriver i forbindelse med sine undersøgelser i Åle i 1913, at teglfliserne i koret lå i mørtel. Det blev ikke bekræftet ved udgravningen i 1997, idet teglfliserne ligger på et ældre muldlag. Der var trækul og forhistorisk keramik samt et relativt stort antal jernsøm i muldlaget. Det tyder på, at der har været anlæg, som var ældre end stenkirken fx en forhistorisk bebyggelse eller en trækirke. Muldlagene har samtidig potentiale til give værdifuld viden om lokale landskabelige forhold forud for kirkernes opførelse ved hjælp af naturvidenskabelige analyser. For at få en vandret byggeflade, blev der i flere tilfælde udlagt et afretningslag før kirkebyggeriet. I den vestlige del af kirken i Åle var der udlagt et ca. 7 cm tykt lerlag oven på et ældre muldlag. Det skyldes formodentlig en afretning af det mod vest let skrånende terræn, så kirken/

Tabel 3. Data for ødekirker i Himmerland

Nr.	Navn	Beliggenhed	Kirke					Mur	Gulv	Fortidsminde	Ældre muldlag	Kirkegård			Afgrænsning	Trækirke	Andre anlæg	Truet
			Skib		Kor		Samlet					Ø-V	N-S	Samlet areal				
			lgd	br	lgd	br												
1	Mjels	dyrk/beg	ca. 11	5,5			indv.17,9	kv	(mørtel)	x	x	ca. 47	54	2538	grøft?			x
2	Torderup	landsby						kv										?
3	Gug	by																x
4	Fredbjerg	dyrk/ekstra muld												2025		x	tiendela?	
5	Korup	ej dyrkes					16,5 udv	kv	mørtel	x	> 50 cm 3)	51	39	1989	grøft			
6	Tulsted	areal	10*	7*	7*	5*		kv							dige		Torskilde	
7	Tostrup	areal	9,4 4)	5,5 4)			21 x 5*	kv										
8	True	gård						kv										x
9	Albæk	dyrket/vej?																
10	Rodsted	gård																
11	Lundegårde		14*		7*										dige*			
12	Åle	dyrk/beg	indv.15,5		indv.3,35			munke	mørt/tegl	høj m.m.	x	45	36	1620			bygning	
13	Sebbersund																	
	Stenkirken	græs/beg	13,7	7,8	6	6	19,7	kv	mørtel									nej
14	Munksjørup	?																
15	Sørup	dyrk/beg	9	indv 6	6	indv. 4	20	kv			x	65	35	2275	grøft	x		x
16	Stenstrup	areal/kirk					21x12 *	kv										grave?
17	Kragelund 1)	reservat																nej
18	Buderup	fredet																
19	Oplev	dyrk/beg	indv. 12 **	indv.5,5 **				kv/fråd ?	mørtel		x	ca. 79	74	5846	dige	(x)	kilde	
			indv. 12	indv. 6,75	4	4		puds/farv										
20	Filsted ?	by?																
21	Svingelbjerg																	
22	Mosbæk	dyrket	udv. 12 2)	10	ses ej			kv	mørtel	bebyg.æ.j		ca. 40	22	880				
23	Lille Sjørup	areal		ca. 8*			ca. 19	kv										
24	Finderup	dyrk/beg	indv.12,95 ??	indv. 6	?	?		kv/puds		bebyg?	x				(dige)			
25	Kirketerp	dyrk/have						kv		x	x				dige			
26	Hørby																	
27	Gunderupgård																	

Mål i meter.

- 1) Lokale udsagn. Ej bekræftet. Hvis eksisterer, er den under flere meter flyvesand.
- 2) Herredsberejsning, 26 x 26 fod.
- 3) Flere vandrette lag.
- 4) NE 2018, plan NM 1928, s. 437. Jf. heredsberejning 1888, lgd. 15,40 m

beg = landskabsfredning

areal = arealfredning

kv: kvadersten

dyrk = ligger i dyrket mark

JKO: Kieffer-Olen 2018.

NE: Nils Engberg 2018

* Trap 1961

** NM 1911

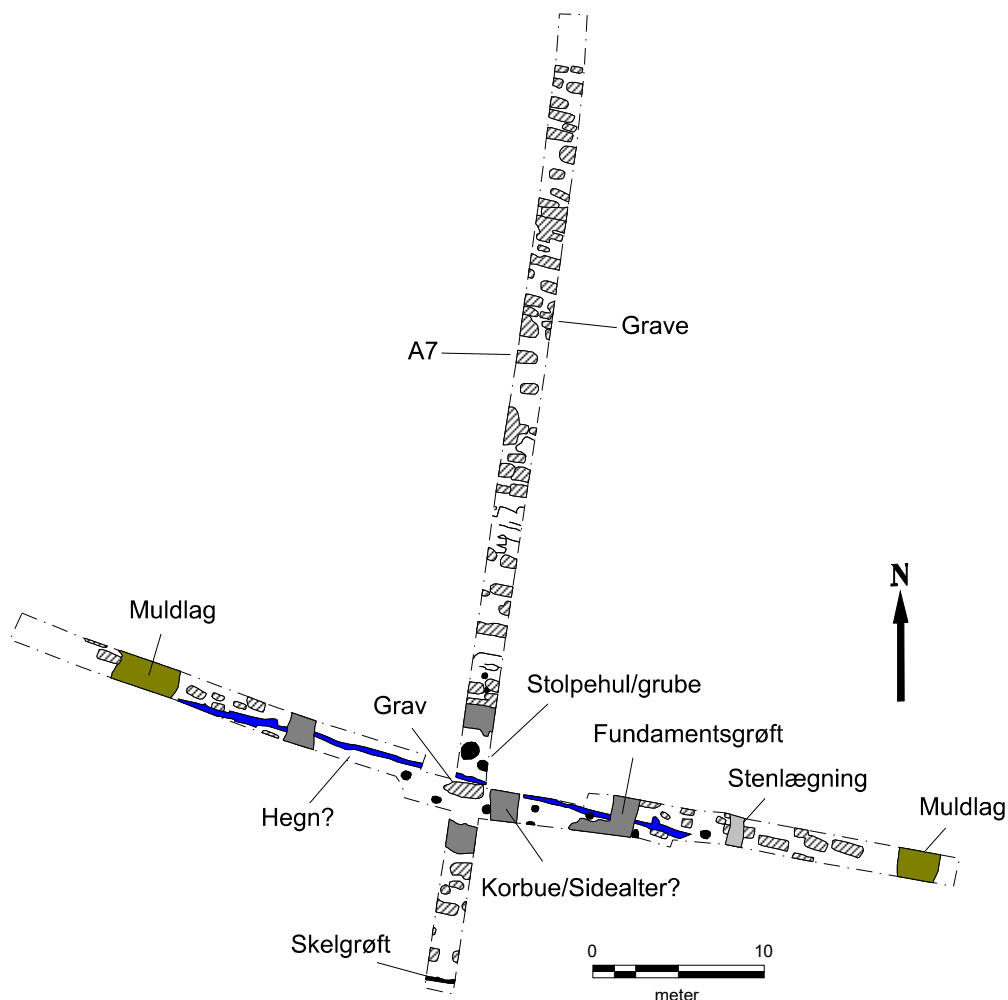
kirkegulvet kunne anlægges på en vandret flade. Også i Korup var der udlagt et lerlag under kirken. Det kan dog skyldes forhistorisk aktivitet.¹²⁰ Under stenkirken i Sebbersund var der et sandlag, som sandsynligvis også er et afretningslag.¹²¹

Andre anlægsspor

Udgravningerne af ødekirkerne gav ikke blot oplysninger om kirkerne, men også om tidligere aktivitet på lokaliteterne. Der blev således også fundet spor efter anlæg, der er ældre end stenkirkerne.

Såvel inde i som uden for stenkirken i Mjels var der et relativt stort antal stolpehuller, enkelte gruber samt en lang, Ø/V-orienteret og 30-50 cm bred "grøft". Måske er der tale om en forhistorisk bebyggelse, som kan have været en indhegnet storgård og en trækirke, ligesom det fx kendes fra Lisbjerg nord for Århus.¹²² Udgravningerne var desværre ikke tilstrækkelig omfattende til at afklare dette.

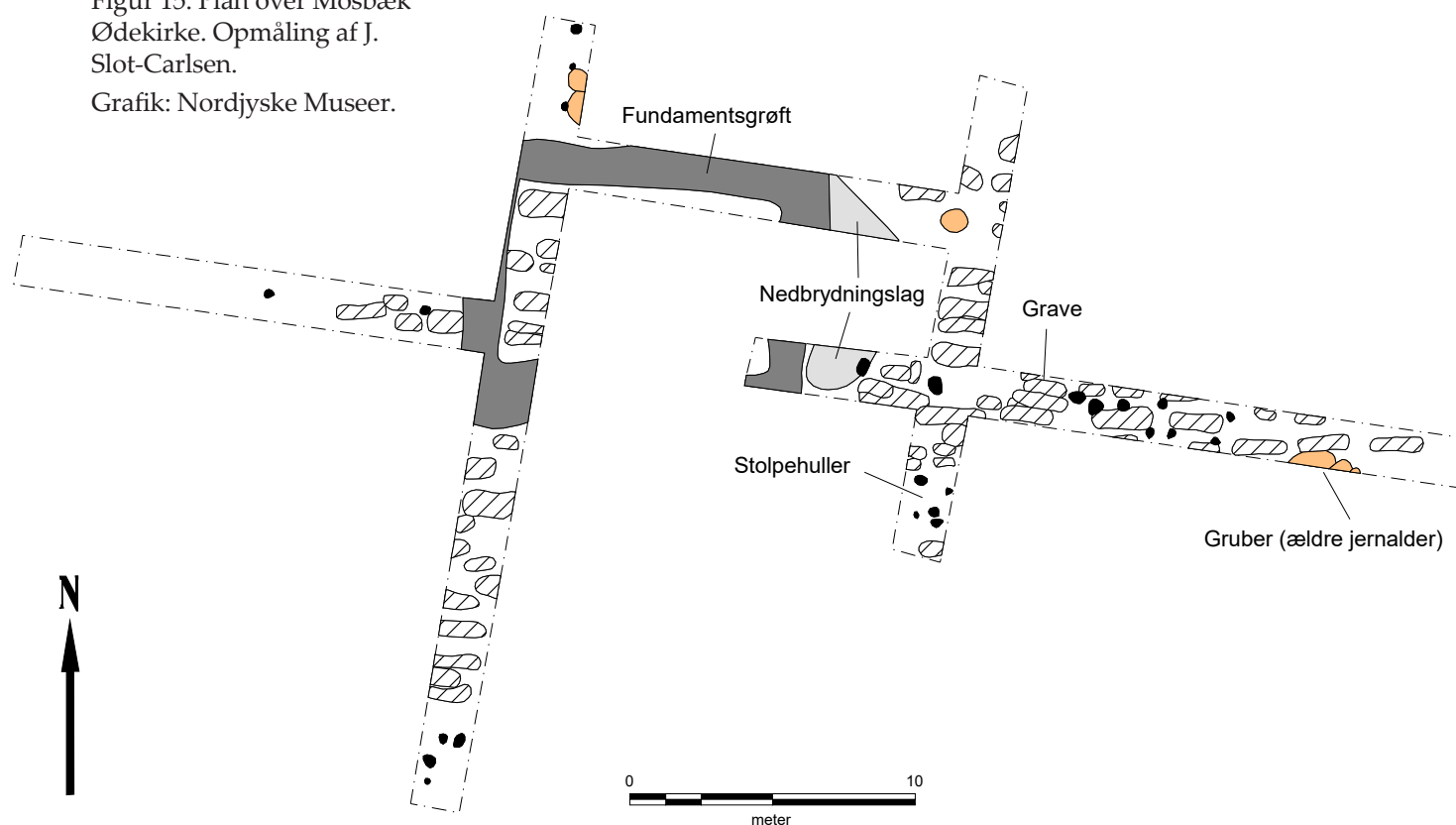
Figur 14. Plan over Mjels
Ødekirke.
Opmåling af J. Slot-Carlsen.
Grafik: Nordjyske Museer.

Lignende forhold forekommer måske også i Kirketerp, hvor der i 2016 blev foretaget yderligere udgravninger.¹²³ Foruden grave på kirkegården blev der fundet en brønd fra ca. 970, et hus med krumme langvægge fra 1032-1156, en smedje fra 1040-1219, samt en smal grøft, der sandsynligvis er fra et hegn, som muligvis har hørt sammen med huset.¹²⁴ Stednavnet Kirketerp er vigtigt, idet efterleddet er en udvikling af torp, der kendetegner en udflytterbebyggelse.¹²⁵ Hvorvidt kirken blev etableret af udflytterne, eller den allerede eksisterede og måske havde en forgænger af træ, kan vi på det foreliggende grundlag kun gisne om.

På kirkegården i Åle var der en delvis udjævnet gravhøj, hvor en kristen grav var gravet gennem højfylden. Som det eneste sted var der i Åle også anlægsspor, der var yngre end stenkirken. Et nedbrydningslag og en fundamentsgrøft umiddelbart syd for kirken viser, at der har stået en muret bygning parallelt med kirken. Fundamentsgrøften skærer flere grave, og bygningen er derfor yngre end kirken og kirkegården. Kieffer-Olsen nævner, at det måske drejer sig om et domhus til herredstinget, der jf. en lov fra 1522

Figur 15. Plan over Mosbæk
Ødekirke. Opmåling af J.
Slot-Carlsen.
Grafik: Nordjyske Museer.

skulle ligge ved en kirke. Loven blev imidlertid kort tid efter trukket tilbage, men der blev dog opført flere domhuse i Danmark.¹²⁶

I Mosbæk blev der i alle søgegrøfter fundet spor efter en bebyggelse fra ældre jernalder i form af stolpehuller, gruber og et kulturlag med en del keramik, trækul m.m. I Korup tyder forhistorisk keramik ligeledes på aktiviteter før kirkens opførelse.

Trækirker

Særlig interessant er trækirker, fordi tilstedeværelse eller fravær af en sådan er central for forståelsen af overgangen fra hedenskab til kristendom og bygningen af stenkirkene. Et eksempel på dette er Lisbjerg.¹²⁷ Der er flere eksempler på, at der var opført trækirker før stenkirkene i Himmerland.

Før iværksættelsen af projektet blev der i Sebbesund i anden sammenhæng afdækket en trækirke. Den ligger centralt på en kirkegård, hvor 468 grave blev udgravet i 1990'erne.¹²⁸

Ved rekognosceringer i Fredbjerg blev der til betydelig undren ikke fundet nedbrydningsmateriale fra en stenkirke. Der blev dog tidligt under de arkæologiske undersøgelser fundet grave på en kirkegård, men der var ikke fundamentsgrøfter fra en stenkirke. Da store dele af kirkegården var afdækket, tegnede der sig centralt et område uden grave. Ved en nærmere undersøgelse af dette fremkom der stolpespor, der bekræftede en antagelse af, at der har stået en trækirke på stedet.¹²⁹

I Sørup tolkes stolpehuller inde i stenkirken som spor efter en trækirke. Det har formodentlig været en treskibet bygning med vægge i samme område som fundamentsgrøfter til skibet i den senere stenkirke. I så fald en bygning med relationer til oldtidens langhuse og et interessant perspektiv i forhold til opførslen af træ- og stenkirker.

Den katolske kirke havde strenge regler for kirkebyggeri. En ny kirke skulle ligge på den gamle kirkes indviede grund. Den gamle kirke blev stående indtil koret i den nye kirke var bygget, og/eller et nyt skib blev opført, mens det gamle endnu var i brug.¹³⁰

Stolpespor ved andre ødekirker i Himmerland, bl.a. Kirketerp og Mjels kan være fra en trækirke, men de kan også være fra forhistoriske anlæg. Også i disse tilfælde er en afklaring særdeles væsentligt for spørgsmålet om, hvem der byggede de tidlige kirker

og deres beliggenhed. Det kræver imidlertid yderligere arkæologiske undersøgelser.

Stenkirker

Bevarede konstruktionstræk gav i flere tilfælde informationer om stenkirkerne. Særligt vigtige er fundamentsgrøfter (plyndringsgrøfter), som altid er bevarede i større eller mindre omfang. I enkelte tilfælde (Mosbæk, Sørup, Åle), var der bevarede kampesten fra fundamentet i fundamentsgrøfterne, men de fleste er gravet op og genanvendt andre steder. Fx blev sten fra stenkirken i Sebbersund i 1880 brugt i en vejdæmning.

Fundamentsgrøfterne er især fyldt op med materiale fra nedbrydningen af kirkerne. Det kan også forekomme som et regulært lag hen over tomten (fx Oplev, Åle). Nedbrydningsmaterialet indeholder væsentlige informationer. Det gælder ikke mindst stenafslag, der viser, at det var en kvaderstenskirke. Der kan også være pudsstykker, som viser, at kirkens indvendige vægge var pudsede (Nr. 5, 12, 19, 24). De kan have rester af kalkning, som det fx er tilfældet for stenkirken i Sebbersund, og der kan også være spor efter bemaling (Korup, Oplev, Åle).

Kirkernes fundamentsgrøfter var ca. en meter brede, og de tegner et tydeligt omrids af kirkerne. De fleste har den klassiske planløsning bestående af et skib og et smallere kor. I et par tilfælde er der dog ikke et indsnævret kor. Det gælder for kirken i Åle, hvor gulvet i kirkens østende bestod af teglfliser lagt i to forskellige, diagonale mønstre, mens der i kirkens vestlige del var et 2 cm tykt mørtelgulv. Sandsynligvis markerer de forskellige gulvbelægninger kor og skib, som imidlertid havde samme bredde som i en langhuskirke – en planløsning, der her næppe er ældre end 1200-tallet. Gulv af teglfliser kendes ikke fra andre ødekirker i Himmerland.

Det er nogle gange usikkert, om en stenbygning er en kirke eller et kapel. Overordnet er forskellen, at der ikke foretages begravelser ved et kapel.¹³¹ I Himmerland er problemstillingen bl.a. aktuel i Mosbæk. Umiddelbart vurderet har der heller ikke været et indsnævret kor i Mosbæk. Stenbygningen er kun ca. 12 m lang, hvilket er meget mindre end andre kirker (tabel 3), men som påpeget af Engberg, skyldes det måske, at det ikke er en kirke, men et vejkapel. Der er imidlertid grave ved bygningen, hvilket tyder på, at der har

Figur 16. Gulv af teglfliser i østende af Åle Ødekirke, partielt dækket af nedbrydningslag (hvidt) og munkesten fra øst-væggen in situ.

Foto: Jens N. Nielsen.

stået en kirke på stedet. Det er nævnt, at en sådan kan være viet til Skt. Anna.¹³² Engberg nævner, at tilstedeværelsen af grave ved kapellet måske skyldes, at området i en periode havde sognestatus.¹³³ Der er da også konkrete forhold, som tyder på, at der måske tidligere har stået en trækirke på stedet, da stolpehuller i området kan være fra en trækirke. Det skal også nævnes, at der er grave inde i stenbygningen, og fundamentgrøften til denne skærer i to tilfælde grave, der altså er ældre end stenbygningen. Kirkegården i Mosbæk er usædvanlig lille, hvilket er i overensstemmelse med, at en trækirke sandsynligvis havde en relativ kort brugstid. Mosbæk ligger i Giver sogn, og i den anden ende af sognet er der en romansk kvaderstenskirke. Det er et stærkt indicium på, at der, som det er tilfældet med andre ødekirker i Himmerland, oprindeligt var to sogne med hver sin kirke. Ved nedlæggelsen af kirken ved Mosbæk, blev de to sogne slået sammen, og befolkningen skulle sogne kirken ved Giver.

Årsagen til nedlæggelsen af kirken ved Mosbæk var måske, at befolkningsgrundlaget var relativt lille, hvilket forsat var tilfældet i 1787, altså efter at de to sogne var slået sammen. Måske havde et andet forhold også betydning. Jf. matriklen fra 1688 var der et relativt lille hartkorn i Giver sogn, hvilket giver et vist indtryk af størrelsen på tiende, der var en væsentlig del af kirkernes økonomiske grundlag.¹³⁴ Sammen med et lavt befolkningstal har det måske betydet, at indtægten fra tiende ikke kunne dække udgifterne til to kirker. Derfor blev trækirken ved Mosbæk nedlagt, og erstattet af et vejkapel. Eksistensen af et stenbygget kapel støttes af, at der ved udgravningen blev fundet fundamentgrøfter, der sandsynligvis er fra en lille, firkantet bygning (ca. 12x10 m), og Trap omtaler en bygning i firkant på 26 fod (8,2 m).¹³⁵ Kapellet skal ses i relation til den nærliggende Svingelbro, hvor den gamle vej mellem Hobro og Nibe passerer over Sønderup Å, hvor den kort derefter krydser den vigtige vej mellem Viborg og Aalborg. Stedet kan derfor betegnes som et trafikalt knudepunkt, der sandsynligvis eksisterede allerede i bronzealderen.¹³⁶

En lignende udvikling fandt sted i Næs, Helligum herred, hvor sognekirken i begyndelsen af 1400-tallet blev ændret til et kapel.¹³⁷

Kirkerne i Himmerland er nogenlunde lige store med en samlet udvendig længde på godt 20 m. Skibets indvendige areal svinger fra omkring 60 m² til 77 m². E. Nyborg mener, at indbyggertallet i sognene havde en væsentlig indflydelse på skibets størrelse, hvilket også må siges at være en logisk betragtning.¹³⁸ Materialet fra Himmerland kan ikke bekræfte dette, bl.a. fordi det er forbundet med betydelige usikre forhold i relation til kirkernes størrelse.¹³⁹

Som i de fleste jyske kirker fra middelalderen er ødekirkernes murværk i Himmerland som regel tilhuggede kampesten – kvadersten. Herom vidner fund af regulære kvadre ved kirkerne, som fx i Mjels, Korup, og et muligt forarbejde til en kvader i Oplev.¹⁴⁰ Der kan også være kvadre i/ved nærliggende nuværende bygninger. Dertil kommer store mængder granitafslag fra tilhugning af kvadre i fundamentgrøfter og nedbrydningslag ved kirkerne, som det fx er tilfældet i Kirketerp. De tidligere nævnte vinduesoverligger fra denne kirke er en sjælden bevaret rest fra murværket.

Der har også været mure af andet materiale. Det gælder for Åle, hvor der blev fundet røde munkesten in situ og dele af en formsten i nedbrydningslaget. Som det eneste tilfælde blev der også fundet

et fragment af tagtegl. Trap nævner, at et hus nær Torderup Ødekirke er opført af gule munkesten fra kirken.¹⁴¹ Formodentlig stammer de ikke fra murværket, for i en nuværende (1998) bygning på kirketomten er der bevarede kvadre. Der blev også fundet munkesten i stenkirken i Sebbesund, som havde vægge af granitkvadre. Munkestenene i de to kirker kan fx være fra et muret alterbord.¹⁴²

I Oplev, hvor der er to kirker/faser, blev der i en fundamentsgrøft fundet enkelte tildannede blokke af frådsten. Umiddelbart tyder det på, at kirken var bygget af sådanne, men jf. tegningen fra 1911 og fund af granitafslag i fundamentgrøfter, var det en kvaderstenskirke af granit, mens frådstensblokkene kan være fra et indvendigt anlæg.¹⁴³

De undersøgte ødekirker havde kun sparsomme spor efter indre konstruktioner, fordi de – ligesom murværket – senere er fjernet. I et hjørne af skibet i Korup var der en usædvanlig koncentration af små sten og mørtel. Det kan være rester af en muret bæk ved langsiden. Specielle konstruktioner ved korbuen i Korup (en plan flade af kampesten), Sørup (udvidet fundamentsgrøft) og Mjels kan stamme fra sidealtre. I vestenden af stenkirken i Sebbesund dannede store nedgravede flintblokke en cirkel, som sandsynligvis er rester af et fundament til døbefonten.¹⁴⁴

Det må forventes, at der er bevarede indre konstruktioner i ødekirker, som ikke er brudt ned til jordoverfladen (arealfredede) som fx Stenstrup. I Korup og Oplev var der rester af et mørtel-

Figur 17. Oplev Ødekirke.
Profil med rester af
mørtelgulv der støder op
til en granitsten med en
vandret flade og til
venstre for denne en
fundamentsgrøft.
Foto: Jens N. Nielsen.

gulv. Det var som tidligere nævnt også tilfældet i skibet i Åle. Fylden i en grav inde i kirken i Mjels indeholdt mørtelstykker, der sandsynligvis stammer fra et mørtelgulv.¹⁴⁵ Stenkirken i Sebbesund havde et funderingslag af flintknolde og kampesten, mens selve gulvet sandsynligvis var 2,5-5 cm tykke, tildannede kridtfliser, der var lagt i mørtel.¹⁴⁶

Kirkegården

Væsentlige formål med projektet var at afgrænse stenkirkernes kirkegårde og vurdere gravenes bevaringstilstand. Alle afdækkede grave blev registreret, og enkelte blev helt eller delvist udgravet, bl.a. for at se om der var bevarede knogler. De blev bortset fra enkelte prøver altid efterladt i gravene.

Kirkegårdenes afgrænsning blev som regel fastlagt ved opførelsen af den første kirke på stedet. Det skyldes, at kristne skulle gravlægges i jord, der var indviet af bisp.¹⁴⁷ Det er da også meget sjældent, at der på middelalderlige kirkegårde findes grave uden for afgrænsningen. Blandt de himmerlandske ødekirkegårde er det kun erkendt i Fredbjerg, hvor en halv snes grave ligger uden for markeringen af kirkegårdens nordside.¹⁴⁸ Der kan bl.a. være tale om udøbte børn eller personer, som havde forbrudt sig mod landets love. En lignende situation forekommer i Tjærby.¹⁴⁹

Kirkegårdenes afgrænsning fremgår ofte indirekte af et nogenlunde lineært ophør af grave.¹⁵⁰ Som regel er afgrænsningen af middelalderens kirkegårde direkte markeret ved grøfter, diger eller et hegn. Det er nævnt, at danske kirkegårde som regel afgrænses af en grøft.¹⁵¹ Skelgrøfter kendes i middelalderen og senere også i verdslig sammenhæng.¹⁵² Sporene efter grøfter kan bl.a. være slettet i forbindelse med dyrkning, som det formodentlig er tilfældet i Fredbjerg.¹⁵³ Ved Nærum Ødekirke på Sjælland formodes der at være fjernet 40-50 cm jord ved pløjning.¹⁵⁴

Der er konstateret skelgrøfter på flere kirkegårde i Himmerland. Der er ikke fundet spor efter konstruktioner i grøfterne. De har sandsynligvis været åbentstående og er blevet oprenset, som det er konstateret på andre kirkegårde. Skelgrøfter havde i højere grad en symbolsk betydning end en fysisk funktion.¹⁵⁵

Kirkegården ved trækirken i Sebbesund var afgrænset af en grøft, der var 60-100 cm bred og havde en bevaret dybde på omkring 10 cm.¹⁵⁶ Grøfter som afgrænsning forekommer bl.a. ved stenkirkerne i Sørup og Korup (60 cm bred og 60 cm dyb).

I Himmerland kunne der også være tale om en fysisk afgrænsning i form af et dige. Sådanne kan være angivet med en rektangulær indramning på ældre kort som fx ved Oplev og Tulsted (Oplev både O1-kort og Hk-kortet). Ved de arkæologiske undersøgelser påvistes der fundamenter til diger i Kirketerp, Mjels og Oplev. De bestod af et omkring et meter bredt fyldskifte med et enkelt lag mindre kampesten, der kun var gravet en halv snes centimeter ned i undergrunden. Også ved ødekirken i Ullerup ved Fredericia var funderingen til diget af ringe dybde.¹⁵⁷

Størrelse

Selv om der på landsplan er eksempler på såvel udvidelser som indskrænkninger af kirkegårde før nyere tid, så er det mest almindelige, at kirkegårdens størrelse blev fastlagt og markeret ved anlæggelse af den første kirke og bibeholdt i århundreder.¹⁵⁸ Det gælder også for trækirker, som det er tilfældet i Fredbjerg, Sebbersund og Sørup. Særlig bemærkelsesværdigt er det for trækirken med den specielle baggrund i Sebbersund. Også i andre dele af landet, bl.a. Lisbjerg, relaterer kirkegårdens afgrænsning sig til en trækirke.¹⁵⁹

Det var naturligvis ikke muligt ved kirkegårdenes grundlæggelse i tidlig middelalder at forudse behovet for grave flere århundreder frem i tiden, ligesom grundlæggerne ikke havde en anelse om længden på brugstiden. Der synes da også at være kirkegårde, hvor pladsen ikke blev fuldt udnyttet. Det er tilsyneladende tilfældet ved Finderup Ødekirke, hvor der mod syd er et 9 m stort område op til kirken uden grave, ligesom der også i Tirup er gravtomme områder.¹⁶⁰ På andre kirkegårde overlejrer grave hinanden, hvilket formodentlig skyldes pladsmangel. Det er fx tilfældet ved trækirken i Sebbersund og stenkirken i Oplev.

Kirkegårdenes størrelse (inkl. kirken) i Himmerland svinger fra 880 m² i Mosbæk til 5.846 m² i Oplev, der er usædvanlig stor. Den mest forekommende størrelse på kirkegårde er ca. 2.000 m², ligesom fx kirkegården i Fredbjerg, der er ca. 2.000 m² stor og har 808 grave eller kirkegården i Sørup med et areal på 2.275 m², hvor der skønnes at være omkring et tusinde grave. Som eksempler uden for Himmerland skal nævnes, at kirkegårdene i Tirup og Tjærby, hvor der både var en trækirke og en stenkirke, havde et areal på henholdsvis ca. 3.100 m² og ca. 1.900 m² – måske 2.900 m².¹⁶¹ I Hjulby på Fyn var kirkegården på 1.848 m², og der var ca. 1.480 grave.¹⁶²

Sted	Areal m ²	Udgravet	O1-kort	Areal, ha 5)	Befolkning 6)
22. Mosbæk	880	x		1491	108
24. Finderup	1200		x	1853	175
16. Stenstrup	1472		x ?	4000	447
13. Sebbersund.Træ	1600	x			
12. Åle	1620	x		2238	
Hjulby 1)	1848	x			
Tjærby 2)	1900	x			
5. Korup	1989	x		3797	510
4. Fredbjerg	2025	x		4624	427
15. Sørup	2275	x		3223	257
Lisbjerg 3)	2400	(x)	x		
9. Albæk	2475		x	2314	
1. Mjels	2538	x	5104	1840	218
Tirup 4)	3100	x Udvidet			
6. Tulsted	3375		x	1837	
25. Kirketerp	3600		x	1787	
Hørning	3840		x		
19. Oplev	5846	x	5920	3274	375

Tabel 4. Den omtrentlige størrelse på kirkegårde i Himmerland og enkelte andre steder. Der kan være usikkerhed ved angivelserne på O1-kort, som det er tilfældet med Mjels. Til gengæld er der god overensstemmelse mellem den udgravede kirkegård og O1-kortet for Oplev.

- 1) OBM 7777, 1997.
- 2) Hyldgård 2016, 55.
- 3) Oprindelige. Udvidet 1951. Danmarks Kirker, XVI, bind 3, 1976, 1390; Jeppesen 2004, 163
- 4) Kieffer- Olsen 1986, 24; 1993, 26.
- 5) Sognet, 1955. Efter Trap 1961.
- 6) Sognet. Folketælling 1787.

En undersøgelse på grundlag af udgravninger og/eller O1-kort viser, at der også på andre tidlige kirkegårde i landet forekommer betydelige udsving i størrelsen (tabel 4). Det fremgår også af en analyse baseret på O1-kort af 38 ødekirker omkring Vorbasse af M. Dingsø Jessen, idet størrelsen varierer fra 1.169 m² til 7.499 m².¹⁶³

Det kunne forventes, at den katolske kirke havde overordnede regler eller retningslinjer for kirkegårdenes størrelse. En nærliggende mulighed for spredning af sådanne oplysninger kunne fx være de vidt udbredte "håndbøger". De kom i omløb fra 600-tallet og blev bl.a. brugt af præster. Der er imidlertid i de kanoniske regler intet om afgrænsning af kirkegårde. I det hele taget synes overordnede regler i den tidlige kristendom at have været fåtallige. Det er da også nævnt, at praksis for kirkerne varierede, og at sognene i vid udstrækning fulgte egne traditioner.¹⁶⁴ Det er måske noget af forklaringen på de betydelige udsving i kirkegårdenes størrelse. Alligevel må visse generelle normer forventes.

Som tidligere nævnt havde topografiske forhold nogle gange betydning for afgrænsningen af kirkegårde i Himmerland. Det er fx tilfældet for Mjels Ødekirke. Her grænser nogle få grave syd for kirken op til en relativ stejl skråning, mens langt de fleste grave ligger på det flade terræn nord for kirken. Kirken ligger altså ikke, som det ofte er tilfældet centralt på kirkegården. Med sine 2.538 m² har kirkegården en "almindelig" størrelse. De topografiske forhold havde altså indflydelse på kirkegårdens beliggenhed, men ikke størrelsen. Den må være fastlagt under hensyntagen til andre forhold.

Det ville være nærliggende, at der var en sammenhæng mellem antallet af indbyggere i sognene og kirkegårdenes størrelse. En samtidig folketælling eksisterer ikke, men med varsomhed kan folketællingen i 1787 og sognets areal i 1955 give en fornemmelse af befolkningens størrelse. Der er en vis sammenhæng mellem indbyggertal og areal, hvilket i nogen grad øger udsagnsværdien af de to kilder.¹⁶⁵

Som tidligere omtalt synes der at være en sådan sammenhæng i Mosbæk, men for de øvrige kirkegårde i Himmerland viser denne undersøgelse ingen sammenhæng mellem størrelsen og det formodede antal indbyggere i sognet.

Kirkegården ved trækirken i Sebbesund hører til de mindste i Himmerland, hvilket bl.a. kan skyldes en relativ kort brugstid og den specielle tilknytning til den nærliggende handels- og hånd-

værksplads. Kirkegården i Oplev er meget stor, godt 2.000 m² større end den næststørste, som er Kirketerp (tabel 4). Der blev fundet spor efter forhistorisk aktivitet, men ingen sikre tegn på en trækirke. Derimod har der stået to stenkirker på stedet. Et særtræk er også en kilde i nærheden af kirken. Sognets størrelse er ikke usædvanlig, men måske var der en relativ stor befolkning i sognet. Det antyder en udvidelse af sognekirken i Oue i Reformationen i forbindelse med, at kirken ved Oplev ligesom sognet blev nedlagt.¹⁶⁶ Ligeledes har den tidligere omtalte nedlæggelse af kirken i Svingelbjerg muligvis medført en udvidelse af kirken i Vesterbølle, som beboerne nu skulle sogne.¹⁶⁷

Måske havde ejerskab til jord betydning for kirkegårdenes størrelse. Materialet fra Himmerland kan ikke belyse spørgsmålet. Det er dog værd at bemærke, at der ved flere af ødekirkerne i Himmerland forinden har ligget verdslige bygninger (fx Mjels, Kirketerp). Det kunne betyde, at grundlæggeren af kirken i forvejen ejede jord på stedet. Dette var muligvis tilfældet i Lisbjerg. Her formodes kirkegårdsdiget at være anlagt ved opførelsen af trækirken, og det afgrænser et langt mindre areal end hegned omkring stormandsgården. I begge tilfælde ligger både gård og kirke centralt. Det antyder, at ejerskab til jord umiddelbart ikke havde indflydelse på kirkegårdens udstrækning. I stedet kan flere forhold have spillet en rolle for kirkegårdenes størrelse. En af disse kunne være, at lokale verdslige og gejstlige folk havde set eksisterende kirkegårde.

Kønsopdeling

Kirkegårde fra tidlig middelalder har i flere tilfælde en mere eller mindre klar kønsopdeling af gravene således, at kvinderne fortrinsvis ligger på kirkens nordside og mændene på sydsiden. Det er en generel antagelse, at kønsopdelingen i Jylland ophørte omkring år 1200.¹⁶⁸

Da kun få grave på kirkegårdene i Himmerland blev udgravet, og knoglerne blev efterladt i gravene, er en antropologisk analyse af kirkegårdenes struktur mht. køn og alder ikke mulig. Gravene ved trækirken i Sebbersund er en undtagelse, hvor bevarede knogler fra 468 grave viser, at kvinder og mænd hovedsagelig var gravlagt på henholdsvis nord- og sydsiden af den centralt placerede kirke.¹⁶⁹

På kirkegårde, hvor kirken ligger rimelig centralt, og der er nogenlunde samme antal grave på nord- og sydsiden, kan der være

en kønsopdeling. Formodentlig blev der ved planlægning af kirkens beliggenhed taget højde for dette. Ud fra disse kriterier, er det muligt, at der er en kønsopdeling ved trækirken i Fredbjerg og stenkirken i Oplev.

Der er imidlertid også himmerlandske kirker, der ikke ligger centralt på kirkegården, og hvor der er stor forskel på antal grave på kirkens nord- og sydside. Således ligger de fleste grave i Mjels i det flade terræn på kirkens nordside, mens der mod de tre andre verdenshjørner kun er få grave. Det er især tilfældet på sydsiden, og må tilskrives et stærkt skrånende terræn få meter fra kirken. Også i Sørup har et kraftigt fald i terrænet tæt på kirkens sydside bevirket, at der her kun var få grave. Mosbæk er sandsynligvis et lignende tilfælde – her er det blot på kirken nordside. Det kuperede terræns indflydelse er også meget markant på gravenes placering i Finde-
rup, hvor næsten alle grave lå på kirkens sydside. Ved stenkirken i Sebbesund er der en overvægt af grave på nordsiden i forhold til syd, og der er ingen grave vest for kirken, hvilket også må skyldes kuperet terræn.

Hvor kirken ikke ligger centralt på kirkegården, og der er en meget skæv fordeling af gravene efter verdenshjørner (især nord-syd), er det tænkeligt, at der i en kort periode i starten af kirkegårdens brugstid har været en kønsopdeling. Det modsiges dog af, at der tilsyneladende ikke er taget hensyn til en sådan ved planlægningen af kirkens beliggenhed. Derimod er det rimelig klart, at topografiske forhold spillede en central rolle for gravenes beliggenhed. Kønsopdeling har enten ikke fundet sted eller er kommet til udtryk på anden vis end beliggenhed i forhold til kirken. Det har altså ikke været så vigtigt et tema, at det kunne bestemme kirkens placering.

På kirkegårde, hvor en stor del af gravene er afdækket, som ved trækirkerne i Fredbjerg og Sebbesund, kan der på grundlag af gravenes størrelse ses en tendens til koncentrationer af barnegrave, bl.a. umiddelbart øst for kirken.¹⁷⁰ Det gælder også for andre danske kirker.¹⁷¹

Stier

Middelalderlige kirker havde en eller to indgange i skibets vestende. Formodentlig var der fra kirkegårdens periferi og til indgangen/e stier på kirkegården. De er vanskelige at spore, men gravfrie områ-

der er tolket som spor efter stier. Det gælder for såvel trækirken som stenkirken i Tirup.¹⁷²

Ved trækirkerne i Fredbjerg og Sebbesund er der gravfrie områder umiddelbart op til kirkens vægge og ude på kirkegården, der formodentlig afspejler stier.¹⁷³ På kirkegårdene i Mjels, Oplev og Åle blev der flere steder fundet ca. 1 m brede stenlægninger hen over grave. De har samme orientering som kirkens vægge og består som regel kun af et lag af omkring 10 cm store marksten. De må karakteriseres som brolægninger. Det drejer sig sandsynligvis om stier, der er anlagt på kirkegården i løbet af brugstiden, formodentlig under hensyntagen til sløjfede og nyanlagte grave.

Figur 18. Brolægning sandsynligvis del af en sti på kirkegården i Oplev.
Foto: Jens N. Nielsen.

Gravene

De begrænsede udgravninger gav kun sparsomme oplysninger om gravene. I enkelte tilfælde er der spor efter en trækiste. Af de 808 grave i Fredbjerg blev syv udgravet, og sandsynligvis var der spor efter regulære trækister. Der var også grave uden kistelæg, hvor der blev kastet jord direkte på den gravlagte. Ved 90 grave blev der i afrensingsfladen registreret mindre udposninger i begge ender af

langsiderne. De tolkes som spor efter tværgående "kæppe" over den gravlagte, hvorpå et trælåg har hvilet.¹⁷⁴

Baseret på nedgravningens form har en af gravene i Korup sandsynligvis haft et hovedrum. I Sebbesund dannede marksten og flintknolde hovedrum i flere grave ved trækirken. Særlig bemærkelsesværdig var et udhugget hovedrum i en stor kridtblok i en stenkiste.¹⁷⁵

I umiddelbar nærhed af stenkirkernes mure er der bevarede skeletter i gravene. Det skyldes, at gravene var dækket af nedbrydningslaget, og den kalkholdige mørtel heri har bevaret knoglerne. Lige så markant er det, at der ikke er bevarede knogler i periferien af kirkegårdene. Sådanne forhold blev fx også observeret i Tirup.¹⁷⁶ Specielle forhold i gravene kan bryde mønstret og bevare knogler. Det gælder for en voksengrav inde i skibet og midt for korbuen i kirken i Mjels. Den havde samme orientering som kirken. I et lille prøvehul blev der i fylden fundet mørtelstykker, som sandsynligvis stammer fra kirkens gulv, der blev opbrudt ved gravens anlæggelse. Graven er i så fald anlagt efter kirkens opførelse. Der blev fundet velbevarede knogler på bunden af graven; det skyldes sandsynligvis kalk i mørtelstykkerne i fylden. En flis af en knogle blev hjemtaget, som blev ¹⁴C-dateret til 1200-tallet, hvilket er i overensstemmel-

Figur 19. Kridtplader i grav A7 i Mjels.

Foto: Jens N. Nielsen.

se med ovennævnte antagelse af, at graven er anlagt efter kirkens opførelse.¹⁷⁷ Orienteringen og placeringen af graven tyder på en nær relation til kirken. Måske har den gravlagte støttet kirken økonomisk, eller det drejer sig om en præst.¹⁷⁸

Også i enkelte andre grave havde kridt bevaret knogler. Det var tilfældet i stenkisten ved trækirken i Sebbersund.¹⁷⁹ I en grav på kirkegården i Mjels var skelettet dækket af tildannede kridtplader, og i Oplev blev der fundet flere tildannede kridtblokke.¹⁸⁰

Grave i kirken

Der blev kun sjældent fundet grave inde i kirken, hvilket også er det generelle billede i Danmark før Reformationen.¹⁸¹ En af undtagelserne i Himmerland er kirken i Mjels (se ovenstående). Også i stenkirken i Sebbersund er der en voksengrav i skibet. Placeringen og orienteringen virker nærmest tilfældig og tyder ikke på en nær relation til kirken. Måske drejer det sig om en person, som døde under byggeriet. Der blev også i såvel skib som kor fundet børneskeletter, som alle er af nyfødte eller kun få år gamle børn. Stratigrafiske forhold viste, at de er gravlagt under kirkebyggeriet. Gravlæggelserne i kirken skyldes måske, at kirkegården endnu ikke var indviet.¹⁸²

Beliggenhed

Et væsentligt spørgsmål for kirker er, hvad der bestemte deres beliggenhed. Sognet kan betragtes som en overordnet geografisk ramme. I det følgende skal der peges på nogle kriterier med baggrund i denne regionale undersøgelse, som muligvis havde indflydelse på kirkernes beliggenhed i sognet.

Pladskontinuitet, træ-/stenkirker

Der er udpræget pladskontinuitet for træ- og stenkirker som fx i Sørup (se tidligere). Det er bl.a. forklaret med den katolske kirkes hævde af alterstedets hellighed, hvorfor en ny kirke måtte bygges på den gamle kirkes indviede grund. Det er også nævnt, at nybyggeriet kunne ske etapevis, og at de kirkelige handlinger således kunne fortsætte samme sted. Der er dog undtagelser fra denne "næsten ufravigelige regel" som fx i Sebbersund, Tirup og Tjærby.¹⁸³

Stedkontinuitet

Kirkernes beliggenhed hænger nøje sammen med, om der er sted- eller områdekcontinuitet mellem den hedenske tro og kristendommen. Kilderne til belysning af dette spørgsmål er imidlertid fåtalige og dårlige. Skriftlige kilder er nærmest fraværende, og de arkæologiske kilder til belysning af den hedenske kult og de første kristne kirker – trækirkerne – er sparsomme og usikre.¹⁸⁴ Der er nærmest tale om et vidensmæssigt tomrum på 2-300 år før og efter Jellingstenen.

Det har tidligere være formodet, at der var stedkontinuitet mellem førkristne kultbygninger og de første kristne kirker. Det var bl.a. på baggrund af fx Hørning Kirke, hvor udgravninger inde i stenkirken viste, at der tidligere har stået en trækirke, der var bygget oven på en udjævnet gravhøj med en kammergrav fra slutningen af 900-tallet.¹⁸⁵ Stedkontinuitet forekommer også i Lisbjerg, hvor den hedenske kult blev udøvet i hovedbygningen i en stormandsgård og kristendommen efterfølgende i træ- og stenkirker på samme sted.¹⁸⁶ Også ved andre kirker har der sandsynligvis forinden været en stormandsgård og dermed formodentlig stedkontinuitet.¹⁸⁷

O. Olsen er i sin disputats fra 1966 forbeholden over for stedkontinuitet. Han nævner, at det kan forekomme enkelte steder, men at der ikke er gravpladskontinuitet, og at de ældste kirker ikke ligger på hedenske kultpladser.¹⁸⁸ Det lagde en dæmper på analyser af stedkontinuitet.

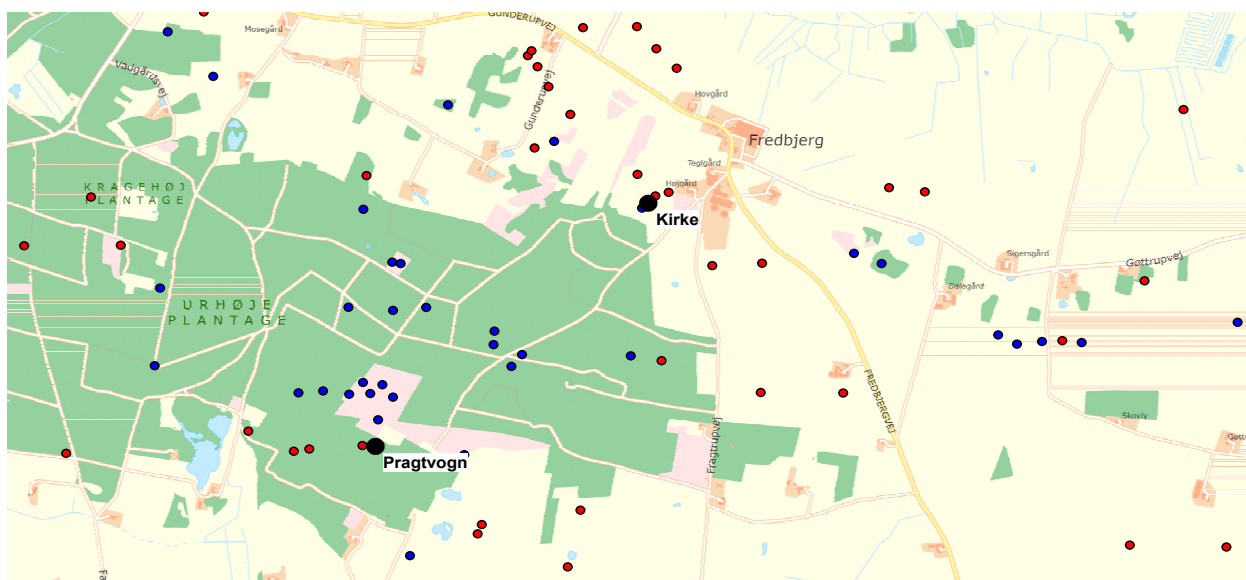
I de senere år har emnet imidlertid fået ny aktualitet.¹⁸⁹ Det skyldes bl.a. en erkendelse af, at de to religioner har forskellig substans, som vanskeliggør påvisning af stedkontinuitet. Den hedenske kult kunne udøves i naturen eller i en eksisterende verdslig bygning, mens kristendommen har behov for en særskilt bygning: en kirke. Den hedenske kult krævede ikke særligt uddannede personer, men kunne fx varetages af stormænd, hvorimod kristendommen udøves af en uddannet præst.¹⁹⁰ Det er ligeledes en udbredt opfattelse i dag, at århundrederne før og efter at Harald Blåtand på Jellingstenen gjorde kristendommen til den officielle religion midt i 960'erne, hvor de to religioner eksisterede side om side må betegnes som en brydningstid.¹⁹¹ Kristendommen vandt til tider fodfæste, og der blev sandsynligvis bygget kirker, fx i Ribe og endda oprettet bispesæder. Der var imidlertid i flere tilfælde sandsynligvis tale om midlertidige foreteelser.¹⁹²

Arkæologiske udgravninger er primært baggrunden for denne mere bredspektrede opfattelse af spørgsmålet om kontinuitet. Der konstateres flere og flere vidnesbyrd om, at den hedenske religion blev udøvet i verdslige bygninger. Det gælder langhuse, hvor bl.a. størrelse, konstruktion og deponering af våben tolkes som et udtryk for husets anvendelse til udøvelse af den hedenske kult.¹⁹³ Sådanne "stormandsgårde" fra ca. 400-490 e.Kr. og 730-865 e.Kr. forekommer i Himmerland på Bejsebakken i periferien af Aalborg.¹⁹⁴ Kulden synes dog også at være blevet praktiseret i specielle, indhegnede bygninger som fx ved stormandsgården ved Tissø (flere faser ca. 650 til 800-tallet). Selve indhegningen blev på et tidspunkt nedlagt, men en bygning inden for området tolkes som en mulig kirke.¹⁹⁵ J. Jeppesen bemærker, at sådanne indhegninger kan være en "lægård", der omtales i landskabslove fra omkring 1200, og som havde en særlig status.¹⁹⁶

Ved en igangværende udgravning af en stor jernaldergravplads ved Vårst i Østhimmerland er der fundet en mindre, men tilsyneladende bastant træbygning. Den er omgivet af grave fra jernalderen, og en stor koncentration af dyreknoget m.m. Fundet har markante fællestræk med et kulthus i Uppåkra i Skåne og må som dette relateres til den hedenske kult.¹⁹⁷

Blandt ødekirker i Himmerland er der interessante træk mht. kontinuitet i Fredbjerg: Byens navn refererer til den hedenske gud

Figur 20. Ødekirken og fortidsminder i Fredbjerg (blå: fredet, rød: ikke fredet).
Grafik: Nordjyske Museer.

Frøya.¹⁹⁸ Ødekirken ligger 250 m vest for den nuværende landsby i periferien af Uhrehøje Plantage, hvor der er usædvanlig mange gravhøje.¹⁹⁹ Kirken ligger meget tæt på en meget stor gravhøj. I et hus fra vor tidsregnings begyndelse i kanten af plantagen er der fundet en pragtvogn, der sættes i forbindelse med dyrkelse af gudinden Nerthus.²⁰⁰ Blev ødekirken anlagt på dette sted og ikke ved landsbyen, fordi den hedenske kult i århundreder var udøvet i området? Måske havde det også betydning, at den her var mere synlig end nede ved landsbyen.²⁰¹ Der er i så fald ikke tale om stedkontinuitet men områdekcontinuitet.

Ved flere af ødekirkerne blev der fundet forhistoriske anlæg og/eller trækirker, fx Finderup, Sørup og Åle. I Oplev var der stolpehuller, ildskørnede sten, trækul og keramik, som muligvis er tegn på, at der er kontinuitet. Der var grave inde i stenbygningen i Mosbæk, og fundamentgrøften skar i to tilfælde grave. Dette samt stolpehuller skyldes måske, at der har været en trækirke på stedet (se tidligere). Et kulturlag, anlægsspor og fund vidner om en bebyggelse i ældre jernalder. Det skal bemærkes, at stedet siden bronzealderen havde været et trafikalt knudepunkt (se tidligere). Også i dette tilfælde er der for mange løse ender til, at kontinuitet kan sandsynliggøres. Derfor kan flere arkæologiske undersøgelser ønskes for at belyse spørgsmålet.

Disse eksempler er vigtige, fordi de antyder, at der kan være kontinuitet mellem hedenskab og kristendom. Spørgsmålet er særdeles centralt for forståelsen af den tidlige kristendom, og yderligere undersøgelser af ødekirkerne er derfor vigtige for at belyse dette.

Ved bebyggelser

Det spillede sandsynligvis en væsentlig rolle for kirkernes beliggenhed, hvem der stod bag byggeriet, bl.a. i forhold til ejerskab af jord. Flere af ødekirkerne i Himmerland, f.eks. Mjels, Svingelbjerg og True ligger i umiddelbar tilknytning til landsbyer. Det passer fint med tidligere tiders opfattelse af, at de første stenkirker blev bygget af landsbyfællesskabet, men denne tese er i dag forkastet.²⁰² Nu anses ejeren af en stormandsgård eller landsbyens leder for at stå bag byggeriet af de fleste kirker. Det er der flere vidnesbyrd om, og det er billedligt illustreret for Fjenneslev Kirke på Sjælland.²⁰³

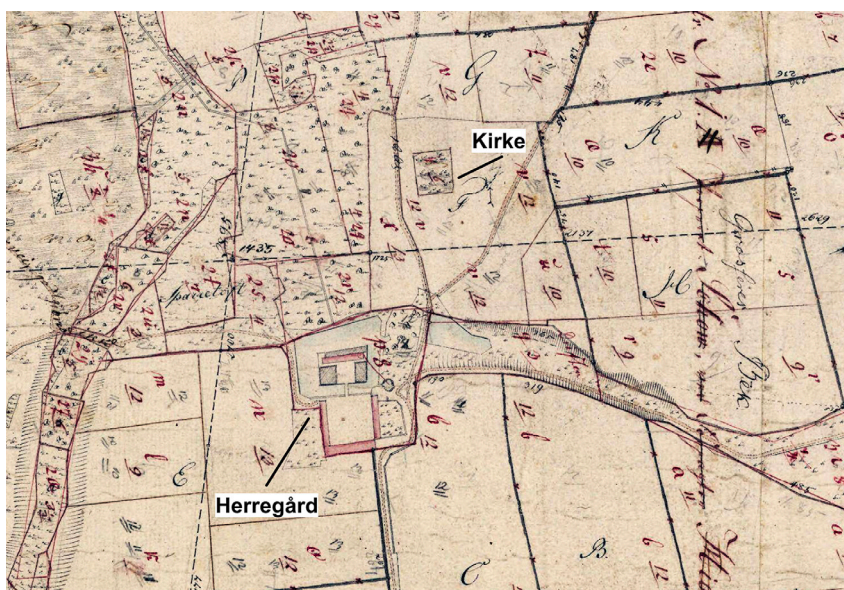
En vurdering af ødekirkernes beliggenhed i forhold til bebyggelser er imidlertid vanskelig. Det er nævnt, at "alene" kirker op-

rindelig har ligget i en landsby, som imidlertid er flyttet.²⁰⁴ Fx skal landsbyen Filsted (Nr. 20), hvor der måske var en kirke, i den østlige del af det nuværende Aalborg være nedlagt. Ligeledes er det nævnt, at en bebyggelse i nærhed af Oplev Ødekirke er forsvunden, og det eneste vidnesbyrd om bebyggelsen er Hindsted høj.²⁰⁵ Afstanden mellem kirke og landsby er imidlertid godt 1.100 m, hvorfor en nærmere sammenhæng ikke synes indlysende.

Ensomme kirker og synlighed

Formodentlig var der også ødekirker, der helt bogstaveligt lå alene. Det er sandsynligvis, hvad E. Nyborg mener, når han skriver, at nogle kirker i Ribe-området har en påfaldende ensom beliggenhed.²⁰⁶ Også i Himmerland er der kirker, som tilsyneladende ligger alene. Således er der i Rodsted og Sørup flere hundrede meter til en nuværende gård eller landsby. Kirken i Albæk ligger også alene og relativt langt fra herregården af samme navn.

Figur 21. Ødekirke og herregård i Albæk på O1-kort.

Det er påfaldende, at der ved de arkæologiske undersøgelser i forbindelse med projektet ikke blev fundet spor efter nedlagte bebyggelser, der kunne være samtidige med enlig liggende kirker. Det kan dog skyldes, at udgravningernes omfang var begrænsede. Der er imidlertid også kirker, som knytter sig til nyanlagte landsbyer, der var udflyttet fra en eksisterende bebyggelse. I flere tilfæl-

de vidner stednavnet (efterled -torp), om bebyggelser i Himmerland, der i 1100- og 1200-tallet er udflyttet fra en eksisterende landsby (fx Nr. 2, 5, 7, 15). Det er nærliggende at formode, at udflytterne opførte en kirke ved den nye bebyggelse, som det måske er tilfældet i Kirketerp.

Det var sandsynligvis indehaverne af (stor)gårde, der i sin tid stod bag opførelsen af kirkerne i Albæk og Tulsted. Formodentlig var det andre forhold end nærhed til disse, der bestemte kirkernes beliggenhed, men som det synes at være tilfældet i Lundegårde, kunne en kirke også ligge i umiddelbar nærhed af en (stor)gård.

Flere af "alene"-ødekirkerne i Himmerland er højt beliggende. Det er så påfaldende, at det vurderes, at synlighed var et kriterium for deres placering. Det gælder fx som nævnt for kirkerne i Fredbjerg og Tulsted. Også kirken i Finderup ligger i dag alene på en mindre bakketop. Tulsted Ødekirke ligger på en markant bakke, hvor der også er en gravhøj og en kilde. Disse anlæg og topografiske forhold gør det usandsynligt, at der har været en bebyggelse på bakken. Derfor spillede synligheden af Tulstrup kirke formodentlig en større rolle end en placering ved den lavtliggende Tulsted Herregård.²⁰⁷

Stenkirken i Sebbersund ligger på det højeste område af Sct. Nikolaj Bjerg, mens forgængerens ligger ved foden af bakken. Denne forskel skyldes formodentlig, at stenkirken var en sognekirke, mens trækirken især skulle betjene folk fra nær og fjern, der i perioder opholdt sig på den nærliggende handels- og håndværksplads.²⁰⁸ Der er dog indicier på en vis sammenhæng mellem de to kirker. Det drejer sig især om, at der på dele af kirkegården ved trækirken blev fundet granitafslag fra tildannelse af kvadre, der blev anvendt i stenkirken. Endvidere er det påpeget, at kirkegården ved trækirken, i modsætning til de øvrige parceller i området, er matrikuleret sammen med området med stenkirken på toppen af bakken.²⁰⁹ Måske var det samme slægt, der stod bag opførelsen af de to kirker.

En markant placering er også nævnt som et kriterium for kirkernes beliggenhed i Ribe-området.²¹⁰

Gravhøje

Nært forbundet med spørgsmålet om kirkernes synlighed er gravhøje i nærhed af kirker. Sådanne forekommer på landsplan i et betydeligt antal. O. Olsen nævner 156 høje på og umiddelbart

uden for kirkegårde.²¹¹ Sandsynligvis forstærkede en gravhøj som nævnt synligheden af Tulsted Ødekirke, og det samme var sikkert tilfældet med den store gravhøj umiddelbart vest for kirkegården i Fredbjerg.

I Rodsted er der en gravhøj i kirkegårdens periferi. En af de kristne grave i Åle var anlagt i en delvis udjævnet gravhøj. Her handlede det formodentlig ikke om synlighed. Det er fristende at se en udvikling som i Hørning, men der er ikke belæg for kultkontinuitet. Det kræver som for mange andre gravhøje en datering.

Gravhøjene kan udmærket være fra bronzealderen,²¹² men alligevel kan de have spillet en rolle for kirkernes beliggenhed.²¹³ O. Olsen mener ikke, at naboskabet mellem høj og kirke er tilfældigt, men bl.a. kan skyldes "fælles forkærlighed for bakketoppe." Han nævner, at højene muligvis har været anvendt som kultpladser, som kirkerne blev anlagt i nærhed af.²¹⁴ Engberg mener, at det måske skyldes, at kirken ikke stod så stærkt, at den kunne bryde med forfaderkulturen.²¹⁵

Tingsteder

Gravhøje har siden oldtiden sandsynligvis været samlingssteder for befolkningen. Som sådan kunne det måske nogle gange medføre, at tingsteder og kirker blev placeret i samme område. Det er endda nævnt, at der på den baggrund kan være en indirekte sammenhæng mellem beliggenhed af et hedensk kultsted, tingsted og kirke.²¹⁶ Der kendes en række lokaliteter, hvor der er en sammenhæng mellem ting og kirke.²¹⁷ Et kongebrev bekendtgør i 1560, at herredstinget i Salling bestandigt må holdes ved Hillersløf Kirkegård.²¹⁸ Tingkirker kunne være ejet af private eller et tingfællesskab.²¹⁹

Antallet af tinghøje synes dog større end antal kirker. Det kan skyldes, at tingsteder blev flyttet. Alligevel synes antallet af tinghøje for stort, hvilket bl.a. underbygges af en gennemgang af herreder i Ålborg Amt.²²⁰

Blandt ødekirkerne i Himmerland er der peget på en sammenhæng mellem Oplev Ødekirke og Tinghøj.²²¹ Spørgsmålet kompliceres af, at der er tre Tinghøje i Hindsted herred.²²² Forbindelsen er efter forfatterens mening også meget usikker, fordi der er flere hundrede meter mellem kirken og de mulige tingsteder.

Sandsynligvis var der en sammenhæng mellem tingsted og Åle Ødekirke. Pontoppidan skriver, at der før Reformationen var et

birketing tilhørende Vitskøl Kloster (stiftet 1158) ved Åle Kirke.²²³ Trap nævner, at Åle Birk indtil 1574 blev holdt ved kirken, men det er også nævnt, at der var tale om et herredsting.²²⁴ Parallelt med kirken har der ligget et stenhuse, der er yngre end kirken, da fundamentgrøfter skærer grave på kirkegården. Det drejer sig måske om et domhus. Der henvises til Chr. II's landlov af den 6. januar 1522 om, at herredsting skal ligge ved en kirke og ikke ude på marken, så dommerne fik mulighed for at gå til messe og derved få en åndelig ballast. Loven blev imidlertid hurtigt trukket tilbage. Måske blev domhuset alligevel opført, som det skete enkelte andre steder i landet.²²⁵

Det forekommer mest sandsynligt, at der i Åle var et birketing. Herredstinget blev måske holdt ved Tinghøj, der ligger ca. 575 m sydøst for Åle Ødekirke. Situationen i Åle belyser, hvor kompliceret spørgsmålet om tingsted og kirke kan være, bl.a. fordi der var forskellige typer ting.²²⁶

Andre forhold komplicerer baggrunden for beliggenheden af Åle Ødekirke. Den ligger alene på en flad mark, langt fra nutidig bebyggelse. På kirkegården er der en gravhøj, som er ældre end gravene, og et kulturlag vidner om aktivitet før stenkirken blev opført. Måske var gravhøjen allerede i oldtiden et samlingssted, som derfor havde indflydelse på kirkens beliggenhed.

Kilder

I nærheden af kirkerne i Oplev og Tulsted (Torskilde) er der kilder, der formodentlig har haft betydning for kirkernes beliggenhed. Sådanne betegnes ofte helligkilder, og menigmand søgte endnu i 1800-tallet kildernes hellige kraft. Kilderne blev også søgt pga. vandets helbredende virkning (mineraler).²²⁷ Det er imidlertid også påpeget, at kilderne måske især i begyndelsen primært havde en praktisk funktion, nemlig at sikre den nødvendige vandforsyning til handlinger i kirkerne.²²⁸

Det er jf. ovenstående særdeles vanskeligt at pege på entydige forklaringer på ødekirkernes beliggenhed i Himmerland. Det skyldes bl.a., at det for mange kirkers vedkommende er usikkert, om der har eksisteret en trækirke forud for stenkirkerne.

Gennemgangen antyder, at forskellige faktorer som hartkorn, befolkningstæthed og sognets størrelse kunne have betydning for kirkernes beliggenhed.

Sammenfatning

Projektet viser, at ødekirker er en særdeles vigtig kilde til den tidlige kristendom og det tidlige kirkebyggeri. Det skyldes især, at spor fra tidlig middelalder i såvel kirken som på kirkegården, i modsætning til eksisterende kirker, er relativt godt bevarede. Ved ødekirkerne er der gode muligheder for at finde spor efter trækirker og dermed oplysninger om den tidlige kristendom. Der blev i flere tilfælde fundet verdslige anlæg fra oldtiden, som bl.a. kan være rester af en stormandsgård. Disse forhold er vigtige for belysning af kontinuitet fra hedenskab til kristendom og fra verdslige bygning til kirker.

En række mere eller mindre troværdige kilder kan indikere tilstedeværelsen af en ødekirke. Særligt vigtige og præcise er ældre kort. Vil man stedfæste ødekirkerne er det nødvendigt med rekognoscering og/eller udgravninger. Selv i dyrket mark er det ud fra overfladefund af nedbrydningsmateriale nemt at lokalisere stenkirkerne, mens kun arkæologiske undersøgelser kan dokumentere tilstedeværelsen og den præcise beliggenhed af en ødekirke.

Ødekirker er ofte truet af nutidig dyrkning. Tidligere landskabsfredninger giver i dag ikke mere den nødvendige beskyttelse, og især kirkegårdene og gravene er truede.

Selvom udgravningerne var begrænsede, gav de væsentlige oplysninger om stenkirkernes konstruktion og struktur. Ligeledes fremkom der bl.a. oplysninger om kirkegårdenes størrelse og mulige stisystemer. Som regel er der bevarede knogler i gravene tæt ved kirken, som er vigtige for demografiske analyser af befolkningen i den tidlige middelalder.

Summery

Abandoned churches in Himmerland

In the late 1990s, Aalborg Historical Museum undertook archaeological investigations of abandoned churches in Himmerland. The locations of several churches were ascertained, and it became apparent that churches and churchyards not subject to areal scheduling were often severely threatened by modern cultivation.

A variety of more or less credible sources can indicate the presence of an abandoned church. Early maps are especially precise and important in this respect. Fieldwalking and/or archaeological excavation are, however, necessary to establish actual locations. Even in a cultivated field it is easy to establish the former existence of a stone- or brick-built church based on surface finds of demolition material, but only archaeological investigations can document the actual presence and precise location of an abandoned church.

Most abandoned churches were abolished around the Reformation, but a small group went out of use already in the Early Middle Ages. Churches were often abandoned due to changes in economic conditions, resulting for example from climate change, natural catastrophes and disease. In the investigations, 27 possible abandoned churches were singled out based on archival studies. In some cases, it was not possible to undertake excavations because the existence of the church could not be confirmed, or it could not be localised. Excavations could also be hindered by the church being situated in a built-up urban area or because the landowner would not consent to an investigation.

Somewhat surprisingly, given their limited extent, the excavations provided significant and important information on the size and construction of the stone- and brick-built churches, as well as data on the churchyards with respect to, for example, size, delimitation, grave types and paths. As a rule, bones were preserved in the graves close to the church, and this is important for demographic analyses of the population in the Early Middle Ages. Wooden churches and potential traces of these were also demonstrated. In addition, remains were encountered of pre-Christian structures that were possibly associated with magnates' farms.

The project has demonstrated that abandoned churches are an exceptionally important source relative to early Christianity and early church building. This is due to primarily traces from the Early Middle Ages being relatively well-preserved in both church and churchyard, in contrast to the situation in extant churches. Secular structures from prehistory, which could represent remains from magnates' farms, were also encountered on several occasions. These are important for illuminating the continuity from paganism to Christianity and from secular buildings to churches.

Noter

- 1 Engberg 2018, 14; Kieffer-Olsen 2018, 381ff., 414.
- 2 Kieffer-Olsen 2018, 382, 414.
- 3 Behovet for en kirke i Støvring steg sideløbende med indbyggertallet, efter at den i 1869 blev en stationsby. Generelt om nedlæggelser efter Reformationen, fx Engberg 2018, 115ff. Staten var omkring 1900 meget gavmild over for folkekirken, bl.a. pga. mange trossamfund. Det resulterede i nye kirker og genopretning af sogne. Venligst meddelt af H. Gjøde Nielsen, Nordjyllands Kystmuseum.
- 4 Trap 1961, 1053.
- 5 Undersøgelsen blev ledet af cand.mag. Turi Thomsen, som afleverede en fyldig beretning til ÅHM. Allerede i 1960 konkluderede museumsdirektør P. Riismøller, at beboerne i Korup havde så stor afstand til nærmeste kirke, at der måtte have været en kirke i byen – og han fandt den (Aalborg Amtstidende 11.1.1960; Christiansen 1978, 134; Kieffer-Olsen 2018, 341).
- 6 Engberg 2018, 9, 24, katalog, 257ff.; Kieffer-Olsen 2018, 85ff., 147, 154. At tallet ikke er præcist, skyldes bl.a. definitions-mæssige forskelle og personlige skøn samt usikkerhed vedr., om det er en ødekirke. Kieffer-Olsen nævner 460 ødekirker (2018, 98f.). Engberg har 456 i sit katalog (2018, 257ff.). Engberg medtager kun kirker, som er nedrevet, og hvor der ikke senere er opført en kirke (2018, 133ff.).
- 7 Engberg 2018, 102, 104, 136f. Andre centrale værker om ødekirker, fx Christensen 1938 og Troels Dahlerup, Hal Koch, se excerpta i Engberg 2018 og Kieffer-Olsen 2018.
- 8 Christensen 1938, 38f.; Engberg 2018, 100, 135ff.; Kieffer-Olsen 2018, 85ff.; Katalog.
- 9 Christiansen 1978; Engberg 2018, 27ff., 89, 99ff.; Kieffer-Olsen 2018, 380; Katalog.
- 10 Christensen 1938, 39ff.; Porsmose 1988, 327ff.; Christiansen 1978; Engberg 2018; Kieffer-Olsen et al. 1986, 47; 2018, 12, 85ff.
- 11 Engberg sætter Reformationen til tidligere end normalt (1525 mod 1536), fordi det er tilfældet for kirker (Engberg 2018, 89).
- 12 Engberg 2018, 99.
- 13 Engberg 2018, 173, 428, 432.
- 14 Hørby 1980, 108; Kieffer-Olsen 2018, 85ff.; Fund&Fortidsminder.
- 15 Nielsen 2003.
- 16 Engberg 2018, 621.
- 17 Kieffer-Olsen 2018, 412.

- 18 Vegger 1992, 14.
Pave Innocens III stadfæster i brev af 31. maj 1216 Viborg kapitels besiddelse af kirken (Rigsarkivet). Tre dateringer af knogler og to på trækul. Tre af disse ligger rundt regnet i 1300-tallet, de to øvrige (henholdsvis trækul og knogle) 1025-1160 og 1260-1290 (Nielsen 2003, bilag 9 og 14).
- 19 Der er ikke fundet dokumentation for dette. Det skal bemærkes, at Uhrehøje Plantage umiddelbart vest for ødekirken blev anlagt 1919-41 på grund af voldsom sandflugt.
- 20 Kieffer-Olsen 2018, 346.
Efter to jomfruers drab blev kirken lyst i band og nedrevet (se note 47).
- 21 Kirkernes økonomiske problemer fremgår bl.a. af Kancelliets Brevbøger. Årene 1551-1566 er gennemgået.
- 22 Christensen 1938, her Porsmose 1988; Engberg 2018, 102ff.
- 23 fx Kancelliets Brevbøger 26.8.1553; 2.10.1558; 24.10.1560.
- 24 Kancelliets Brevbøger, fx 13.10.1551; 22.7.1552; 12.1.1554; 2.3.1556; se også Christensen 1938, 38.
De kongelige anmodninger om nedrivning blev ikke altid effektueret. Thuedt (Tved) kirke på Fyn skulle lægges øde, men efter besværinger fra sognemændene fik kirken tilladelse til at bestå (Kancelliets Brevbøger 10.6.1558). Hiortels (Hjortdal?) kirke skulle nedrives, men efter begæring fra sognets beboere og med krav om ydelser til præsten og bygning af et hus ved præstegården, fik den lov at forblive (Kancelliets Brevbøger 2.9.1558).
- 25 Kancelliets Brevbøger 5.12.1566.; Engberg 2018, 103f., 137; Kieffer-Olsen 2018, 108, 254.
Der blev i 1907 genopført en kirke i Svingelbjerg øst for ødekirken, og senere blev også sognet genetableret.
Den 14. juli 1551 giver kongen tilladelse til: 1. at Vor Frue Kirke i Slagelse nedtages og materialer skal bruges i en anden kirke, præstegården, skolen, rådhuset. 2. at kronens tiende i Magleby anvendes til præstens underhold og den forfaldne kirke. 3. at sognepræsten i Everdrup (Næstved) må nedlægge sin annekskirke pga. sognets lidenhed, og sognefolket skal sogne til Everdrup kirke eller en anden (Kancelliets Brevbøger). I 1775 søges pga. for lidt tiende om tilladelse til at nedlægge Ågeby kirke, Lolland (Kieffer-Olsen 2018, 108).
Kongen havde givet sine lensmænd del i tienden mod, at de vedlige-

- holdt kirkerne. Men i praksis forfaldt mange kirker (Engberg 2018, 122, 163).
- 26 Pontoppidan 1769, 32.
- 27 Pudsigt nok blev begge kirker tilsyneladende nedrevet i 1542, og kvadre brugt ved renovering af Astrup Kirke (Trap 1961, 1144; Kieffer-Olsen 2018, 259).
- 28 Kancelliets Brevbøger 31.12.1559.
- 29 Kancelliets Brevbøger, fx 2.9.1558; 6.9.1558; 14.7.1551; 11.3.1553; 21.2.1554; 7.1.1555; 7.3.1556; 17.7.1558; 2.10.1558; 24.10.1560.
- 30 Kancelliets Brevbøger 19.3.1564; andre fx 23.12.1551; 6.2.1562.
- 31 Engberg 2018, 137.
- 32 Trap 1961.
- 33 Men materialet er lille, og der kan være nedlagte/sammenlagte sogne.
- 34 Hartkorn er et mål på sognets areal og jordens bonitet. Kieffer-Olsen skriver, at hartkorn er et udtryk for tiende fra sognet, som er det vigtigste økonomiske grundlag for kirker. Han konkluderer, at 25,71 tdr. hartkorn er nok til at "et sogn har overlevet til i dag", mens dem med mindre er nedlagt – han mener sikkert kirker (2018, 108).
- 35 Kieffer-Olsen 2018, 112, fig. 33.
- 36 Hyldgård 2016, 51.
- 37 Nyborg 1986, 20ff.
- 38 Kieffer-Olsen 2018, 107.
- 39 Kancelliets Brevbøger 17.2.1552; Pontoppidan 1769, 30.
Præsten i Almind klager over for lidt eng, og får tildelt en mark (Kancelliets Brevbøger 2.10.1558). Kongen gav også besked på at nedlægge en kirke, fordi præsten ikke på tilbørlig vis kunne betjene tre kirker på samme dag (Kancelliets Brevbøger 7.-10. maj, 1552; 2.10.1558).
- 40 Fx fik Jens Thygesen (Seefeldt) tre gårde brændt af – Visborggård, Randrup og Dalsgård. Tilsyneladende støttede kongen genopbygning af afbrændte gårde, og efter borgerkrigen blev der særdeles gode økonomiske tider for adelen, men alligevel kunne der gå relativ lang tid, før en genopbygning var mulig. Fx genopførte Enevold Jensen først hovedbygningen på Randrup omkring 1550 (Fx Kancelliets Brevbøger 11.2.1555; 16.3. 1556; 20.3.1556; Nielsen 2015, 192f).
- 41 Pontoppidan 1769, 35.

- 42 Artikel i Kirke og Sogn, Ranum og Malle sogne 1991. Landspolitiske forhold medvirkede måske også til nedlæggelsen af Tirup Ødekirke (Kieffer-Olsen et.al. 1986, 47f.).
- 43 Tvede-Jensen 1985, 206ff.; 1985b; Nielsen 2015, 192.
- 44 Nielsen 2004, 118ff.
- 45 Engberg 2018, 140; Kancelliets Brevbøger 10.10.1552; 19.10.1553. Kongen indskærper 1556 et påbud om, at Bistrup kirke og kirkegård ved Roskilde skal jævnes pga. afguderier (Kancelliets Brevbøger 19.9.1556)(Også Holmstrup kirke, Kancelliets Brevbøger 10.10.1552).
- 46 Kieffer-Olsen 2018, 244ff.
- 47 Efter sagnet stak to adelige jomfruer en søndag efter messen deres elskere ihjel. Til bod gav jomfruerne deres gård til præstebolig, der blev kaldt Taarup, hvorefter de gik i kloster. Der er tale om Torup SØ for Fredbjerg, som Trap skriver blev præstebolig i 1545 (1961, 1222). På Hk-kortet ses en stor gård ved stedsnavnet Torup. På O1-kort angivet "Taarup Præstegårds Mark", hvor Taarup er streget over, og der er skrevet Torup. Endvidere angivet "Vei til Taarup Præstegård". Thorupgård var præstegård ca. 1450-1818 i Farsø-Vognsild (Trap 2. udgave, 1872-79, 317; Vegger 1992, 14; Kieffer-Olsen 2018, 345f.).
- 48 Jensen 1950, 141; Christiansen 1978, 136; Kieffer-Olsen 2018, 249, 346.
- 49 Kieffer-Olsen 2018, 363.
- 50 *Rudera*, (lat., af rudus, rudaris grus, stenbrokker), rester af en bygning; ruiner.
- 51 På de lave målebordsblade står der ved Oplev "Ôde Kirkegaard", og to streger markerer måske kirkegårdens afgrænsning mod N og S.
- 52 Christiansen 1978, 131f.; Bavnshøj 1994.
- 53 Kancelliets Brevbøger 5.12.1566; andre: Kancelliets Brevbøger 22.7.1552; 12.1.1554; 24.4.1560; Christiansen 1978, 132; Engberg 2018, 137.
- 54 Også en mindre, kvadratisk sten. De var hos Jens Vejmand, Sebbersund, og skulle hugges til skærver. Købt af apotekeren i Nibe mod at levere andre sten til skærvehugning (div. korrespondancer, bl.a. menighedsrådet i Sebber 28.11.1990; brev fra P. Birkedahl Christensen 24.1.1992 til J. Hertz, RAS (ÅHM j.nr. 2863 K 32); mit notat efter besøg 15.7.2002).
- 55 Ved sidstnævnte angiver ejeren, at døbefonten var ved gården. Den kunne dog ikke findes.

- 56 Trap 1961, 1054; Engberg 2018, 136. En gravsten med et malteserkors på en gårdsplads i Kirketerp, blev tidligere brugt som tærskelsten i gårdens stuehus.
- 57 Trap 1961, 1154.
De er nu på ÅHMs magasin. Et fredet stykke mur i læhegnet betragtes ikke længere som værende fra kirken. Skov- og Naturstyrelsen, brev af 30.7.1998.
- 58 Kieffer-Olsen 2018, 353ff.
- 59 ÅHM j.nr. 729.
- 60 NM inv. D 11104.
- 61 Trap 1961, 1063.
ÅHM protokol 0033, 5200-5399, 5302 er foto af altertavlen, protokol 3300K090 korrespondance vedr. altertavlen. VMÅ protokol 195, nr. 40. NM protokol 1927 nr. 41, NM j.nr. 295/27, XXVII:70.
- 62 Pontoppidan 1769, 28.
- 63 Elleve andre ødekirker i Himmerland er markeret på de lave målebordsblade. Hyppigst et stednavn og/eller et kors, to parallelle streger eller en firkant, ordet ruin (kat.nr. 1, 6, 7, 10, 12, 16, 18, 19, 22, 24, 25).
- 64 Haue 2015, 138ff.
- 65 Teksten kan henvise til, at der er en kirkegård, eller det er et navn på den nyopførte gård.
- 66 Trap 1961, 1063; Christiansen 1978, 140; Engberg 2018, nr. 259.
- 67 Kieffer-Olsen 2018, 212ff.
- 68 Jf. Pontoppidan var der i gamle dage en kirke i Segeltrup (1769, 27).
- 69 Kieffer-Olsen 2018, 216, fig. 99.
- 70 Christiansen 1978, 131.
- 71 Engberg 2018, 19f, 140; også Kieffer-Olsen 2018, 460ff.
- 72 Jørgensen 1970.
- 73 Adamsen & Jensen 1995-1998.
- 74 Nærmere se de enkelte kirker – 6. Tulsted, 13. Sct. Nikolaj, 15. Sørup, 21. Svingelbjerg.
- 75 Adamsen & Jensen 1995-1998, 162.
- 76 Ebbesen 1985; Haue 2015, 135.
- 77 Indberettet er: Fredbjerg, Tostrup, True, Rodsted(?), Lundegårde, Stenstrup, Oplev, Mosbæk, Ll. Sjørup, Finderup, Kirketerp.
- 78 Ebbesen 1985.
- 79 Pontoppidan 1769, 19, 21, 35; Christiansen 1978, 134.

- 80 Her er primært anvendt 5. udgave, Ålborg Amt fra 1961. 1. udgave kom i 1856-60, og i disse år udgives 6. udgave.
- 81 Ifølge overleveringen er den flyttet til Volsted, eller materialer er brugt i Egholm Slot (Trap 1961, 1005).
- 82 Trap 1961, 1010
- 83 Kieffer-Olsen 2018, 156f.
- 84 Trap 1961, 1219ff.
- 85 Trap 1961, 1166f.
- 86 Trap 1961, 1252.
- 87 Trap 1961, 1103.
- 88 Trap 1961, 1054.
- 89 Trap 1961, 1136; Engberg 2018, 437; NM, Antikvarisk-Topografisk Arkiv.
- 90 Trap 1961, 1139.
- 91 Trap 1961, 1216; Schmidt 1926, 137.
- 92 Hverken kapel eller kilde blev nærmere eftersøgt i forbindelse med projektet.
- 93 Trap 1961, 1005, 1092.
- 94 Kieffer-Olsen 1986, 1993, 2018.
- 95 Hyldgård 2016.
- 96 OBM 7777; Engberg & Kieffer-Olsen 1992, 170.
- 97 ÅHM j.nr. 726.
- 98 I 1973 søgte tre studerende rigsantikvar P.V. Glob om tilladelse til at foretage udgravninger af Fredbjerg Ødekirke, hvilket dog blev forhindret (ÅHM j.nr. 373). P. Riismøller, Aalborg Historiske Museum og senere rigsantikvar Olaf Olsen samt enkelte gange K.J. Krogh og Balslev Jørgensen vejledte og stoppede i 1960'erne/-70'erne flere gange amatørers udgravning af ødekirker, fx Sørup og Torderup.
- 99 Trap 1961, 1230; Christiansen 1978, 134; Kieffer-Olsen 2018, 244.
- 100 VMÅ 1968 og 608.
- 101 Møller & Olsen 1961.
- 102 Kieffer-Olsen 2018, 93f.
- 103 Christiansen 1978.
- 104 Henriksen 1998; Andersen 2003.
- 105 Engberg 2018 (inkl. katalog); Kieffer-Olsen 2018.
- 106 Christiansen 1978, 131.
- En lille prøvegravning 1998 viste dog, at nogle få grave i Tulsted ligger uden for fredningsarealet og ved foden af den markante bakke, som gravene ellers ligger på.

- 107 I forbindelse med projektet blev Korup Ødekirke efter aftale med lodsejeren taget ud af dyrkning. Fredbjerg Ødekirke blev tilført et ekstra muldlag. Begge steder med økonomisk kompensation fra RAS. Derimod kunne der ikke opnås enighed med lodsejeren om sikring af i kirken i Mjels.
- 108 Christiansen 1978, 137, 140.
- 109 Pontoppidan 1769, 30; Adamsen og Jensen 1996, 162.
- 110 Også en længere beskrivelse. Brev af 5. marts 1880. NM, Antikvarisk Topografisk Arkiv.
- 111 Christiansen 1978, 137f.
- 112 Christiansen 1978, 141.
- 113 Christiansen 1978, 140.
- 114 Der er ikke inddraget ødekirker i de større byer, og heller ikke alle ødekirker på landet er medtaget (Engberg 2018, 14ff., 23ff; Kieffer-Olsen 2018, 98, 107, 151ff.).
- 115 Trap 1961, 1053.
- 116 Lyngå 2013.
- 117 Filsted (Kat.nr. 20). Jf. Trap er der i 1400-1500-tallet nedlagt en landsby (1961, 898). Det kunne også omfatte en kirke og måske et sogn. Det har dog ikke kunnet bekræftes. Tak til Aalborg Stadsarkiv.
- 118 Nielsen 2002, 2004.
- 119 Christiansen 1978, 136; Kieffer-Olsen 2018, 96.
- 120 Også området med trækirken i Aggersborg blev planeret med et lerlag inden kirkens opførelse (Græbe 1986, 178).
- 121 Nielsen 2004, 116.
- 122 Jeppesen & Madsen 1997.
- 123 Nielsen 2018.
- 124 Brønden er dendrokronologisk dateret. En ¹⁴C datering viser 980-1024. Langhuset og smedjen er ¹⁴C-dateret. Også ved stenkirken på Sct. Nikolaj Bjerg var der spor efter smedeaktivitet (Nielsen, 2018, 39ff.; se også Hyldgård 2016, 23ff.).
- 125 Terp er en udvikling af -torp, så der er altså tale om en sammensætning af ordene kirke og torp. Venligst oplyst af lektor Birgit Eggert, Navneforskning, Københavns Universitet. Om torpe, fx Christensen 1938, 11ff.
- 126 Lebech 1935-36, 163; Kieffer-Olsen 2018, 299.
- 127 Jeppesen & Madsen 1997, 155ff.
- 128 Nielsen 2004.
- 129 Nielsen 2002, 22; Nielsen 2003.

- 130 Møller & Olsen 1961, 37.
- 131 Engberg 2018, 17f., 98, 109f., 131.
- 132 Engberg 2018, 17f., 98, 109f., 131, 621; Kieffer-Olsen 2018, 219ff., 440.
- 133 Engberg 2018, 109f.
- 134 Der kan næppe sættes lighedstegn mellem højt hartkorn og antal kirker (Kieffer-Olsen 2018, 107ff.).
- 135 Trap 3. udgave.
- 136 Svingelbro er bygget af tilhuggede granitbjælker og hviler på 18 granitpiller. Fredet 1957. Gravhøje parallelt med Viborg-Aalborg vejen (en forlængelse af Hærvejen) viser sandsynligvis, at det var et trafikalt knudepunkt allerede i bronzealderen (Müller 1904, 41ff.; Trap 1961, 1167). Om behov for en kirke ved broer, vadesteder o.l. se Kieffer-Olsen 2018, 666. Om veje o.a. i landskabet se Müller 1904; Bang 2013.
Kan også skyldes en relativ kort brugstid.
- 137 Kieffer-Olsen 2018, 156f.
- 138 Nyborg 1986, 23f.
- 139 Finderup 77 m², Sørup 72 m², Tulsted 70 m² (Trap), Oplev 66 m², Lundegårde 60 m² (Trap), Mjels 60 m². Størrelsesangivelser i Trap er dog, som beskrevet for Tostrup meget upålidelige. Se også Hyldgård 2016, 50f.
- 140 ÅHM j.nr. 1435.
- 141 Trap 1961, 1010.
- 142 Nielsen 2004, 117.
- 143 Kirker omkring Vejle og Horsens er bygget af frådsten (Kieffer-Olsen et. al. 1986, 29).
- 144 Nielsen 2004, 116.
- 145 Der kan også være tale om vægpuds, men fragmenternes karakter (bl.a. tykkelsen) tyder på, at de stammer fra et gulv.
- 146 Nielsen 2004, 116.
- 147 Madsen 1990, 121; Engberg 2018, 78f.
- 148 Nielsen 2003, 12, 22.
- 149 Hyldgård 2016, 56.
- 150 Nielsen 2004, 111; Hyldgård 2016, 55.
- 151 Engberg & Kieffer-Olsen 1992; Kieffer-Olsen 2004, 176.
- 152 Engberg & Kieffer-Olsen 1992; Hyldgård 2016, 30.
- 153 Nielsen 2003, 22, 31f.
- 154 Aarsleff 2021, 32.
- 155 Engberg & Kieffer-Olsen 1992, 169ff.

- 156 Nielsen 2004, 106.
- 157 Engberg & Kieffer-Olsen 1992, 171f.
- 158 Kieffer-Olsen 1993, 19; Nielsen 2003, 31f.
- 159 Jeppesen 2004.
- 160 Kieffer-Olsen 1993, 26ff.
- 161 Kieffer-Olsen et al. 1986, 24; Hyldgård 2016, 55.
- 162 OBM 7777, 1997.
- 163 Kieffer-Olsen 2018, 303, note 1105.
På O1-kort er kirkegårdsdigerne markeret med en streg således, at kirkegården fremstår som en firkant, der er målfast. Det formodes, at angivelserne på O1-kortene som regel er korrekte, som bl.a. de arkæologiske udgravninger i Oplev viser. Men de kan være misvisende, som det er tilfældet for Mjels, hvor også fredningsområdet er for stort og ikke korrekt afsat. Vorbasse: M. Dengsø Jessen telefoniske oplysninger og mail af 4.2.2021.
- 164 Madsen 1990, 113, 126; Kieffer-Olsen 1993, 156.
- 165 Det er metodisk temmelig risikabelt, bl.a. på grund af den store tidsmæssige forskel, og fordi arealangivelserne er efter sammenlægning af sogne, som fx i Svingelbjerg. Arealangivelserne er i god overensstemmelse med matriklen fra 1688.
- 166 Trap 1961, 1138; Kieffer-Olsen 2018, 281ff, 295f.
- 167 Kieffer-Olsen 2018, 282, fig. 147.
- 168 Madsen 1990, 117; Kieffer-Olsen 1993, 99ff; Staecker 1997, 211ff.
- 169 Nielsen 2004, 111f.
- 170 Nielsen, 2003, 22, 36; Nielsen 2004, 112.
- 171 Kieffer-Olsen 1993, 93.
- 172 Kieffer-Olsen et al. 1986, 26, 32f.
- 173 Nielsen 2003, 17, 38ff.; Nielsen 2004, 107, 112f.
- 174 Nielsen, M.H. 2003, 14.
Udposninger: Små fyldskifter i undergrunden uden for gravens nedgravning. De blev både erkendt i den afrensede flade og ved selve udgravningen.
- 175 Nielsen 2004, 108f., 111.
- 176 Kieffer-Olsen et al. 1986, 33; 1993, 29.
- 177 ÅHM j.nr. 3857, AMS-datering.
- 178 Hyldgård 2016, 47.
- 179 Nielsen 2004, 108f.

- 180 Oplev: Bestemmelsen kridt må tages med forbehold, måske er det kalk eller limsten, men en nærmere analyse har ikke været mulig. Deres funktion er uvis.
- 181 Kieffer-Olsen 1993, 93f.; Hyldgård 2016, 34.
- 182 Nielsen 2004, 117f.
- 183 Møller & Olsen 1961, 37; Kieffer-Olsen et al. 1986; Hyldgård 2016.
- 184 Madsen 1990.
- 185 Krogh & Voss 1961; Jensen 2004, 494f.
- 186 Jeppesen og Madsen 1997; Jeppesen 2004.
Engberg skriver, at kirkers placering ved landsbyer tyder på, at man har forsøgt at undgå steder med kult fra den gamle religion. Nævner dog, at der kan være kontinuitet som i Tissø. Engberg nævner også kirker, hvor der tidligere var en stormandsgård i Tamdrup, Gødvad, og Stenløse (2018, 45, 53).
- 187 Hyldgård 2016, 27f.
- 188 Olsen 1966, 238, 274f.
- 189 Hansen 2006.
- 190 Gennem jernalderen og måske med stigende intensitet ses en række tegn på et stærk styret samfund såvel lokalt som regionalt. Fx byggeskik og bebyggelsesstruktur (Jensen 2003, fx 56ff.; Jensen 2004, 29ff., 156ff., 289ff.).
- 191 Jensen 2004, 471ff., 495ff.; Engberg 2018, 27ff., 44; Kieffer-Olsen 2018, 423.
Engberg angiver også en 2. kristningsfase, o. 965 - o. 1060 (2018, 49). En form hvor der både kunne støbes torshammer og kors fra Trendgården i Vesthimmerland illustrerer, at de to religioner blev praktiseret samtidigt (Engberg 2018, 39, fig. 20).
- 192 Jensen 2004, 167ff., 302ff., 436f.; Engberg 2018, 27ff., ; Kieffer-Olsen 2018, 195f.
- 193 Jørgensen 2010; Engberg 2018, 45f.
- 194 Sarauw 2019, 48ff.
- 195 Engberg afviser, at særlige bygninger ved Omgård og Trelleborg er kirker (2018, 48f).
- 196 Jensen 2004, 165ff.; Jeppesen 2004, 164ff.; Kieffer-Olsen 2018, 195.
- 197 Christiansen 2021.
- 198 Bent Jørgensen skriver: "1216 Frebiargh, 1469 Freeberrigh. FL snarest gudindenavnet glda. Frøya (Freja) med en ændring af ø til e som kendes allerede i runeindskrifter, EL bjerg."Gundinden Frejs

bakke". Venligst oplyst af lektor Birgit Eggert, Navneforskning, Københavns Universitet.

- 199 Om gravhøje og kristendom, fx Engberg 2018, 56f. med henvisninger. Uhrehøje Plantage er anlagt 1919-41. Forinden må gravhøjene formodes at have været synlige på lang afstand.
- 200 Det er foreslået, at vogndelene befinder sig i huset med henblik på genbrug, og at huset ikke var vognens oprindelige opholdssted (Jensen 2003, 199ff.). Senere forskning betragter dog fundstedet som det primære og, at fundet er af sakral karakter, bl.a. jf. lighedspunkter til vognene fra Dejbjerg (Hansen 2006, 128ff.).
- 201 Det er dog problematisk, at der mellem de kendte hedenske kulttræk og ødekirken er et stort kronologisk spring.
- 202 Arup 1961, 150.
- 203 Hørby 1980, 118ff.; Jeppesen og Madsen 1997, 149, 167; Jensen 2004, 512.
- 204 Lund 1980, 41; Nyborg 1986, 39f; Engberg 2018, 80.
- 205 Kieffer-Olsen 2018, 303.
- 206 Nyborg 1986, 20.
- 207 Begge herregårde er første gang omtalt i 1400-tallet. Tulsted var hovedgård.
- 208 En sådan relation kendes også fra andre lokaliteter (Engberg 2018, 39; Kieffer-Olsen 2018, 132f.).
- 209 Christensen & Johansen 1992, 208ff.
- 210 Nyborg 1986, 38; se også Olsen 1966, 274.
- 211 Olsen 1966, 268f.; Müller 1904, 52; Engberg 2018, 56f.
- 212 Olsen 1966, 257ff.
- 213 I flere tilfælde er der i gravhøje fundet sekundære grave fra jernalderen, hvilket må betyde, at de på et eller andet niveau spillede en rolle. Om relation mellem gravhøje og kirker se Engberg 2018, hvor bl.a. O. Olsens analyse af dette refereres (2018, 56f.).
- 214 Olsen 1966, 274f.
- 215 Engberg 2018, 57.
- 216 Jørgensen 1971, 236, 244; Kieffer-Olsen 2018, 300, note 1097.
- 217 Lebech 1935-36, 395f.; Kieffer-Olsen 2018, 300ff., 666.
- 218 Kancelliets Brevbøger 13.7.1560.
- 219 Kieffer-Olsen 2018, 667.
- 220 Trap 1961; Jørgensen 1971, 236, 244; Ørberg 1973; Kieffer-Olsen 2018, 300ff..
- 221 Kieffer-Olsen 2018, 303f.

- 222 Lebech 1935-36, 262; Trap 1961, 1113.
- 223 Pontoppidan 1769, 23; også Knudsen 1917, 387; Lebech 1935-36, 260f.
- 224 Trap 1961, 1231f.
- 225 Lebech 1935-36, 163; Kieffer-Olsen 2018, 299ff.
- 226 Jørgensen 1971, 244ff.; Kieffer-Olsen 2018, 300f.
- 227 Schmidt 1926; Engberg 2018, 132.
- 228 (Kieffer-Olsen 2018, 328)

Forkortelser

NM: Nationalmuseet

RAS: Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat

VMÅ: Vesthimmerlands Museum

ÅHM: Aalborg Historiske Museum

Litteratur

- Aarsleff, E. 2021: Den sløjfede kirke i Nærum. Skalk Nr. 4, s. 28-34.
- Adamsen, C. og Jensen, V. (red.) 1995-98: Danske præsters indberetninger til Oldsagskommissionen af 1807. Nord- og Østjylland. Wormianum, Højbjerg.
- Andersen, C. 2003: Ødekirker på Fyn. Fynske Årbøger, s. 67-81.
- Arup, E. 1961: Danmarks Historie. Første bog. Land og Folk til 1282. Udgivet af Københavns Universitets Fond til tilvejebringelse af læremidler, København.
- Bang, J. 2013: The Route to a History of the Cultural Landscape: A Danish Record of Prehistoric and Historic Roads, Tracks and Related structures. I: S. Bergerbrant & S. Sabitini (red.): Essays in Archaeology and Heritage Studies in Honor of Professor Kristian Kristiansen. BAR International series 2508, Oxford, s. 703-715.
- Bavnshøj, P. 1994: Genbrugte kirker. Skalk Nr. 5, s. 18-25.
- Christiansen, T.E. 1978: Fredning af Kirketomter. Antikvariske Studier 2, Fortidsminder og Bygningsbevaring. Fredningsstyrelsen, København, s. 131-142.
- Christiansen, T.T. 2021: „Gudernes hjem“ - helligområde og gravplads med udsigt. Skalk Nr. 1, s. 3-9.
- Christensen, A.E. 1938: Danmarks befolkning og bebyggelse i middelalderen. I: J. Brøndum-Nielsen, O.v. Friesen & M. Olsen (red.): Nordisk Kultur II - Befolkning i Middelalderen, s. 1-57.
- Christensen, P.B. & Johansen, E. 1992: En handelsplads fra yngre jernalder og vikingetid ved Sebbesund. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1991, s. 199-229.
- Dam, P. 2022: De danske landbebyggelser i 1680'erne. Selskabet for Udgivelse af Kilder til Dansk Historie.
- Ebbesen, C. 1985: Fortidsminderegistrering i Danmark. Fredningsstyrelsen. København.
- Engberg, N. 2018: Danmarks døde kirker. Middelalderens nedlagte kirker. Syddansk Universitetsforlag, Odense.
- Engberg, N. & J. Kieffer-Olsen 1992: Kirkegårdens grøft. Om den ældste indhegning af Danmarks kirkegårde. Nationalmuseets Arbejdsmark 1992, s. 168-177.
- Græbe, H. 1986: Kirken. I: F. Nørgård, E. Roesdahl & R. Skovmand (red.): Aggersborg gennem 1000 år. Fra vikingeborg til slægtsgård. Herning, s. 167-183.

- Hansen, J. 2006: Offertradition og religion i ældre jernalder i Sydskandinavien - med særligt henblik på bebyggelsesofringer. KUML 2006, s. 117-175. <https://doi.org/10.7146/kuml.v55i55.24692>
- Haue, N. 2015: Genfundne gravhøje i Nordjylland - Kartografiske studier. KUML 2015, s. 131-160. <https://doi.org/10.7146/kuml.v64i64.24218>
- Henriksen, M.B. 1998: Oversigt over ødekirkegårde i Odense Bys Museers arkæologiske ansvarsområde - samt en vurdering af deres arkæologiske potentiale. Rapport fra Odense Bys Museer, Odense.
- Hyldgård, I.M. 2016: Tjærby Ødekirke og Kirkegård. Museum Østjyllands Publikationer vol. 3. Aarhus Universitetsforlag, Aarhus <https://doi.org/10.2307/jj.608310>
- Hørby, K. 1980: Middelalderen. I: N. Lund og K. Hørby: Samfundet i vikingetid og middelalder. 800-1500. Dansk social historie. 2. Gyldendal, København.
- Jensen, J. 2003: Danmarks Oldtid. Ældre Jernalder. 500 f.Kr.- 400 e.Kr. Gyldendal, København.
- Jensen, J. 2004: Danmarks Oldtid. Yngre Jernalder og Vikingetid. 400-1050 e.Kr. Gyldendal, København.
- Jensen, T. 1950: Hvorfra? - Hvorhen? Gyldendal, København.
- Jeppesen, J. 2004.: Stormandsgården ved Lisbjerg kirke. Nye undersøgelser. KUML 2004, s. 161-180. <https://doi.org/10.7146/kuml.v53i53.97497>
- Jeppesen, J. & H.J. Madsen 1997: Trækirke og stormandshal i Lisbjerg. KUML 1995-96, s. 149-171. <https://doi.org/10.7146/kuml.v40i40.112339>
- Jørgensen, F. 1970: Præsteindberetninger til Ole Worm. I: Indberetninger fra Ålborg og Ribe Stifter 1625-42. Landbohistorisk Selskab, København.
- Jørgensen, P.J. 1971: Dansk Retshistorie, 5. oplag. København. Kancelliets Brevbøger.
- Kieffer-Olsen, J. 2004: Tidlige kirkegårde, struktur og gravskik. I: N. Lund (red.): Kristendommen i Danmark før 1050. Roskilde Museums Forlag, s. 174-180.
- Kieffer-Olsen, J. 2018. Kirke og kirkestruktur i middelalderens Danmark. Studies in History and Social Sciences, vol. 577. Syddansk Universitetsforlag.

- Kieffer-Olsen, J., J.L. Boldsen, & P. Pentz, 1986: En nyfunden kirke ved Bygholm. Vejle Amts Årbog, s. 24-50.
- Knudsen, H. 1917: Gamle jydsk Tingsteder og Retsdage med en Fortegnelse derover for Viborg Stift. I: S. Nygård (red.): Samlinger til Jydsk Historie og Topografi, 4. Række III Binds 1. Hæfte. Jydsk Historisk-Topografisk Selskab, s. 351-396.
- Krogh, K. & O. Voss 1961: Fra hedenskab til kristendom i Hørning. Nationalmuseets Arbejdsmark 1961, s. 5-34.
- Lebech, M. 1935-36: Jyllands gamle Retskredse. I: S. Aakjær (red.): Jyske Samlinger. Samlinger til Jysk Historie og Topografi, 5. række, II. Bind, 1. Hæfte. Jysk Selskab for Historie, Sprog og Litteratur, Aarhus, s. 151-344.
- Lund, N. 1980: Vikingetiden. I: N. Lund & K. Hørby (red.): Samfundet i vikingetid og middelalder. 800-1500. Dansk social historie 2. Gyldendal, København.
- Lyngå, J. 2013: Kirkeruiner i Finderup, Kirketerp og Hørby. Kirkebladet Øls - Hørby - Døstrup, Nr. 2, 67. årgang, s. 7.
- Madsen, P.K. 1990: Han ligger under en blå sten. Om middelalderens gravskik på skrift og i praksis. Kirkearkæologi i Norden 3. Hikuin 17, 1987, s. 113-134.
- Müller, S. 1904: Vei og bygd i sten- og bronzealderen. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1904, s. 1-64.
- Møller, E. & O. Olsen 1961: Danske trækirker. Nationalmuseets Arbejdsmark 1961, s. 35-58.
- Nielsen, J.N. 2002: Sebbersund. Handel, håndværk og kristendom ved Limfjorden. Aalborg Historiske Museum, Aalborg.
- Nielsen, J.N. 2004: Sebbersund - tidlige kirker ved Limfjorden. I: N. Lund (red.): Kristendommen i Danmark før 1050. Roskilde Museums Forlag, s. 103-122.
- Nielsen, J.N. 2015: Glargårde. Dansk glasfremstilling i renæssancen. Nordjyllands Historiske Museum, Aalborg.
- Nielsen, L.E. 2018: Kirketerp. Ødekirkegård, smedje og brønd. Årbog 2018. Nordjyllands Historiske Museum, s. 37-42.
- Nyborg, E. 1986: Kirke-sognedannelse-bebyggelse. Nogle overvejelser med udgangspunkt i et bebyggelsesprojekt for Ribeområdet. Hikuin 12, s. 17-44.
- Olsen, O. 1966: Hørg, Hov og Kirke. Historiske og arkæologiske vikingetidsstudier. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie 1965.

- Pontoppidan, E. 1769: Den Danske Atlas, Tomus V. Første Bind. Kongel. Universitets Bogtrykker, København.
- Porsmose, E. 1988: Ødegårdskrisen. I: C. Bjørn (red.): Det danske landbrugs historie, bd. 1: Oldtid og middelalder. C. Bjørn (red.), Dansk Landbohistorisk Selskab, s. 327-340.
- Rørdam, H.F. 1883: Danske Kirkelove samt udvalg af andre bestemmelser vedrørende kirken, skolen og de fattiges forsørgelse fra Reformationen indtil Christian V's Danske Lov, 1536-1683. Første Del. Selskabet for Danmarks Kirkehistorie, København.
- Sarauw, T. 2019: Bejsebakken. En nordjysk bebyggelse fra yngre jernalder og vikingetid. Det Kongelige Nordiske Oldskriftsselskab. Nordiske Fortidsminder, bind 29. København.
- Schmidt, A.F. 1926: Danmarks Helligkilder. Oversigt og Litteraturfortegnelse. Schønberg, København.
- Staecker, J. 1997: Gotlands kyrkogårdar. Genus, mission och social hierarki. Kirkearkæologi i Norden del 6. Hikuin 24, s. 203-226.
- Tvede-Jensen, L. 1985: Det sidste bondeoprør. I: J.W. Sørensen & L. Tvede-Jensen (red.): Til kamp for friheden. Sociale oprør i Nordisk middelalder. Aalborg Universitetsforlag,
- Trap, J.P. 1961: Trap Danmark. 5. udgave. Bind VI, 3. Ålborg Amt. Gad, København.
- Vegger, S.B. 1992: Gunnis Torp - Historien om Gunderupgård og Trend Storskov. Farsø.
- Ørberg, P.G. 1973: Om tinget at holde færdig. Skalk Nr. 5, s. 18-27.

Andre kilder

Upubliceret kilde

- Engberg, N., J. Kieffer-Olsen & A.N. Jørgensen 2019: Strategi for arkæologiske undersøgelser af middelalderens ødekirker og kirkegårde. Slots- og Kulturstyrelsen. <https://slks.dk/arkaeologisk-strategier/middelalder-oedekirker-1050-1536-ekr/> (tilgået 23-06-2012).
- Jørgensen, L. 2010: Førkristne kultpladser. http://vikingekult.natmus.dk/typo3temp/tx_ncstaticfilecache/vikingekult.natmus.dk/index.php/ (tilgået 05-09-2024).
- Kieffer-Olsen, J. 1993: Grav og gravskik i det middelalderlige Danmark. 8 kirkegårdsudgravninger. Ph.d.-afhandling fra Aarhus Universitet. Aarhus.

Nielsen, M.H. 2003: Fredbjerg Ødekirke. Trækirketomt og kirkegård fra den ældre middelalder. Typologisk klassifikation og kronologisk bestemmelse af kirkens fundamentspor samt diskussion af kirkegårdens indre struktur. Upubliceret hovedfagsspeciale ved Forhistorisk Institut, Aarhus Universitet.
OBM 7777: Hjulby Kirke, Nyborg Landsogn. Udgravningsberetning 1997. Odense Bys Museer.

Katalog

Projektet "Ødekirker i Himmerland" blev udført fra 1997 til 1999.
Sagsnr. ÅHM 3773 og RAS j.nr. 3302/97

Forkortelser

AMS:	AMS-laboratoriet, Århus Universitet
F&F:	Fund og Fortidsminder, Slots- og Kulturstyrelsen
HerredB:	Nationalmuseets herredsberetninger
Hk-kort:	Høje målebordsblade/højkantkort
JNN:	Jens N. Nielsen
Kan.	Brev.: Kancelliets Brevbøger
NM:	Nationalmuseet
RAS:	Rigsantikvarens Arkæologiske Sekretariat
OBM:	Odense Bys Museer
O1-kort:	Original 1-kort
VMÅ:	Vesthimmerlands Museum, Års
ÅHM:	Aalborg Historiske Museum

1. Mjels

Stedbetegnelse: Kirkehøj (F&F).

Ferslev s., Fleskum h., Nordjyllands a.

Matr.nr. 5a. NM sb. nr. 29. Sted.nr. 12.01.02.

Kort: O1: Indramning. Hk-kort: Ej. 4 cm kort, 1216 I SØ. M 1312.

Ikke i HerredB.

Fredning: Nr. 1312:77, 1979, landskabsfredet, 100x60 m.

Trussel: Kirketomt, grave og andre anlæg stærk truet af dyrkning.

J.nr.: ÅHM 1435 (Fundanmeldelse 1983), ÅHM 3857 (prøvegravning 1997), Fortidsmindeforvaltningen F53-961, RAS P.548/83, RAS P.3359/98, NM 948/83, Skov- og Naturstyrelsen F53-961.

Datering: F&F: 1299. NE: Y.Ma, 1300-1525.

Litteratur: Pontoppidan 1769, 32; Trap 1961, 1005; Christiansen 1978, 137; Engberg 2018, nr. 440.

2. Torderup

Stedbetegnelse: Torderup kirketomt (F&F).

Gunderup s., Fleskum h., Nordjyllands a.

Kort: O1: Måske (indramning). Ej Hk-kort. 4 cm kort, 1316 IV NV.

Ikke i HerredB.

J.nr.: ÅHM 729, ÅHM 3858 (prøvegravning 1997), ÅHM 6813.

Datering: F&F: 1535. Engberg 2018: Nyere tid, 1600-1850. Kieffer-Olsen 2018, 393: 1545-55?

Litteratur: Pontoppidan 1769, 57; Trap 1961, 1010; Christiansen 1978, 140; Engberg 2018, nr. 444.

3. Gug

Stedbetegnelse: Ødekirkegård (F&F).

Sdr. Tranders s., Fleskum h., Nordjyllands a.

Matr.nr. 11c og f.

Kort: O1: Måske (indramning). Ej Hk-kort. 4 cm kort, 1316 IV NV.

Ikke i HerredB.

J.nr.: ÅHM 429 (undersøgelse 1974), ÅHM 3859, ÅHM 6351, NM 291/22, indberetning fra ÅHM af 19.8.1922. NM 554/74, Fortidsmindeforvaltningen, indberetning fra ÅHM af 20.9.1974.

Datering: F&F: 1535. Engberg 2018: Efter Reform., 1500-tallet.

Litteratur: Rørdam 1883, 1555:450; Trap 1961, 1004; Christiansen 1978, 140; Engberg 2018, nr. 436.

4. Fredbjerg

Farsø s., Gislum h., Nordjyllands a.

Matr.nr. 3h. Sted.nr. 12.02.04. NM sb. nr. 128.

Tæt ved NM sb. nr. 108?

Kort: O1 og O2, kun gravhøjen markeret. Hk-kort: En firkantet lysning, På målebordsbladet fra 1893 er højen markeret og området med hede, men ikke kirketomten. 4 cm kort, 1216 III NØ.

HerredB, 1894.

Fredning: Nr. 1508:45, indirekte via gravhøj (se dog Christiansen 1978, 137). 1998 tilført 10 cm muldlag for at forbedre beskyttelsen, RAS.

J.nr.: ÅHM 373 (gravning 1972), ÅHM 3860 (gravning 1998), VMÅ 1968 (gravning 1994).

Fortidsmindeforvaltningen 3875/73.

F&F – ej på kort.

Datering: Engberg 2018: Æ. Ma., 1100-1300.

Litteratur: Pontoppidan 1769, IV, 548; Trap: I 2. og 3. udgave (1872-1879, s. 317 og 1898-1906, s. 532) nævnes kirken, og i 3. udgave bemærkes, at på en ejendom i Fredbjerg vises endnu stedet, hvor kirken har stået. Kirken er imidlertid ikke omtalt i Trap 1961 (s. 764); Christiansen 1978, 136; Engberg 2018, nr. 376.

5. Korup

Solbjerg s., Helligum h., Nordjyllands a.

Matr.nr. 46a. Sted.nr. 12.03.11.

Kort: 4 cm kort, 1316 IV NV.

HerredB +

Fredning: Nr. 1514:75, 1979. Kun kirken, 15x20 m (matrikelkort), landskabsfredning. 1999, kirke og kirkegård udtaget af dyrkning mod erstatning fra RAS til lodsejer.

J.nr.: ÅHM 726 (diverse aktiviteter i 1950'erne og 1970'erne), ÅHM 3764 (prøvegravning 1997), RAS P. 3280/97, Skov- og Naturstyrelsen SN 1996-6112-0058.

Datering: F&F: 1535. Engberg 2018: Y. Ma., 1300-1525.

Litteratur: Trap 1961, 1092; Aalborg Amtstidende 1960-11-1; Christiansen 1978, 134; Engberg 2018, nr. 258.

6. Tulsted.

Stedbetegnelse: Kapelhøj (F&F). Angiver gravhøj (ikke kirken).

Tekst: Sejlstrup Kirke.

Torup s., Helligum h., Nordjyllands a.

Matr.nr. 1a. Sted.nr. 12.03.14. NM sb. nr. 17.

Kort: O1: Gamel Kirkegaard, kirkegårdsdige markeret og vist omrids af kirken. Omkring navnene: Kirkegaards Vangen, Kappel Bakken, Kappelhøys Vangen. Hk-kort: x Ruin. Kapelhøj. 4 cm kort, 1316 IV SV. M 1413, Kappelbakke, ruin indtegnet.

Ikke i HerredB (kun Kapelhøj)(omtaler ikke kirken). Tekst: Sejlstrup Kirke x (vist ikke på bakken).

Fredning: Nr. 1413:18, 1957, arealfredning af kirke og kirkegård.

Lille del undtaget jf. prøvegravning 1997.

J.nr.: ÅHM 3861 (prøvegravning 1997).

Datering: Engberg 2018: eft. Reform., 1525-1600.

Litteratur: Pontoppidan 1769, 28; Trap 1961, 1103; Christiansen 1978, 131; Engberg 2018, nr. 262.

7. Tostrup

Stedbetegnelse: Kirkehøj (F&F).

Rostrup s., Hindsted h., Nordjyllands a.

Matr.nr. 1a. Sted.nr. 12.04.08. NM sb. nr. 6.

Kort: O1: Kappel Blokkerne(?). Hk-kort: Kirkehøj. 4 cm kort, 1316 II SV.

HerredB 1888: Kirkeruin.

Fredning: Nr. 1613:104, 1948, kirke og kirkegård arealfredet.

J.nr.: ÅHM 600, ÅHM 3862 (besigtigelse 1997), Fredningsstyrelsen F 550-871.

Datering: F&F: 1535. Engberg 2018: eft. Reform., 1525-1600. Kieffer-Olsen 2018, 387, 398: 1469-82.

Litteratur: Pontoppidan 1769, 21; Trap 1961, 1136; Christiansen 1978, 132; Engberg 2018, nr. 183.

8. True

Stedbetegnelse: Kirkebakken. True kirketomt (F&F).

Vebbestrup s., Hindsted h., Nordjyllands a.

NM sb. nr. 62.

Kort: 4 cm kort, 1216 II SØ.

HerredB: 1888.

J.nr.: ÅHM 311, ÅHM 3863 (besigtigelse 1997), Skov- og Naturstyrelsen 614-0314.

Datering: F&F: 1535. Engberg 2018: Y. Ma., 1300-1525.

Litteratur: Trap 1961, 1151; Engberg 2018, nr. 184.

9. Albæk

Stedbetegnelse: Albæk kirketomt (F&F).

Suldrup s., Hornum h., Nordjyllands a.

Ikke i HerredB.

Kort: 01: Indramning.

Rekognoscering 1997.

Datering: F&F: 1535. Engberg 2018: eft. Reform., 1525-1600.

Litteratur: Pontoppidan 1769, 35; Trap 1961, 1066; Engberg 2018, nr. 256.

10. Rodsted

Stedbetegnelse: Krybhøj (F&F). På kort: Kirkegård.

Sønderup s., Hornum h., Nordjyllands a.

Matr.nr. 5a. NM sb. nr. 32.

Kort: 01: Indramning. Lav M, 1880: Kirkegård (ejendom). Hk-kort: Kirkegård. 4 cm kort, 1216 I SV.

HerredB: 1889.

J.nr.: ÅHM 3530 (byggesag og besigtigelse); ÅHM protokol nr. 0033, 5200-5399, 3300K090, VMÅ 195, NM protokol 1927 nr. 41, j.nr. 295/27 XXVII:70.

Datering: Eft. Reform., 1525-1600.

Litteratur: Jyske Samlinger III, 1868, 219; Trap 1961, 1063; Engberg 2018, nr. 259.

11. Lundegårde

Stedbetegnelse: Lundgårde kirketomt (F&F).
Farstrup s., Slet h., Nordjyllands a.
Matr.nr. 2a. NM sb. nr. 59.
Kort: 4 cm kort, 1216 I NV.
HerredB +
Rekognoscering 1997.
J.nr.: ÅHM j.nr. 502 (tandlæge E. Christensen 1971), NM F. 3255/71.
Datering: F&F: 1400-1535. Engberg 2018: Y. Ma., 1300-1525.
Litteratur: Trap 1961, 1252; Engberg 2018, nr. 439.

12. Åle

Ranum s., Slet h., Nordjyllands a.
Matr.nr. 2bb. Sted.nr. 12.07.10.
Kort: 4 cm kort, 1216 IV SV. M 1408: "Ruin. Aale kirke".
Ikke i HerredB.
Fredning: Nr. 1408:45, 1978, ca. 50 x 50-60 m landskabsfredet.
J.nr.: ÅHM 3864 (prøvegravning).
Datering: F&F: 1535. Engberg 2018: Y. Ma., 1300-1525.
Litteratur: Pontoppidan 1769, 23; Trap 1961, 1230; Engberg 2018, nr. 383.

13. Sebbesund

Sebber s., Slet h., Nordjyllands a.
Trækirken:
NM sb.nr. 26. Sted.nr. 12.07.11.
F&F, kort: Ødekirkegård.
J.nr.: ÅHM 2863; NNU A 7515.
Datering: NE: Vik.-tidl. Ma, 900-1100.
Engberg 2018, nr. 438.
Stenkirken:
Matr.nr. 20a.
Stedbetegnelse: Skt. Nikolas (F&F, tekst, ej på kort).
HerredB.: +
J.nr.: ÅHM 5039 (prøvegravning 2000).
Fredning: Arealfredet (ikke markeret i F&F).
Datering: F&F: 1099. Engberg 2018: Eft. Reform., 1525-1600.
Litteratur: Pontoppidan 1769, 25; Trap 1961, 1257; Adamsen & Jensen 1996, 179; Engberg 2018, nr. 442.

14. Munksjørup

Overlade s., Aars h., Nordjyllands a.

Kort: 4 cm kort, 1216 IV SØ. M 1408.

Ej F&F.

J.nr.: ÅHM 730. Besigtigelse 1997, ej påvist.

Datering: NE 2018, Y. Ma., 1300- 1525.

Udskrift af Politiprotokol, Løgstør Købstad, Aars og Slet herred.

Litteratur: Christiansen 1978, 134; Engberg 2018, nr. 380.

15. Sørup

Stedbetegnelse: Sørup kirketomt (F&F).

Buderup s., Hornum h., Nordjyllands a.

Matr.nr. 10a. Sted.nr. 12.05.02.

Kort: 4 cm kort, 1216 I SØ. Placeret ca. 70 m for sydligt jf. ÅHM opmåling 1997 – rettet i F&F.

Ikke i HerredB.

Fredning: Nr. 1412-163, 1976, kirke og kirkegård, landskabsfredet.

J.nr.: ÅHM 312 (gravning 1967), ÅHM 3865 (prøvegravning 1997).

Datering: F&F: 1535. Engberg 2018: Eft. Reform., 1525-1600. Kieffer-Olsen 2018, 387: 1464-1526.

Litteratur: Pontoppidan 1769, 30; Den ældste danske Archivregistraturer, Becker 1860, 298.

Repertorium II, 199; Himmerland og Kjær Herred XV, 1947-48, Kr. Værnfelt: Af Aalborg Hospitals Godshistorie, 259; Fra Viborg Amt, 1956, 47; Trap 1961, 1054; Adamsen & Jensen 1996, 159, 162; Engberg 2018, nr. 261.

Korrespondance, NM, kopi ÅHM: P. Brøgger, T. E. Christiansen, K.J. Krogh, O. Olsen, NM. P. Riismøller.

16. Stenstrup

Stedbetegnelse: Kapelhøj (F&F).

Rostrup s., Hindsted h., Nordjyllands a.

Matr.nr. 9a. NM sb. nr. 91.

Kort: O1-kort: Indramning, senere særskilt matr.nr. = 9a. O2-kort (1865-1982): Indramning. (1882-1971): Indramning. Hk-kort: x Ruin, Stenstrup kirke. 4 cm kort, 1216 II NØ.

HerredB, 1886: Omtaler ikke kirken, kun bakken. 1888: Kirkeruin (Stenstrup Kirke).

Fredning: Nr. 1612-51, 1957, kirken arealfredet.

Trussel: Et smalt stykke med nedbrydningslag(?) op til kirken er truet.

J.nr.: ÅHM 599 (P. Riismøller 1938), ÅHM 3866 (prøvegravning 1997).

Datering: F&F: 1535. Engberg 2018: Y. Ma., 1300-1525.

Litteratur: Pontoppidan 1769, 21; Trap 1961, 1136; Engberg 2018, nr. 182.

17. Kragelund

Als/Mou s., Hindsted/Fleskum h., Nordjyllands a.

J.nr.: ÅHM 389, ÅHM 3867, besigtigelse 1997, krat, reservat, ej lokaliseret.

Usikkert om det er en ødekirke.

18. Buderup

Nedlagt 1907 og fredlyst under NM. Kirken ikke nedrevet, kirkegården eksisterer.

Buderup s., Hornum h. Nordjyllands a.

Kort: O1: Kirkehuset + indramning, markering af kirken. Hk-kort: Buderup Kirke. 4 cm kort, 1216 I SØ.

Litteratur: Rørdam 1883, 326; Pontoppidan 1769, 30; Trap 1961, 1053; Engberg 2018, nr. 257.

19. Oplev

Stednavn: Ophøj (F&F).

Oue s., Hindsted h., Nordjyllands a.

Matr.nr. 10a. NM sb.nr. 46.

Kort: O1: Oplev Kirkegaard. O2-kort: (1866-97 og 1897-1971, indramning. 1971-97: Ikke indramning. Hk-kort: Öde Kirkegaard. Indramning. 4 cm kort, 1216 II SØ.

HerredB. 1884 +. HerredB 1893: Dimensioner angives. Murværk står endnu. Limsten omtales. Kilde nævnes.

Fredning: Nr. 1713-159, 1970, landskabsfredning.

Trussel: Kirken formodentlig i stigende grad truet og grave syd for kirken er/vil snart blive truet. Mulige spor efter trækirke og forhistoriske anlæg er truet.

J.nr.: ÅHM 3869 (prøvegravning 1997).

Datering: F&F: 1535. Engberg 2018: Y. Ma., 1300-1525.

Litteratur: Jyske Samlinger X, 16; Pontoppidan 1769, 19; Schmidt 1926, 136; Trap 1961, 1139; Engberg 2018, nr. 180.

20. Filsted

Aalborg Stiftstidende 23.6.1974. Aalborg øst. Kirke nedlagt af Chr. III i 1555. Se ÅHM 429 (Gug Ødekirke). Ikke i Kancelliets Brevbøger 1555.

Usikkert om det er en ødekirke. Ikke undersøgt.

21. Svingelbjerg

Vesterbølle s., Rinds h., Viborg a.

Matr.nr. 7v.

Kort: O1-kort (formodentlig).

Ej HerredB.

Fredning: Nr. 1609:80, 1971, arealfredet.

Datering: F&F: 1535. Engberg 2018: Eft. Reform., 1525-1600.

Litteratur: Rørdam, 1883, 223, 229; Heilesen, Himmerland og Kjær Herred 1954, 292-303; Trap 1962 (Viborg Amt); Adamsen & Jensen 1996, 155; Engberg 2018, nr. 381; Korrespondance: Kongebrev af 5.12.1566.

22. Mosbæk

Giver s., Års h., Nordjyllands a.
Matr.nr. 1a. NM sb.nr. 58. Sted.nr. 12.08.05.
Kort: Hk-kort: x Ruin. 4 cm kort, 1216 II NV.
HerredB. 1888.
Trussel: Skeletdele lige under pløjelag. Forhistoriske anlægsspor truet.
J.nr.: ÅHM 4021 (prøvegravning 1998), VMÅ 2006.
Datering: F&F: 1535. Engberg 2018: Y. Ma., 1300-1525.
Litteratur: Ej Trap 1961, 3. udgave; S. Nielsen, Himmerland og Kjær Herred 1967, 167; Engberg 2018, nr. 378.

23. Li. Sjørup (F&F)

Flejsborg s., Års h., Nordjyllands a.
Matr.nr. 2a. NM sb. nr. 24.
Kort: Hk-kort: Ruin. 4 cm kort, 1216 IV SØ.
HerredB. 1888.
Fredning: Nr. 1409-86, 1911, arealfredning.
J.nr.: ÅHM 3773 (besigtigelse 1998), VMÅ 608.
Datering: F&F: 1299. Engberg 2018: Y. Ma., 1300-1525.
Litteratur: Trap 1961, 1186; Engberg 2018, nr. 379.

24. Finderup

Stedbetegnelse: Finderup kirketomt (F&F).
Døstrup s., Hindsted h., Nordjyllands a.
Matr.nr. 3a. NM sb. nr. 7.
Kort: O1-kort: Indramning, ikke dyrket. Også O2-kort. Hk-kort: Firkant, ikke dyrket, hvor kirken ligger. 4 cm kort, 1216 II SØ.
HerredB 1888:
Fredning: 1943, kirken, arealfredning, 13,5x7,5 m. Ved herredsbejrsning 40x12 fod(?).
Mindre udgravning af amatørarkæolog 1960 (skitse), hvorefter kirketomt blev indmålt af landmåler.
Trussel: Gravene syd for kirken truet, stærkt skrånende terræn.
J.nr.: ÅHM 3870 (prøvegravning 1998).
Datering: Engberg 2018: Ny. Tid., 1600-1850.
Litteratur: Rørdam 1883; Trap 1961, 1155; Engberg 2018, nr. 173.

25. Kirketerp

Stedbetegnelse: Kirketerp kirketomt.

Hørby s., Hindsted h., Nordjyllands a.

NM sb. nr. 30.

Kort: O1-kort: Indramning. O2, 1866-1908: Indramning. O2, 1908-1972: Indramning. Hk-kort: Indramning x Ruin. 4 cm kort, 1216 II SØ.

HerredB: 1888.

Trussel: Få grave i den nordlige del af kirkegården truet.

J.nr.: ÅHM 3797 (prøvegravning 1998), ÅHM 6721.

Datering: F&F: 1299. Engberg 2018: Ny. Tid., 1600-1850.

Litteratur: Pontoppidan 1769, 20; Trap 1961, 1154; Engberg 2018, nr. 178; Nielsen 2018.

26. Hørby

Kort: 4 cm kort, 1216 II SØ. Nord for Hørby "Kirkegård". M 1711.

Ikke F&F.

Ikke ødekirke. Ikke undersøgt.

27. Gunderupgård

Strandby s., Gislum h., Nordjyllands a.

Ej F&F.

Hk-kort: Kapelkilde

Ikke undersøgt.

Litteratur: Schmidt 1926, 137; Trap 1961, 1216.